

УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ

№

12

науковий збірник

Львів — 2008

**ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА
НАН УКРАЇНИ**

ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

Український визвольний рух. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху, 2008. — Збірник 12. — 224 с.

Збірник продовжує серію наукових публікацій документів, досліджень, спогадів та інших матеріалів, які розкривають різноманітні аспекти діяльності українського визвольного руху, його структур та окремих особистостей.

Редакційна колегія: канд. іст. наук Володимир В'ятрович; Марта Гавришко; проф., д-р іст. наук Ярослав Дашкевич; Руслан Забілий (відповідальний редактор); проф., д-р іст. наук Леонід Зашкільняк; акад. НАН України Ярослав Ісаєвич; проф. Володимир Косик; проф., д-р іст. наук Микола Литвин; д-р іст. наук Іван Патер; д-р іст. наук Анатолій Русначенко; канд. іст. наук Олександра Стасюк; Василь Стефанів.

На обкладинці:

Повстанці Миколаївщини (Львівська область). 1947 р.

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
(протокол засідання № від 11 грудня 2008 року)

ІСТОРІЯ УВО ТА ОУН У 1920-1939 РОКАХ

Руслан Забілий

Діяльність Української Військової Організації на Долинщині в 1920-1929 роках	5
---	---

Василь Стефанів

Дискусія між Греко-Католицькою Церквою та Організацією Українських Націоналістів про актуальні проблеми розвитку українського суспільства в 1920-х-1930-х роках.....	23
---	----

ПЕРІОД ЗБРОЙНОЇ БОРОТЬБИ ОУН І УПА

Юрій Щур

Діяльність ОУН на Наддніпрянщині (1942-1943 рр.).....	49
---	----

Олександр Пагіря

Відносини між українським визвольним рухом та угорською армією в Галичині в першій половині 1944 року	74
---	----

Володимир Марчук

Діяльність Петра Федуна — «Полтави» в пропагандистському апараті українського визвольного руху в 1940-х-1950-х роках.....	117
---	-----

Олександр Іщук, Наталія Ніколаєва

Застосування радянськими спецслужбами допоміжних засобів у боротьбі з підпіллям ОУН та УПА.....	134
--	-----

ДО ІСТОРІЇ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО КОНФЛІКТУ

Василь Деревінський

Польське питання в етнонаціональній концепції ОУН.....	163
--	-----

Володимир В'ятрович

Український визвольний рух на Закарпатті в 1944-1947 роках.....	181
--	-----

ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ ОУН

Микола Посівнич

Відозва «До молодих робітників, ремісників, селян, студентів членів ОУН!».....	197
---	-----

Євген Луцько

Нацистські окупаційні порядки в українському селі крізь призму народнописенної сатири	204
--	-----

Відомості про авторів.....	219
-----------------------------------	------------

Руслан Забілий

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ НА ДОЛИНЩИНІ В 1920-1929 РОКАХ

Долинщина вирізнялася серед більшості інших повітів Станіславівського воєводства тим, що її населення брало активну участь у перших визвольних змаганнях. Чимало вихідців із цього регіону воювали в легіоні Українських Січових Стрільців (УСС), лавах Української Галицької Армії (УГА). Свідомість населення залишалася на досить високому рівні, незважаючи на поразки, яких зазнав визвольний рух у 1918-1920 рр. Цей повіт став поряд із Коломийщиною, Рогатинщиною та іншими тим благодатним ґрунтом, де посіяне зерно високих ідеалів боротьби завжди було важко викоринити ворогам. Тому й не дивно, що тут чи не найраніше у воєводстві було створено Українську Військову Організацію (УВО), котра швидко переросла в досить потужну силу, здатну протистояти польському окупаційному режимові.

Про новий етап визвольного руху, започаткований діяльністю УВО, збереглося, на жаль, мало інформації у спогадах та працях істориків¹. Поправити ситуацію дозволяє широка джерельна база, зосереджена у фондах Державного архіву Івано-Франківської області (ДАІФО)² та частково Центрального державного історичного архіву у м. Львові (ЦДІА у Львові)³. Документи, що стосуються зазначеної тематики, зосереджені в наглядових поліцейних справах за членами УВО та ОУН, звітах Долинського повітового староства та повітової поліції, листуванні повітової поліції з воєводським поліцейним управлінням тощо.

¹ Про діяльність УВО на Долинщині можемо почерпнути скрупу інформацію із праць: Мартинець В. Українське підпілля. Від У.В.О. до О.У.Н. — Вінніпег, 1949 — 349 с. та Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920-1939 роки. Видання третє, доповнене. — Київ, 2007. — 1006 с.

² Фонд 2 «Станіславське воєводське управління» та фонд 68 «Станіславське воєводське Управління державної поліції».

³ Фонд 91 «Воєнізовані організації та військові установи».

Згідно з документами, у 1920 р. українське підпілля в Долинському повіті явно не діяло. Не виявлено жодної інформації про це у звітуванні повітової поліції загального аналітичного характеру.⁴ Це, однак, не означає, що тут не існувало організації. Причина відсутності інформації в іншому: польська поліція на той час ще не створила агентурної мережі, яка забезпечувала б її необхідною інформацією.

Колишні військовики УГА та Армії УНР створили в Празі таємну організацію «Воля», яка 1 вересня 1920 р. видала наказ №1⁵, а в грудні того ж року «Волю» на Долинщині створив поручник української армії Володимир Горбовий⁶. Невдовзі «Воля» прийняла назву «Українська військова організація». 25 грудня 1920 р. В. Горбового призначено повітовим провідником організації на Долинщині⁷.

Створювалася повітова УВО з учнів Долинської української гімназії — молодих хлопців, котрі, повернувшись із війни, продовжували здобувати освіту. Вони воювали в складі українських формувань, мали бойовий досвід. Про настрої гімназистів-вояків М. Селешко згадував: «Ми відчували, що ми творці чогось нового. Ми чекали на початок дій, що їх співучасниками мали бути. Ходили чутки, що УВО має ще якусь надбудову і що в ній є також старші люди, але це нас мало цікавило. Ми чекали дії. А позатим треба було вчитися й точно ходити до школи»⁸.

Навесні 1921 р. В. Горбовий провів перші збори членів повітової УВО, на яких було до десяти присутніх. Бойовики довідалися про те, що мають дбати про зброю й бути готовими до дій. Виявилося, що майже кожен з них озброєний і тримає у сховку австрійський або російський карабін, револьвер, гранати. Було заховано також кілька кулеметів та скриньки з набоями⁹.

⁴ Державний архів Івано-Франківської області (далі ДАІФО) — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 690.

⁵ Горбовий В. Погода совісті. // Архів Центру досліджень визвольного руху (далі АЦДВР). — Фонд «Архів Нью-Йорку» — Од. зб. 1714. — Арк. 12.

⁶ В. С. Завжди незламний. (У 80-ліття д-ра Володимира Горбового) // Українська думка. — Ч. 19. — 10 травня 1979 р.

⁷ Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920-1939 роки. Видання третє, доповнене. — Київ, 2007. — С. 660.

⁸ Мартинець В. Українське підпілля. Від У.В.О. до О.У.Н. — Вінніпег, 1949. — С. 30.

⁹ Там само.

Деякий час, перебуваючи на стадії створення, повітова УВО зберігала строгу конспірацію. Цього ж 1921 р., а особливо у 1922 р. УВО сколихнула Долинський повіт численними та різномірними акціями. Акції диверсійного й терористичного характеру вимагали не тільки відповідного планування та підготовки, а й наявності кадрового та матеріально-технічного ресурсу, широких зв'язків, організації розвідувальної діяльності. Усе це могли здійснити тільки місцеві бойовики УВО, які відмінно знали ситуацію в повіті й мали відповідні можливості для реалізації запланованого.

Безпосередньо керував підпіллям та організовував акції в повіті Володимир Мацевич* — перший бойовий референт УВО Долинщини¹⁰.

Діяльність УВО на Долинщині вперше проявилася в жовтні 1921 р., коли бойовики отримали наказ не допустити перепису населення повіту. Метою зриву перепису було «довести до того, щоб врешті ворог не знав, скільки населення має окупована ним наша земля»¹¹. Бойовики виготовили рукописні відозви до селян із закликом не брати участі в переписі, які ночами розкидали в селах, клеїли на деревах, стовпах та парканах. У результаті одночасної та добре організованої пропагандистської акції хід перепису населення в повіті було частково провалено¹².

Володимир Горбовий,
перший командант
Долинської повітової
екзекутиви УВО

* Мацевич Володимир — «Яструб». Народився 1899 р. в м. Долині. У 1920-1922 рр. очолював бойову референтуру повітової УВО. Восени 1922 р. втік від поліції до Чехословаччини. Там здобув вищу технічну освіту. Член ОУН. У грудні 1936 р. повернувся до Станіславова, а 3 січня 1937 р. арештований польською поліцією в Коломиї та переданий до окружного суду у Львові. Подальша доля не відома.

¹⁰ Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі ЦДІА України у м. Львові). — Ф. 91. — Оп. 3. — Спр. 98. — Арк. 10.

¹¹ Мартинець В. Українське підпілля. Від У.В.О. до О.У.Н. — Вінніпег, 1949. — С. 30.

¹² Там само.

У листопаді 1921 р. повітова УВО, що нараховувала вже 17 бойовиків¹³, отримала наказ знищити акти перепису населення. Їх було спалено в будинку повітового староства¹⁴. Організував і провів акцію Богдан Федак, якого відразу ж після неї арештувала поліція¹⁵. Поліція також арештувала В. Горбового, але, не маючи, очевидно, доказів про його участь в акції, звільнила¹⁶.

До першої диверсійної акції готувалися ретельно. Добре працювала розвідка, яка якось виявила, що урядовець не зачинив щільно вікна староства. Бойовики відразу ж скористалися нагодою знищити акти. «Через невисокий балькон вони дістались до середини будинку, полляли акти нафтою і запалили. Правда, акти погоріли тільки частково, бо папір горить зле, коли звалений на купу, тай ще коли нема продуву; вдаток заалармована охорона староства загасила пожежу. Але в загальному акція вдалася, бо що не згоріло, було припалене й обкурене, а в додаток полите водою, так що ніяк не можна було використати актів перепису»¹⁷.

18 квітня 1922 р. за виголошення антидержавної промови на цвинтарі в Долині арештовано повітового команданта УВО В. Горбового¹⁸. Його арешт не вплинув на ефективність діяльності УВО в повіті, яка розгорнулася в червні з новою силою. Бойовики зосередилися на диверсіях і терактах — відповідно до вказівок Начальної Команди УВО, що проводила першу широкомасштабну саботажну акцію. Йшлося про те, щоб створити в Західній Україні такі умови, які привернули б увагу міжнародної спільноти, свідчили б про те, що українці не погоджуються з польською окупацією своїх земель. Акції були спрямовані проти польської держави та всього, що їй належало.

Диверсійні акції УВО в повіті можна поділити на три групи: вони були спрямовані на комунікації, урядові будівлі та майно окремих поляків-колоністів і громадських організацій.

¹³ Мартинець В. Українське підпілля. Від У.В.О. до О.У.Н. — Вінніпег, 1949. — С. 30.

¹⁴ ДАІФО — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 690. — Арк. 81.

¹⁵ Горбовий В. Погода совісті. — АЦДВР. — Фонд «Архів Нью-Йорку» — Од. зб. 1714. — Арк. 14.

¹⁶ В. С. Завжди незламний. (У 80-ліття д-ра Володимира Горбового) // Українська думка. — Ч. 19. — 10 травня 1979 р.

¹⁷ Мартинець В. Українське підпілля. Від У.В.О. до О.У.Н. — Вінніпег, 1949. — С. 31.

¹⁸ ДАІФО — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 1669. — Арк. 2 зв.

Тоді було підпалено стовпи та перервано телефонні лінії Долина — Вигода, Долина — Раків, Рожнятів — Перегінськ¹⁹. Злетів у повітря залізничний міст через р. Свіча біля с. Тяпчого на шляху Львів-Станіславів²⁰. У с. Старому Мізуні згоріло приміщення надлісництва*, а у с. Вигоді — пошта. У м. Долині запалали стодоли Микульського та Халецького, будівлі, що належали «Кулку рольнічому»²¹, згорів маєток «люстратора дібр» Гречля²².

Бойовики застрелили вїта Пацикова* Ілька Матійчина та гайового в с. Солотвині Мізунській, поранили постерункового в с. Мізуні Старому Степана Сковінського²³. У с. Вишкові застрелено Антона Березовського, українця, що хотів висуватися кандидатом у депутати до сейму та провадив антиукраїнську пропаганду, доносив поліції про діяльність УВО²⁴. Деяким долиньським полякам, що мали крайні антиукраїнські настрої, розіслали листи з погрозами²⁵.

Упродовж 1922 р. бойовики УВО під керуванням В. Мацевича здійснили 22 акції²⁶.

Саме в Долині започатковано вид акцій, що їх невдовзі організація широко розгорнула в Західній Україні, — експропріаційні акти («екси»), метою яких було здобуття коштів на бойову діяльність.

Розвідка повітової УВО звернула увагу на касира Долинського сільзаводу, який перевозив для робітників цього державного підприємства чималі суми грошей. Повітова УВО відчувала великий брак коштів для своєї діяльності, тож вирішено було відібрати їх

¹⁹ ДАІФО — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 690. — Арк. 81 зв.

²⁰ Мартинець В. Українське підпілля. Від У.В.О. до О.У.Н. — Вінніпег, 1949. — С. 50.

* За спогадами М. Селешка, знищити надлісництво в Мізуні Старому не вдалося, бо місцеві члени УВО не зуміли потруїти собак з його охорони, до того ж до повітової каси не надійшла сума грошей, потрібна для проведення диверсії. Семеро бойовиків обмежилися тим, що вирішили за допомогою міни спалити деревину на лісопильні. Однак хоча міна й спрацювала, намокле дерево (акція була пізньої осені 1922 р.) не згоріло. Мартинець В. Українське підпілля. Від У.В.О. до О.У.Н. — Вінніпег, 1949. — С. 49.

²¹ ДАІФО — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 690. — Арк. 81 зв.

²² Мартинець В. Українське підпілля. Від У.В.О. до О.У.Н. — Вінніпег, 1949. — С. 31.

* Тепер належить до селища Вигода.

²³ ДАІФО — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 690. — Арк. 81 зв.

²⁴ Мартинець В. Українське підпілля. Від У.В.О. до О.У.Н. — Вінніпег, 1949. — С. 45.

²⁵ ДАІФО — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 690. — Арк. 81 зв.

²⁶ ЦДІА України у м. Львові. — Ф. 91. — Оп. 3. — Спр. 98. — Арк. 10.

у поляків. Серед білого дня в м. Долині бойовики відібрали в касира мішок із понад чотирма мільйонами марок, який через кілька днів опинився у Львові в головній касі УВО²⁷.

Діяльність перших членів УВО в 1922 р. спричинилася до того, що в деяких селах повіту мешканці почали самотужки або в порозумінні з повітовою командою УВО організовувати боївки. Такі селянські боївки виконували допоміжну функцію — здійснювали розвідку, охорону, організаційно-пропагандистську роботу. У деяких селах число організованого й готового до дії селянства сягало до 20 осіб. Подекуди колишні військовики почали організовувати в лісах вишколи місцевої молоді.

За допомогою селянських боївок у гірських селах повітова команда УВО встановила зв'язок з українськими військовиками, інтернованими в Чехословаччині, а також контрабандистами, які добре знали переходи кордону у важкодоступних місцях Карпат. Створені лінії зв'язку перебували на контролі в повітового команданта УВО. Такі зв'язки були надзвичайно цінними для організації, адже через них із-за кордону йшли зброя та різні військові матеріали. Це мало значення не тільки для Долинського повіту, а й для цілої округи. Через те зазначену лінію зв'язку виділили в окрему, до якої не мали доступу бойовики²⁸.

Однак не всі акції повітової УВО завершувалися успіхом. Деякі з них провалювалися через прорахунки бойовиків, непередбачувані обставини під час їх виконання і т. д.

Не вдалося, наприклад, покарати коменданта поліції в с. Старому Мізуні. Засідку бойовиків біля будинку коменданта виявив пес. На це відреагувала поліція й переслідувала бойовиків кілька кілометрів, аж до лісу біля с. Новоселиці. Невдало закінчився екс на надлісництво в с. Рахині — озброєні поляки здійняли стрілянину²⁹.

Іноді доходило до сутичок із поліцією, які закінчувалися жертвами та пораненнями. Восени 1922 р. поліція переслідувала групу бойовиків, що перебиралася з-за кордону з бойовими матеріалами. Група з трьох бойовиків несподівано зіткнулася з поліцією в с. Мізуні Новому. У стрілянині двоє поляків загинуло, один отримав

²⁷ Мартинець В. Українське підпілля. Від У.В.О. до О.У.Н. — Вінніпер, 1949. — С. 49.

²⁸ Там само. — С. 45.

²⁹ Там само. — С. 49-50.

поранення, інші порозбігалися. Бойовики розділилися, й один із них пішов до с. Мізуня Старого, де в черговій сутичці поранив ще одного польського поліціанта³⁰.

Але попри невдачі члени організації не розчаровувалися, адже, до прикладу, у повіті тільки спалено було понад 20 різних об'єктів³¹.

Така діяльність членів УВО в повіті підняла на ноги всю поліцію. Вона нишпорила по селах, збирала інформацію про бойовиків у своїй агентурі з місцевих колоністів та посадників, влаштовувала застави на шляхах. Для посилення боротьби з бойовиками у повіт прислали досвідчених агентів-українців навіть зі Львова. Вони намагалися проникнути в середовище УВО, дізнатися про її склад, озброєння, плани тощо.

Виявлені агенти пропадали безслідно, залишаючи повідомлення для поліції про те, що той чи інший «покидає службу й переходить до Чехії»³², а фактично бойовики їх ліквідовували.

Попри вживані повітовою УВО заходи, все ж таки не вдалося уникнути арештів. У с. Пацикові поліція арештувала Григорія Янчуру та Юрія Кобрини, у м. Долині — Івана Ярошевича, а в с. Новоселиці — Теодора Семківа³³.

Вдалося втекти від поліції в Чехословаччину Михайлові Косіву, Миколі Сові, Михайлові Селешку, Володимирі Мацевичу та Іванові Мазуркевичу.

Суд над чотирма виконавцями акцій відбувся в Стрию, окрешньому місті. Г. Янчуру засудили на 20 років, Ю. Кобрини — на 10, а І. Ярошевича — на 6 років тюрми. Це був перший судовий процес над членами УВО з Долиниціни.

Польська поліція не мала ніяких прямих доказів того, що арештовані належать до УВО чи акції здійснювано із санкції організації. Не зізналися в належності до УВО й арештанти. Через це всіх чотирьох судили як політичних злочинців, що належали до невідомої української таємної боївки. Проте було зрозуміло, що подібними акціями як на Долиниціні, так і в інших повітах Станіславівщини керує УВО. На причетність організації до акцій у повіті вказувало

³⁰ Мартинець В. Українське підпілля. Від У.В.О. до О.У.Н. — Вінніпег, 1949. — С. 45.

³¹ Там само. — С. 49.

³² Там само. — С. 51.

³³ ДАІФО — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 690. — Арк. 81 зв.

Члени УВО Долинського повіту. 1920-ті рр.

також те, що засуджених добре знав долинянин Антон Стефанишин, член Стрийської окружної команди УВО³⁴.

Враховуючи те, що арештовані походили з м. Долини та найближчих сіл від Вигоди, а також здійснювали акції на території цих населених пунктів і їхніх околицях, напрошується висновок, що перші боївки УВО розпочали свою діяльність у м. Долині та Вигодщині й поширювали її майже на весь повіт, але не охопили повіту організаційною мережею.

Польська поліція, не маючи точної інформації про чисельність, наміри й силу УВО не тільки в повіті, а у воєводстві, значно переоцінювала її можливості. Про це свідчить той факт, що поліція Станіславівського воєводства під впливом перших масових акцій УВО впродовж минулих двох років була сильно занепокоєна ситуацією у воєводстві на початку 1923 р.

³⁴ ДАІФО – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 690. – Арк. 81 зв.

Поштовх до такої стурбованості спричинило рішення Ради послів Великої Британії, Франції, Італії та Японії 14 березня 1923 р. про визнання легітимною влади Польщі в Східній Галичині. Прихильники Євгена Петрушевича, що застрягли в міжпартійних чварах, не могли вплинути на Лігу націй і вирішити питання статусу Східної Галичини на користь українців³⁵. Про таку ситуацію у «великій політиці», гадаємо, добре знали поляки, але вони не здогадувалися, очевидно, що добре не згуртована й на той час нечисленна УВО не могла змінити ситуацію на свою користь.

Польську владу діяльність УВО спонукала вживати превентивних заходів. Поліція Станіславівського воєводства у квітні 1923 р. отримала інформацію, що в травні на теренах воєводства може вибухнути повстання під керуванням членів УВО, яке «має засвідчити перед всім світом, що український народ не сприймає і абсолютно не погоджується із шкідливим для українців рішенням Ради послів»³⁶.

Повітова поліція отримала з воєводства відповідні вказівки, які зводилися до спостереження за зміною настроїв населення, пильним спостереженням за діяльністю українських політичних осередків. Особливу увагу слід було звернути на поведінку осіб, які раніше засвідчили своє негативне ставлення до польської влади, були військовослужбовцями української або австрійської армії, — наголошено на потребі ретельного стеження за ними.

Виявивши ознаки підготовки українців до повстання, поліційні постерунки самостійно приводилися до бойової готовності, повідомляючи про це повітову поліцію. Передбачалося, що українці боївками по 4–5 осіб спробують роззброїти поліційні постерунки. У разі нападу поліції дозволено відкривати вогонь та вживати гранати³⁷.

Існував певний конкретний план збройних дій поліції, оскільки в разі вибуху повстання й участі в ньому переважаючих сил українців поліція із с. Осмолоди мала відступити до с. Перегінська; поліційні постерунки із с. Вишкова та с. Людвиківки* відходили б

³⁵ Кентій А. В. *Українська військова організація (УВО) в 1920–1928 рр. Короткий нарис.* — Київ, 1998. — С. 24–25.

³⁶ ДАІФО — Ф.2. — Оп.1. — Спр.329. — Арк. 20.

³⁷ Там само.

* Тепер с. Мислівка.

до с. Велдіжа*. Поліція із с. Мізуня Старого мала приєднатися до найближчого поліцейного постерунку в Стрийському повіті. Поліція із с. Брязи** діставалася б до м. Болехова, поліція із с. Небилова відходила б до с. Перегінська, а всі інші постерунки стягнулися б до м. Долини.

Інформацію про можливість повстання у повіті було доведено також до 2-го батальйону 1-го полку прикордонної охорони³⁸. Цілком логічно можна припускати, що батальйон отримав наказ про приведення особового складу до повної бойової готовності.

Передбачалося, що повстання може й не бути, бо українці могли б обмежитися масовими демонстраціями. За такого розвитку подій поліція отримала розпорядження в жодному разі не допустити використання зброї зі свого боку або іншого кровопролиття, що спровокувало б у кінцевому підсумку непередбачувану й некеровану ситуацію³⁹.

Попри всі очікування повстання не відбулося, що розв'язало руки поліції, і вона та поляки-колоністи перейшли в наступ. Поляки відповіли масовими арештами молоді згідно з донесеннями агентури та «всліпу», без ґрунтовної доказової бази належності того чи іншого до організації. У січні 1923 р. в тюрмі Бригідки у Львові перебувало до 15 тис. ув'язнених українців⁴⁰.

У м. Долині та повіті, окрім арештів, поляки спалили майно українця Мацевича (21 вересня 1923 р.), підклали бомбу в приміщенні української гімназії⁴¹. З жовтня 1923 р. змушені були нелегально перейти кордон із Чехословаччиною, уникаючи польського переслідування, В. Горбовий, Осип Бойдуник і Яків Кралько, що прибув із Рівненського повіту⁴².

Після судового процесу, масових арештів та інших репресивних заходів польської влади будь-яка активна діяльність УВО на території повіту завмерла на три роки. Фактично, ще не ставши як слід на ноги, повітова УВО залишилася без керівництва. «В тюрму

* Тепер с. Шевченкове.

** Тепер с. Козаківка.

³⁸ ДАІФО – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 329. – Арк. 20 зв.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Мартинець В. Українське підпілля. Від У.В.О. до О.У.Н. – Вінніпер, 1949. – С. 52.

⁴¹ Там само.

⁴² ДАІФО – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 1669. – Арк. 2 зв.

попало багато невинних людей; виарештований був і сільський актив. При цьому майже зліквідовано гімназію й учит[ельську] семинар[ію]. Повіт лишився без рук, бо інші активісти, що не попали до тюрми, поховалися»⁴³.

Польська поліція не зафіксувала жодної акції бойовиків на Долинщині в 1923-1924 рр., хоч ретельно спостерігала за суспільно-політичним життям українців. Це, однак, не означає що УВО припинила тут своє існування. Вона відбудовувала мережу й посилила конспірацію членства настільки, що поліція не могла роздобути жодної інформації про життя організації.

На терені Долинського повіту в 1924 р. здійснила «рейд» група бойовиків УВО у складі 14 осіб, що сформувалася на території Чехословаччини. Йдучи півтора місяця маршрутом із Ясіня на Закарпатті через Печеніжинщину на Долинщину, бойовики здійснювали пропаганду та розганяли поліційні постерунки. Але якогось особливого успіху цей «рейд» не мав⁴⁴.

У 1925 р. бойовики знову заявили про себе в повіті. Цього разу це були «екси» з метою здобути кошти на подальшу діяльність. Їх організація та втілення вимагали ретельної підготовки, відваги бойовиків та чималих зусиль. Посилення конспірації стало запорукою того, що поліція не мала можливості вийти на слід окремих учасників акцій, а якщо виконавці й були їй відомі, то тривалий час не могла їх розшукати.

В акції на Долинщині брали участь місцеві бойовики та члени «Летючої бригади» Юліана Головінського, спеціально підготовленої для здійснення таких операцій. Повітовий бойовий референт УВО та місцеві бойовики мали забезпечувати проведення «ексів» розвідкою, зв'язком тощо⁴⁵.

18 липня 1925 р. члени «Летючої бригади» Антон Медвідь, Антон Дубаневич та Микола Ясінський із бойовиком повітової УВО Андрієм Оленським виконали «екс» на Долинському повітову касу⁴⁶. З неї планували забрати близько 84 000 злотих⁴⁷.

⁴³ Мартинець В. Українське підпілля. Від У.В.О. до О.У.Н. — Вінніпег, 1949. — С. 54.

⁴⁴ Там само. — С. 70.

⁴⁵ Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920-1939 роки. Видання третє, доповнене. — Київ, 2007. — С. 660.

⁴⁶ ДАІФО — Ф.2. — Оп.1. — Спр.690. — Арк. 82.

Юліан Головінський, комендант
«Летючої бригади» УВО.

М. Ясінський забезпечував охорону операції. Технічне забезпечення «ексу» планував А. Дубаневич. «Влом» до повітової каси здійснювали вночі. «Професійні вломники «розпорювали» або задню, або бічну стінку каси і тоді забирали поємність одного чи двох переділів. Дубаневич вирішив відімкнути двері з фронту й дістатися до всіх комор. Він зладив особливий сверлик, що прошивав найтвердшу сталь. Під час акції він вирізав у касі всі три замки, працюючи коло кожного 15-20 хвилин. Але, відкривши касу, знайшли в ній тільки 7 000 злотих*, бо — як пізніше виявилось — попереднього дня приїхав був воєвода й забрав готівку»⁴⁸.

Після виконання «ексу» група розбилася на частини. А. Дубаневич та А. Медвідь пішли в с. Рахиню на потяг. Біля залізничної каси постерунковий Мечислав Громадка намагався арештувати А. Дубаневича й відвести на постерунок у м. Долину. По дорозі бойовик його застрелив. А. Дубаневич безслідно зник, як і всі інші учасники нападу⁴⁹.

Однак ця історія мала непередбачуваний кінець. Під час арешту А. Дубаневича в Рахині А. Медвідь ховався неподалік у полі. Коли почув постріли, вирішив тікати й у поспіху забув портфель із готівкою та документами. Те, що в бойовика був портфель із документами та забраною з каси готівкою, було грубим порушенням

⁴⁷ Мартинець В. Українське підпілля. Від У.В.О. до О.У.Н. — Вінніпег, 1949. — С. 68.

* За даними поліції, із каси бойовики забрали 6 500 злотих. ДАІФО — Ф.2. — Оп.1. — Спр.690. — Арк. 82.

⁴⁸ Мартинець В. Українське підпілля. Від У.В.О. до О.У.Н. — Вінніпег, 1949. — С. 69.

⁴⁹ ДАІФО — Ф.2. — Оп.1. — Спр.690. — Арк. 82.

конспірації. За кілька днів поліція знайшла портфель і вийшла на слід А. Дубаневича. Його арештували у Львові, а на станції в м. Стрию — А. Медведя, який вирішив, не повідомляючи про помилку членів УВО, знайти злополучний портфель⁵⁰.

Окрім цих бойовиків, поліція арештувала ще Пантелеймона Костюка, Василя Костинюка, Михайла Гука, Василя Куровського та Антона Стефанишина, які, за зібраними матеріалами, також брали участь в організації «ексів»⁵¹.

Невдала акція не зупинила бойовиків: 1 вересня 1925 р. на дорозі Долина — Рожнятів вони відібрали 4 200 злотих у Тадея Урбаніка, які той віз для оплати зарплатні польським учителям. Поліції вдалося вийти на слід учасника «ексу» Василя Дренькала зі с. Старого Мізуня, але він, як тільки дізнався про можливість арешту, негайно перейшов у Чехословаччину⁵².

Діяльність «летючої бригади» Ю. Головінського завершилася в 1926 р. великим процесом «поштовців». На лаві підсудних опинилися М. Ясінський, А. Дубаневич, А. Медвідь, А. Оленський, Я. Барановський, Р. Барановський та інші, яким інкримінували й інші подібні «екси», як у м. Долині. Хоч очікували, що прокурор присудить три смертні вироки, «поштовці» отримали досить м'які присуди: А. Дубаневич — 8 р., М. Ясінський — 4 р., А. Медвідь та А. Оленський — по 3 р., а Барановські по 2 з половиною роки⁵³.

Микола Ясінський,
член «Летючої бригади» УВО.

⁵⁰ Мартинець В. Українське підпілля. Від У.В.О. до О.У.Н. — Вінніпег, 1949. — С. 70.

⁵¹ ДАІФО — Ф.2. — Оп.1. — Спр.360. — Арк. 21.

⁵² Там само. — Спр.690. — Арк. 82.

⁵³ Мартинець В. Українське підпілля. Від У.В.О. до О.У.Н. — Вінніпег, 1949. — С. 76.

Після арештів у вересні 1925 р. повітова поліція вважала, що підпілля на Долинщині ліквідовано остаточно⁵⁴. Правда, 31 грудня 1925 р. невідомі здійснили невдалий напад на Тадея Моронія біля м. Болехова, який віз зарплату польським учителям. Бойовики вступили в перестрілку зі Станіславом Медвецьким, який супроводжував віз, важко поранили його й розбіглися, не забравши грошей⁵⁵.

На початковому етапі слідства поліція не мала жодних підстав звинувачувати в нападі УВО, тому прийшла до висновку, що це справа рук звичайних грабіжників⁵⁶. Через кілька місяців розслідування поліція зуміла з'ясувати деякі обставини нападу й виявити причетність до нього бойовиків УВО⁵⁷.

У другій половині 1925 р. повітова УВО перейшла в глибоке підпілля. Такою ж ситуація залишалася і в 1926 р. — поліція не зафіксувала ознак діяльності УВО на Долинщині. На запити поліційного управління Станіславівського воєводства долинський староста відписував, що не вдалося розкрити існування жодної нелегальної української організації й «правдоподібно тут такі не діють»⁵⁸. Ситуація залишалася незмінною й у січні 1927 р. — жодних ознак діяльності УВО поліція не виявила⁵⁹. Однак це не відповідало дійсності. Фактично УВО перебувала в глибокій конспірації, не проводила «ексів», саботажних чи терористичних акцій, а здійснювала відновлення мережі, проникнення в середовище легальних організацій, намагаючись таким чином впливати на ситуацію в повіті та контролювати її.

У лютому 1927 р. поліція вийшла на слід членів повітової УВО в результаті розслідування обставин вбивства у Львові 19 жовтня 1926 р. шкільного куратора Яна Собінського. В атентаті на куратора брав участь Прокіп Матійців*, який, мабуть, і розкрив деяких членів повітової УВО. Поліція взяла під нагляд Олену Королук та Антоніну Яніцьку, учителів приватної школи в Долині, та студентів

⁵⁴ ДАІФО — Ф.2. — Оп.1. — Спр.360. — Арк. 21.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Там само. — Спр. 690. — Арк. 81.

⁵⁷ Там само. — Спр.360. — Арк. 21.

⁵⁸ Там само. — Арк. 90.

⁵⁹ Там само. — Арк. 132.

Іванну Грицей, Василя Дзуля й Остапа Дерлицю⁶⁰. Також повітова поліція встановила, що члени УВО входять до товариств «Сокіл» та «Луг», але поки що ніяких акцій не організовують. Це спонукало брати їх на особливий контроль і пильніше, ніж дотепер приглядатися до діяльності цих організацій.

Після арешту Василя Атаманчука* в справі вбивства Яна Собінського, який до цієї справи взагалі не був причетний⁶¹, але знав багатьох членів УВО з Долинщини, повітом прокотилися арешти⁶².

У 1927-1928 рр. члени УВО зосередилися на проникненні в українські товариства, кооперативні спілки, партійні середовища, розгортанні своєї діяльності через їхні структури й поширенні там своїх впливів.

У деяких селах повіту діяльність товариства «Сокіл» забороняли. Так, воєводський рескрипт від 2 червня 1927 р. припинив дію «Сокола» в с. Церківна через антипольські настрої товариства, але в серпні 1928 р. тут створюється товариство «Луг», до якого ввійшли всі «соколи»⁶³. Це був не єдиний вихід для відновлення громадського життя сільської молоді. Іншим методом було пожвавлення вже діючих і відновлення саморозпущених осередків «Сокола» та «Лугу», розширення їх кількості.

1928 р. ці товариства помітно активізувалися. Такий поштовх був наслідком того, що в багатьох осередках товариств опинилися члени УВО. До того ж повітове керівництво «Сокола» із 27 червня 1928 р. очолив В. Горбовий, а до управи ввійшли Юрій Антонович як заступник, Владислав Антонович як секретар та Олена Королук як «білийотер»⁶⁴. Справа опанування громадських організацій та середовищ суспільного життя не була легкою для членів УВО.

* Матійців Прокіп народився в с. Белеїв Долинського повіту, де був командантом бойки УВО, що діяла на терені сіл Тур'я Велика, Белеїв та Тростянець.

⁶⁰ ДАІФО — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 360. — Арк. 137.

* Польський суд засудив В. Атаманчука до кари смерті, замінивши її згодом на 10 років тюрми. Фактично ж виконавцями атентату були Роман Шухевич та Богдан Підгайний.

⁶¹ Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920-1939 роки. Видання третє, доповнене. — Київ, 2007. — С. 28.

⁶² ДАІФО — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 360. — Арк. 194.

⁶³ Там само. — Ф. 68. — Оп. 2. — Спр. 113. — Арк. 126.

⁶⁴ Там само. — Арк. 40.

У цьому їхніми конкурентами були члени Українського народно-демократичного об'єднання (УНДО)*.

Під час перевиборів керівництва місцевих осередків, наприклад, «Сокола», що проходили в червні-липні 1928 р., туди увійшли здебільшого «затяті ундовці»⁶⁵, але членам УВО вдалося зайняти провідні позиції, і то дуже швидко.

За статистичними відомостями, станом на 1928 р. у 64-х осередках «Просвіти» повіту було 4409 членів, які належали до УНДО, у восьми осередках «Сокола» — 462 члени, усі також із середовища УНДО. У «Рідній школі» та «Союзі українок» — по 150 та 60 членів відповідно, і всі також належали до УНДО⁶⁶. Незважаючи на таку ситуацію, члени УВО вже в липні 1928 р. розпочали потужну агітаційну кампанію, спрямовану на залучення нового членства до «Сокола» в м. Долині⁶⁷. Прихід нових кадрів у легальні організації, а фактично до УВО, дозволив відновити здійснення акцій. У ніч із 4 на 5 серпня 1928 р. на стовпах біля костьола в м. Болехові з'явилися летючки із закликами до протестів проти смертної кари учасникам нападу на пошту у Львові⁶⁸. У вересні 1928 р. по всіх лугових та сокільських осередках повіту впроваджено та проведено інтенсивні військові вишколи⁶⁹, що, безумовно, свідчить про зростання впливів УВО в цих товариствах.

Станом на початок 1929 р. найдієздатнішими в повіті були осередки УВО в м. Долині, м. Болехові, сс. Пацикові, Мізуні Старому, Новоселиці, Креховичах, Ракові, Надієві, Нінові Долішньому, Лісовичах, Гошеві, Витвиці, Ценяві й Осмолоді⁷⁰. У червні цього ж року поліція зафіксувала діяльність осередків УВО у сс. Струтині Вижньому, Струтині Нижньому, Рожнятові та Сваричеві⁷¹ — у тих населених пунктах, де раніше осередків організації не було, а якщо й було, то не вирізнялися активністю.

* Українське народно-демократичне об'єднання (УНДО) — партія правочен-тристського спрямування, заснована в 1925 р. шляхом об'єднання інших партій. Саморозпустилася в 1939 р.

⁶⁵ ДАІФО. — Ф. 68. — Оп. 2. — Спр. 113. — Арк. 71 зв.

⁶⁶ Там само. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 649. — Арк. 213.

⁶⁷ Там само. — Ф. 68. — Оп. 2. — Спр. 113. — Арк. 71 зв.

⁶⁸ Там само. — Арк. 125 зв.

⁶⁹ Там само. — Арк. 193 зв.

⁷⁰ Там само. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 526. — Арк. 226.

Поліція зібрала беззаперечні докази належності до УВО на 55 осіб. Найбільш небезпечними для влади вважали тих, що відбували покарання за участь у діяльності УВО й після тюрми повернулися на Долищину, а таких під наглядом перебувало вісім осіб: Антон Стефанишин, Іван Ярошевич, Антон Медвідь, Володимир Горбовий, Юрій Кобрин, Теодор Семків, Максим Тимків. З них поліція затримала лише Володимира Сухого, греко-католицького священика з м. Болехова⁷². Окрім цих діячів, у полі зору поліції перебувало ще близько 200 осіб, яких підозрювали в причетності до УВО⁷³. У 1929 р. члени УВО здобули міцні позиції в пожежно-гімнастичних товариствах «Сокіл» та «Луг», «Просвіті», кооперативах «Бесіда», «Сила» і «Надія»⁷⁴. Під впливом організації перебували адвокати, вчителі, духовенство, не кажучи вже про молодь та селян.

Отже, у Долинському повіті новий етап визвольного руху розпочався зі створення у грудні 1920 р. підпільної організації «Воля» — попередниці УВО. Кадровий ресурс повітової екзекутиви УВО становили колишні вояки українських формувань, що дозволило розгорнути активну діяльність організації. Найбільшою активністю УВО вирізнялася в 1921–1922 рр., коли здійснила низку різноманітних акцій та започаткувала «екси» — експропріаційні акції, що набули значного поширення. У 1923–1924 рр. повітова УВО не провадила активної роботи через арешти членства та репресивні заходи поляків і змушена була діяти законспіровано.

У 1925 р. діяльність УВО в повіті тісно пов'язувалася з акціями «летючої бригади» Ю. Головінського, через що мережа членів повітової організації тривалий час не виявляла жодних ознак існування. Однак у 1926–1929 рр. повітова УВО доклала чимало зусиль для того, аби проникнути в середовище різних легальних українських організацій та партій (УНДО) для посилення своїх впливів у цих середовищах. Пожвавлення суспільно-громадського життя у повіті внаслідок діяльності УВО дозволяло не тільки впливати на

⁷¹ ДАІФО. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 694. — Арк. 161 зв.

⁷² Там само. — Спр. 526. — Арк. 226.

⁷³ Там само. — Арк. 227.

⁷⁴ Там само. — Спр. 690. — Арк. 86.

ситуацію, а й виховувати та вишколювати молодь, систематично організовувати й проводити свята, що перетворилися в культові: день пам'яті Ольги Басараб, свято Матері, могил, Листопадового Чину та ін. Така діяльність формувала й виховувала покоління майбутніх членів ОУН, що розгорнули активну діяльність у повіті в 1930-1940-х рр.

ДИСКУСІЯ МІЖ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЮ ЦЕРКВОЮ ТА ОРГАНІЗАЦІЄЮ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ ПРО АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В 1920-Х-1930-Х РОКАХ

Серед численних досліджень про діяльність ОУН (А. Кентія¹, П. Мірчука², М. Сосновського³, М. Мандрик⁴ та ін.) і меншої кількості розвідок, присвячених ГКЦ (переважно невеликих за обсягом, — О. Єгрешія⁵, О. Лисенка⁶, М. Марчука⁷), майже відсутні праці, які простежували б дискурс і динаміку стосунків між ОУН і ГКЦ. Їхні погляди часто перетиналися на ідейному рівні, тому є рація докладно простежити їхні відносини, а також з'ясувати вплив цих стосунків на українське суспільство загалом.

У пропонованій розвідці маємо на меті дослідити взаємодію двох суспільно-політичних течій в українській спільноті Галичини, що стали найвпливовішими у 1920-1930-х рр., — консерватизму, представленого передовсім клерикальними інституціями, та модернізму, репрезентованого різними націоналістичними організаціями. У міжвоєнний період відбулося багато знакових подій для обох цих течій. З боку українських націоналістичних організацій — створено ОУН, що мала об'єднати всі націоналістичні сили й стати для них єдиним координаційним та ідеологічним центром; проведено саботажні

¹ Кентій А. *Нарис історії Організації Українських Націоналістів (1929-1941 рр.)*. — Київ, 1998. — 200 с.

² Мірчук П. *Нарис історії Організації Українських Націоналістів*. — Мюнхен—Лондон—Нью-Йорк, 1968. — 514 с.

³ Сосновський М. *Дмитро Донцов: політичний портрет*. — Нью-Йорк — Торонто, 1974. — 419 с.

⁴ Мандрик М. *Український націоналізм: становлення у міжвоєнну добу*, Київ, 2006. — 388 с.

⁵ Єгрешія О. *Взаємовідносини митрополита Андрея Шептицького і єпископа Григорія Хомишина // Галичина*. — 2001. — № 5-6. — С. 315 — 320.

⁶ Лисенко О. *Релігійне питання у теорії та практиці українського націоналізму в першій половині XX ст. // Український історичний журнал*. — 2000. — № 6. — С. 29 — 50.

⁷ Марчук М. *Греко-католики в Другій Речі Посполитій: суспільний чин та конфесійно-територіальний устрій // Галичина*. — 2001. № 5-6. — С. 302 — 307.

акції, серію атентатів, таких, як убивство міністра Броніслава Перацького та директора Української академічної гімназії у Львові Івана Бабія; налагоджено діяльність підпільного націоналістичного руху. З боку ГКЦ — сформовано партію Українська народна обнова та організацію Український католицький союз. Організовано діяльність спортивно-руханкових товариств. У цей час у Галичині виходило до вісімдесяти друкованих періодичних видань, з яких кожне підтримувало певну політичну та громадську позицію.

Говорячи про націоналізм, насамперед слід з'ясувати терміни, якими оперуємо. Термін «націоналізм» уживають як у широкому, так і у вузькому значеннях. Найвідоміше «широке» розуміння запропонував Е. Гелнер⁸. Він трактує націоналізм як політичний рух та ідеологію, згідно з якими національні кордони держави мають збігатися з політичними⁹. Відповідно до такого розуміння націоналізм може бути представлений широким спектром політичних сил — від крайньо лівих до крайньо правих. У міжвоєнний період термін «націоналізм» вживали переважно у вузькому значенні, називаючи ним крайньо праві течії. Таке розуміння перейшло в історіографію. І. Лисяк-Рудницький вважає, що націоналізм міжвоєнного періоду — це ідеологічна течія, яка виникла у 1920-х рр. та «прийняла назву «націоналістичної», оформилася в організований політичний рух, поняття націоналізму набрало партійного забарвлення, яке воно в основному зберігає й нині»¹⁰.

У цьому дослідженні користуємося терміном «інтегральний націоналізм», прийнятим у західній англomовній літературі для означення ідеології ОУН та багатьох інших націоналістичних течій у Центральній-Східній Європі. Крім того, послуговуємося термінами «дієвий», «чинний націоналізм», що їх запровадив ідеолог українського націоналізму Дмитро Донцов.

Детальніше зосередимо увагу на формуванні в українському суспільстві католицького партійного напрямку, який в сучасній історіографії невинуватено перебуває на мергінесі українських історичних студій.

⁸ Гелнер Е. *Нації та націоналізм; Націоналізм: Пер. з англ.* — К.: Таксон, 2003. — 300 с.

⁹ Там само. — С. 115

¹⁰ Лисяк-Рудницький І. *Історичне есе.* — Київ, 1994. — Том 2. — С. 247.

Формувалися католицькі організації та партії під патронатом митрополита Андрея Шептицького та станіславівського єпископа Григорія Хомишина. Під терміном «католик» у цій статті розуміємо вірних ГКЦ, до якої належала більшість галицьких українців; під терміном «католицький суспільний рух» — українські громадські, молодіжні організації, політичні партії, які підтримували ГКЦ.

Християнський суспільний рух у Галичині бере свій початок із кінця XIX ст. У 1896 р. було засновано Католицький русько-народний союз (КРНС). 1911 р. утворилася Християнська суспільна партія (ХСП). В Австро-Угорській імперії ці організації були лояльними як щодо центральної влади у Відні, так і щодо місцевого польського уряду. Після Першої світової війни клерикали змінили свої політичні погляди і стали на «державно-самостійницькі позиції»¹¹. Однак після приєднання Галичини до Польщі ХСП пережила кризу, яка призвела до розпуску партії в 1923 р. Клерикали дотримувалися консервативних поглядів. Ідеологами консервативного руху були Володимир Липинський, Степан Томашівський, Василь Кучабський.

Католицький рух у Галичині в міжвоєнний період не був одинорідним, його члени поділилися на окциденталістів та орієнталістів. Клерикали-окциденталісти вважали своїм лідером Г. Хомишина. До цього напрямку також належали ректор Львівської духовної семінарії Теодозій Галушчинський та адвокат Іван Волянський. Після повернення з Північної Америки активно долучився до його формування громадський діяч, політик і журналіст Осип Назарук.

4 серпня 1925 р. окциденталісти створили Українську християнську організацію. На відміну від націоналістів, УХО протягом 1925—1930-х рр. боролася лише за автономію у складі Польщі. Організація діяла винятково легальними методами.

У 1930 р. було засновано Українську Католицьку Народну Партію (УКНП). Ця політична сила перебувала під патронатом Г. Хомишина та О. Назарука. Від 1932 р. партія стала називатися Українська Народна Обнова (УНО). 1931 р. О. Назарук опублікував свою працю «Ідельогічні основи української католицької народної

¹¹ Москалюк М. *Державотворча концепція українських християнських суспільників у міжвоєнній Галичині (1920-1939 рр.): Історико-політологічний аналіз // Галичина. — 2000. — № 4. — С. 97.*

партії»¹², присвячену консервативним ідеям та їхньому поєднанню з католицькими цінностями. Автор наголошує на важливості існування католицької партії, яка обстоювала б християнські ідеали. Як і УХО, УНО ставила перед собою завдання боротися за автономію для українців Галичини.

Найвідомішим друкованим органом УНО була «Нова Зоря», де від 1928 р. головним редактором був О. Назарук.

Орієнтальне крило, чийм неформальним лідером та прихильником був митрополит А. Шептицький, тривалий час не мало власної організації. Католики-орієнталісти підтримували Українське Національно-Демократичне Об'єднання (УНДО). Однак на противагу УНО Г. Хомишина та дедалі впливовішим націоналістам 1 січня 1931 р. було утворено Український Католицький Союз (УКС). Навколо нього об'єдналися відомі галицькі релігійні та громадсько-політичні діячі: митрополит А. Шептицький, М. Чубатий, В. Децикевич, М. Каратницький та ін.¹³. УКС, на відміну від УНО, виступив за незалежність українських земель, висунувши державотворчу концепцію й цим самим підтримавши УНДО. Друкованими органами УКС були «Мета», «Нива» та ін.

ЦЕРКВА ТА РЕЛІГІЯ В ІДЕОЛОГІЇ ОУН

Як вважає учасник Першого Конгресу ОУН 1929 р. Зенон Пеленський, діяльність ОУН у 1920-1930-х рр. — це постійне вагання між двома шляхами втілення державотворчої ідеї — легальним і нелегальним, еволюційним і революційним¹⁴. Над ним міркували ідеологи Микола Сціборський, Осип Бойдуник, Володимир Мартинець, Дмитро Андрієвський, Юліан Вассиян, Дмитро Донцов і безпосередні діячі підпілля та розробники акцій, спрямованих як проти Польщі та польських урядовців, так і проти українців, яких ОУН вважала зрадниками й опортуністами.

¹² Назарук О. *Ідеологічні основи української католицької народної партії*. — Львів, 1931. — 64 с.

¹³ Москалюк М. *Державотворча концепція українських християнських суспільників у міжвоєнній Галичині...* — С. 100.

¹⁴ Пеленський З. *Між двома конечностями* // Євген Коновалець та його доба. — Мюнхен, 1974. — С. 507.

Другим, не менш важливим, було питання про те, як ідеологію та дії ОУН узгодити з релігією. Важливість цього аспекту члени ОУН розуміли дуже добре: у націоналістичній пресі кін. 1920-х — поч. 1930-х рр. часто друковано статті, присвячені релігійній тематиці. Автори намагалися не суперечити як релігії загалом, так і поглядам духовенства ГКЦ зокрема, усвідомлюючи, який вплив на галицьке суспільство має Церква та її очільник митрополит А. Шептицький. Проте своїми основними тезами творена ідеологія суперечила християнському вченню.

По-перше, на вершині ціннісної ієрархії націоналізму стоїть нація, для християнства ж найвищою цінністю є Бог.

По-друге, націоналізм вивичує власну націю над іншими. Духовенство ж наполягало на тому, що всі народи є рівні перед Богом.

У час творення українського радикального націоналізму важливою його ідеологемою став культ особистості. Як і вивищення нації, так і вивищення окремої людини суперечить християнським заповідям. Культ особистості був важливий для націоналістів, оскільки він пояснював той факт, що саме через брак героя, який міг повести за собою народ, було втрачено шанс здобути незалежність під час Першої світової війни. Отож, творення такого культу, зокрема в особі Євгена Коновальця, дозволяло націоналістам вірити у свої сили та у правильність своїх дій. Панувала ідея, за якою те, що було заборонено, зокрема морально-етичними законами та традиціями, для звичайної людини, не має зупиняти націоналіста. Про таке ставлення до релігійних норм ідеться в «Короткому поясненні» до «десяти заповідей націоналіста»¹⁵.

Погляди націоналістів щодо ролі ОУН у духовному вихованні своїх членів та нації загалом робили її конкурентом Церкви, яка вважала себе єдиною інституцією, що має духовно й морально виховувати молодь та націю. У «Програмі праці ідеологічної референтури Проводу українських націоналістів» так окреслено ці завдання ОУН, що їх вона покладає на своїх членів: плекати «самостійну працю самого членства, себто пляновий розвиток духово-

¹⁵ Лисенко О. Релігійне питання у теорії та практиці українського націоналізму в першій половині ХХ ст. // *Український історичний журнал*. — 2000. — № 6. — С. 33.

моральних сил та організаційних вмінь членів ОУН **власними зусиллями** (підкреслення наше. — В.С.) з метою стати провідниками й організаторами духового, політичного, суспільного й культурного життя Української Нації»¹⁶. Саме ці завдання завжди виконувала Церква. Клерикали як політична сила, а також духовенство як представники Церкви не могли погодитися з тим, що ОУН ставить себе на місце Церкви. Автори програми вважали, що така освіта й виховання підкреслюватимуть виразну духовну своєрідність членів ОУН¹⁷. ОУН таким чином хотіла змінити свідомість своїх членів, відмежувавши від загалу націоналістичний «тип із питомою собі формою світорозуміння, політичного світогляду, способу чину та життєвого стилю взагалі»¹⁸. Це суперечило інтересам та прагненню ГКЦ, яка часто висловлювала своє занепокоєння тим, що шкільна молодь бере участь у підпільному русі.

Проте націоналісти не відкидали християнство як таке, але по своєму розуміли окремі релігійні постулати. Як зауважує О. Лисенко, ставлення радикального націоналізму до релігійних культів знайшло відображення в їхніх заявах і деклараціях¹⁹. Дослідник наводить цитати із «Політичної платформи Легії Українських Націоналістів», із XII-го розділу «Релігія», де зазначено: «Державна влада мусить забезпечити свободу розвитку для всіх релігійних культів, які не мають антиморальних, денаціоналізуючих та антидержавних тенденцій, але Українська Державна Влада має особливо підтримувати обидві існуючі національні Церкви, які в своєму синтезі дадуть в майбутньому єдину національну форму християнської релігії»²⁰.

Стосовно позиції ОУН у релігійному питанні важливою є теза: «Християнська релігія, як основа духовного миру й моралі українського народу, визнається невідмінним, непорушним,

¹⁶ Програма праці ідеологічної референтури проводу українських націоналістів // *Розбудова Нації. — 1930. — Ч. 7 — 8 (31 — 32). — С. 188.*

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Лисенко О. Релігійне питання у теорії та практиці українського націоналізму в першій половині ХХ ст. — С. 33.

²⁰ Цит за: Лисенко О. Релігійне питання у теорії та практиці українського націоналізму в першій половині ХХ ст. // *Український історичний журнал. — 2000. — № 6. — С. 33.*

великим скарбом нації, а з'єднання українських християнських церков — національною konieczністю»²¹.

Отже, загалом ОУН не відкидала релігії, проте бачила для неї іншу роль у майбутній державі. Націоналізм не міг не зважати на вплив християнства, зокрема католицизму, на українців Галичини.

Вважаємо, що саме враховуючи прокатолицькі настрої в українському суспільстві, «Постанова «Конгресу Українських Націоналістів» від 3 лютого 1939 р. досить чітко висвітлює релігійне питання:

«1. Уважаючи релігійне почуття внутрішньою справою людської особи, Українська держава в цьому огляді стане на становищі повної релігійної (свободи) совісти.

2. Приймаючи засадничо виділення церкви від держави, влада, задержуючи необхідну контролю над церковними організаціями, співпрацюватиме з українським духовенством різних культів у справах морального виховання нації.

3. У школу буде допущена наука релігії тих культів, що не будуть проявляти денаціоналізуючих тенденцій.

4. Українська Держава буде сприяти розвитку української національної церкви, незалежно від чужоземних патріархів, та українізації релігійних культів, що будуть діяти на Україні»²².

Часто конкуруючи із Цервою, намагаючись відколоти пласт українського населення та заохотити його до підпільної діяльності, ідеологи ОУН визнавали й намагалися наслідувати Церкву. Найбільше, що захоплювало націоналістів, — це християнська дисципліна та організованість. Також їм імпонувало те, що християни чітко стояли на обраних позиціях та обстоювали свої переконання. ОУН у своїх рядах, як напівмілітарна організація, виховувала послух до лідерів та до волі нації, а також самопожертву за націоналістичні ідеали. Саме християнська ідея послуху та самопожертви заради Церви та релігії могла служити для націоналістів зразком.

Щодо того, як релігію можна використовувати в інтересах держави, націоналісти також не були новаторами. Найкращим прикладом була практика царської Росії та Польської держави. Свого

²¹ Лисенко О. Релігійне питання у теорії та практиці українського націоналізму в першій половині ХХ ст. // *Український історичний журнал*. — 2000. — № 6. — С. 33.

²² Там само.

часу Микола Міхновський наголошував, що в результаті русифікаторської політики царату «українська нація платить «данину» не тільки матеріальними добрами, але навіть психіку та інтелект її експлуатують на користь чужинців. І не тільки панує над Україною цар-чужинець, але й сам Бог зробився чужинцем і не знає української мови»²³.

Так було в Росії до 1917 р., але також і після Першої світової війни таку тактику асиміляції використовувала Польська держава стосовно українських православних та греко-католиків. Особливо це стосується врегулювання релігійного питання на Волині в другій половині 1930-х рр.

ДЕРЖАВОТВОРЧИЙ ПРОЦЕС: ПОЗИЦІЯ Д. ДОНЦОВА ТА КЛЕРИКАЛІВ

Погляди Д. Донцова виділяємо окремо, оскільки вважаємо їх дещо відмінними від ідеології ОУН. Попри те Д. Донцов мав значний вплив на формування світогляду націоналістів. Однією з найважливіших позицій, щодо яких Д. Донцов та католики не могли погодитися, було питання любові. На думку Д. Донцова, справжній патріотизм полягає у двох складових — у любові до свого народу, нації та в ненависті до чужих націй²⁴. На думку християн, вистачає любові насамперед до свого народу та поваги до інших націй. Також автор критикує «провінціалів» та інтернаціоналістів за те, що вони не вважають націю найбільшим благом, а ставлять за найбільшу цінність «...якесь «вище»»²⁵.

Критикуючи провінціалів, Д. Донцов висвітлює своє ставлення до освіти в контексті національного виховання: «...провінціали патріоти гадають, що патріотизм — прищеплюється освітою, знанням; що се одна з способностей душі, зовсім не залежна від інших, від цілої внутрішньої структури людини»²⁶. Натомість він вважає, що це «нісенітниця». Такий патріотизм, на думку ідеолога, не є

²³ Лисенко О. Релігійне питання у теорії та практиці українського націоналізму в першій половині ХХ ст. // Український історичний журнал. — №6. — 2000. — С. 30.

²⁴ Там само. — С. 5.

²⁵ Там само.

²⁶ Донцов Д. Патріотизм. Два патріотизми // Вістник. — 1936. — Ч. 1. (9). — С. 3.

дієвим, не є перспективним, а є таким, що гальмує дію. Д. Донцов стверджує, що патріотизмові, вихованому на освіті, бракує мобілізації духа та готовності до дії²⁷. Також він вважає, що патріотизм, який виховують провінціали, не має «характеру», а лише наявність сили «характеру» може творити націоналізм. У статті «Єдине, що є на потребу», націоналіст пояснює, чим саме є такий «характер». Для Д. Донцова «характер» — «се є певність себе, певність вибраної лінії, думки»²⁸. У період формування націоналістичної ідеології на цьому прикладі, та й на багатьох інших, ідеологи націоналізму намагаються використати деякі елементи християнства для легітимізації свого вчення. Отож у цьому контексті можна говорити, що націоналізм мав замінити, принаймні частково, християнську релігію.

Дмитро Донцов

Ідеолог націоналізму не погоджується з тим, що революційний стан виникає сам по собі. Католики назагал вважали, що революцію в 1920-30-х рр. здійснювати не варто, лише треба дочекатися слушного моменту, а за час чекання підготувати до неї маси. Д. Донцов закликає форсувати події, оскільки «революції не падають з неба, вони не робляться самі, їх робить меншість, мобілізуючи пристрасти мас»²⁹.

Назагал позиції прокатолицьких та ліберальних партій частково збігаються з думкою націоналістів. Усі ці сили відводили значну роль меншості, яка має підняти маси. У баченні католиків

²⁷ Донцов Д. Патріотизм. Два патріотизми // Вістник. — 1936. — Ч. 1. (9). — С. 14.

²⁸ Донцов Д. Єдине, що є на потребу (Новорічні рефлексії) // Літературно-науковий вісник. — 1930. — Січень. — Кн. 1. — С. 75.

²⁹ Донцов. Д. Політика принципіальна і опортуністична. — Львів, 1928. — С. 31.

це підняття належало зробити за допомогою освіти та культури. Д. Донцов хотів, щоб меншість підняла суспільні маси до революції за рахунок ідеологічної підготовки та віри у власні сили.

Проте Д. Донцов твердить, що опортуністичні сили не мають своєї ідеї, у ніщо не вірять і лише пристосовуються до обставин та до сильнішого³⁰. Натомість він підкреслює, що націоналізм вірить у вибухову силу ідеї³¹.

Відмінною у націоналістів була позиція й щодо економіки. Легальні партії, у тому числі й католицькі, виступали за покращення побутових умов населення, за рівні можливості під час прийняття на роботу. Вони вважали, що економічні й культурні питання можна вирішити і в межах Польської держави. Д. Донцов, навпаки, переконаний, що всі проблеми, у тому числі й економічні, неможливо вирішити без здобуття власної держави³².

Показовими є думки Д. Донцова щодо молоді. Він критикує ідеї тих напрямів у галицькому суспільстві, представники котрих вважали, що молоді слід віддати належне за її «запал і посвяту», проте закликали молодих людей не товкти шиб і сідати за книжку³³. Зазначений підхід до ролі молоді в державотворчому процесі ідеолог націоналізму висміює, іронізуючи, що такі сили подібні думки завершують словами: «учись, трезвись, молись, а решта анархія»³⁴.

Завданням націоналізму Д. Донцов вважає створення такої елітної групи, яка зможе «повести маси проти одних і підпорядкувати другим нормам — ось на чім полягає прикмета провідника: того, що вміє командувати»³⁵. Однак провідникові та ініціативній меншості націоналізм Д. Донцова надавав, на думку духовенства, надто великих прав, які суперечили християнському вченню. Своєю чергою Д. Донцов у праці «Націоналізм» для підсилення власних аргументів цитує та інтерпретує Святе Письмо. Він пише, що Христос прийшов на землю для того, аби дати людям «...не мир, но

³⁰ Донцов. Д. Політика принципіальна і опортуністична. — Львів, 1928. — С. 40.

³¹ Там само. — С. 40.

³² Там само. — С. 42.

³³ Донцов Д. Єдине, що є на потребу (Новорічні рефлексії)// Літературно-науковий вістник. — 1930. — Січень. — Кн. I. — С. 74.

³⁴ Там само.

³⁵ Там само. — С. 266.

меч»³⁶. Так, на його думку, Ісус Христос передусім прийшов створити царство Боже, тобто здійснити революцію, а потім гармонію³⁷. Таким неточним інтерпретуванням Святого Письма автор намагається, по-перше, пропагувати революцію і, по-друге, підсилити своє вчення. Також за допомогою цієї риторики Д. Донцов критикує консерваторів, які вважали, що його вчення порушує гармонію та веде до деструкції.

ШЛЯХИ ПОБУДОВИ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ В БАЧЕННІ ГКЦ. ПОЗИЦІЯ ТАБОРУ МИТРОПОЛИТА А. ШЕПТИЦЬКОГО

Андрей Шептицький та його прихильники не могли погодитися з ОУН та націоналістами в декількох питаннях. Найперше, що турбувало митрополита, — це методи боротьби, які ОУН вважала за дієві та за такі, що приносять користь нації. Зокрема, після серії вбивств у 1934 р. відомих політичних та громадських діячів, таких, як міністр Б. Перацький та директор Української Академічної Гімназії у Львові І. Бабій, А. Шептицький чітко заявив про своє ставлення до ОУН: «Директор Бабій упав жертвою українських терористів... Убивають зрадливим способом найліпшого патріота, заслуженого громадянина, знаменитого педагога, знаного й ціненого всіма приятеля, опікуна й добродія української молоді»³⁸. Така оцінка дій ОУН у галицькій пресі, до того ж у дуже впливовій газеті УНДО «Діло», безперечно, мала значний резонанс у суспільстві, оскільки ОУН позиціонувала себе як єдину організацію, що висловлює волю всієї української нації. Митрополит вважав, що ОУН не має права діяти від імені всього українського народу, а сама організація висловлює думку лише невеликої частини суспільства.

А. Шептицький часто у своїх посланнях, які стосуються політичного та соціального становища Західної України, згадує про те, що дії ОУН не ґрунтуються «на високих засадах християнської етики й моралі»³⁹. Важливим у тактичній діяльності ОУН було

³⁶ Донцов Д. *Націоналізм*. — Львів, 1926. — С. 175.

³⁷ Там само. — С. 176.

³⁸ *Діло*. — 1934. — 5 серпня. — С. 3.

залучення до підпільної діяльності молодих людей. Із пресових дискусій чітко видно, наскільки кардинально різні завдання перед молоддю ставили ОУН та провідники ГКЦ. У католицькій пресі піддавали нищівній критиці залучення молоді до збройної боротьби. Доречно пригадати, що ще в 1930 р. до митрополита А. Шептицького звернулись українські громадські та політичні діячі з питанням про участь молоді в українському національному русі. Вони вважали, «що у часи тяжкого лихоліття треба нам з'єднатись у безнастанній праці для добра нації, а ще більше нас вражує, чому деякі чинники висувають недосвідну молодь до таких актів, до яких вона не надається»⁴⁰. Існування цього листа свідчить про те, що частина галицької інтелігенції не тільки не підтримувала діяльності ОУН, але так само, як і католицький табір, вбачала шкоду в такій роботі. Участь молоді в саботажних акціях та в підпіллі загалом «веде до виснажування нашого наймолодшого покоління, що слабить нашу націю, безхісно. Це приносить великі втрати для нашого національного організму — затратуванням молодих ідейних одиниць, та ще більшу небезпеку для будучності української нації...»⁴¹. Зауважимо також, що виконавцями більшості акцій, атентатів, диверсій були студенти, молодь гімназій. Митрополит Андрей Шептицький назвав діяльність директора Івана Бабія перешкодою для ОУН у злочинній акції втягування «середнєшкільної молоді» в підпільну роботу⁴². Саме цю причину митрополит вважає за головну в питанні мотиву вбивства директора Академічної Гімназії.

Протиставляючи католицьку позицію націоналістичній, важливо також дослідити ідейні засади А. Шептицького, які він висловив у своїх зверненнях до вірних. Після самостійних і гучних дій ОУН супроти польської влади та формування націоналістичної

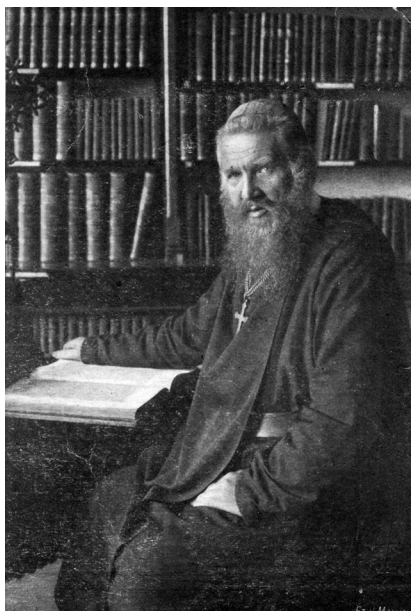
³⁹ Митрополит Шептицький А. Звернення митрополита Андрея Шептицького, представників громадськості краю до українського народу в зв'язку з 50-річчям «Рідної Школи» // Галичина. — 1998. — № 1. — С. 73-92.

⁴⁰ Лист українських громадсько-політичних діячів до митр. Андрея Шептицького про участь молоді в українському національному русі (Документ № 1196) // Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність. Документи і матеріали. 1899-1944. Церква і суспільне питання. — Том II., Книга 2. — Львів, 1999. — С. 808.

⁴¹ Там само.

⁴² Нова Зоря. — 1934. — 9 серпня. — Ч. 59 (757). — С. 3.

ідеології А. Шептицький сформулював свій погляд на те, як слід будувати внутрішньогромадські українські стосунки, а також і на те, як українці мають співжити з поляками в одній державі. Це знайшло відображення в його зверненні до вірних, надрукованому в часописі «Нива» за 22 жовтня 1930 р., про важливість організації Католицького Союзу. Назва статті «Під один прапор» свідчить про те, що автор прагнув об'єднати українську громадськість в одну силу та спільно вирішувати нагальні питання для українців Західної України. А. Шептицький констатував, що час важкий і що наближаються «ще чорніші хмари»⁴³. Тому митрополит бачив вихід у формуванні Католицького Союзу.

Митрополит Андрей Шептицький

Утворення УКС було продиктоване декількома причинами. З підпорядкуванням Західної України Польщі уряд провадив політику колонізації українського етнічного населення. Також католицьке польське духовенство намагалося здійснити нову католицьку унію. Впровадження неоунії найбільш активно відбувалося на Волині, що супроводжувалося заборонаю діяльності ГКЦ. На соціальному та політичному рівнях у 1930 р. відбулося загострення польсько-українських стосунків. Їх причиною стали як саботажні акції ОУН, так і надто жорстка відповідь польського уряду, який здійснив незаконну, широкомасштабну пацифікаційну операцію із

⁴³ Звернення митр. Андрея Шептицького до вірних про важливість організації Католицького Союзу, опубліковане в часописі «Нива». 1930 р., жовтня 22 (Документ № 117) // Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність. — С. 803.

залученням поліційних та військових сил. Митрополит А. Шептицький не підтримував поглядів Г. Хомишина, який був «прихильником польсько-української угоди»⁴⁴. Основний принцип діяльності організації був такий — обороняти католицьку віру та мораль також за допомогою політики⁴⁵. Католицький Союз декларував важливий принцип, який суперечив ідеології та поглядам ОУН, а саме те, що питаннями віри та моралі мала займатися Церква як інституція⁴⁶. Важливо нагадати: націоналісти вважали, що про релігію, мораль і навіть Церкву має дбати націоналістична влада. Союз позиціював себе як захисник соціальної справедливості, селянських, робітничих, загалом працюючих та покривджених українських мас⁴⁷. Важливо, що католики, утворюючи Союз та орієнтуючись на широкі маси, хотіли перетягнути на свій бік, зокрема, і прихильників ОУН. Ідеологи ж націоналізму, зокрема Д. Донцов, більшою мірою орієнтувалися лише на національно свідому еліту. Іншою важливою відмінністю було те, що ідеологи ОУН не вважали соціальні проблеми головними для негайного вирішення, більше оперуючи абстрактними категоріями та поняттями.

Важливим був і такий пункт: «В єдності, ладі та карності зорганізованої акції, стоячи на **ґрунті легальности** супроти держави, якої ми **горожанами**, будемо посвячувати наші сили, щоб на всіх ділянках народного і політичного життя **законними засобами** (підкреслення наші. — В.С.) здобувати для нашого Народу щораз то більшу освіту, культуру, добробут та права»⁴⁸. Підкреслене досить чітко пояснює бачення митрополита А. Шептицького того, яким способом слід боротися за свої права. На відміну від націоналістів, за що, до речі, часто був критикований, А. Шептицький вважав, що лише легально, визнаючи себе громадянами Польської держави, використовуючи законні політичні методи та помірковану політику, можна досягти успіху та покращити ситуацію.

⁴⁴ Гладка Г., Кугутяк М., Москалюк М., Хрусьов Б. *У боротьбі за Церкву, націю й державу* // Галичина. — 1998. — № 1. — С. 67.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Митрополит Андрей Шептицький. *Життя і діяльність. Документи і матеріали...* — С. 803.

Також у 1933 р., так само, як 27-го жовтня 1930 р., митрополит А. Шептицький висловив свою думку представникам львівської української преси, де ще раз заявив про місію Католицького Союзу та про те, що Союз організовано з політичною метою: «Він ставить собі за мету оборону віри і Церкви й усі ті принципи національні, суспільні й політичні, на які всі католики без виїмку мусять годитися»⁴⁹. Діяльність УКС була спрямована на консолідацію українського суспільства, основою якої мали стати засади християнської ідеології. А. Шептицький та УКС виступали «...за об'єднання всіх українських земель в єдину незалежну українську державу...»⁵⁰. Консолідуюча акція УКС, що відбулася в травні 1933 р. у Львові, мала на меті відвернути молодь від інших політичних сил, які також намагалися прихилити її до себе. Можна вважати, що акція шкодила найбільше комуністам, націоналістам, а також всім пропольським силам, які вважали її небезпечною для держави. На підтвердження цих слів у статті «Українська Молодь Христові». — Хто проти?»⁵¹, опублікованій у травні 1933 р., маємо таку констатацію факту: «Проти свята «Українська Молодь Христові» провели кампанію: польська ендецька преса, «Ілюстрований кур'єр Подзенни», большевизуюча «Українська Думка», і розуміється газетка українських молодих націоналістів «Наш Клич». Гарна компанія»⁵². Формальною причиною з'їзду молоді було «1900-річчя смерті і воскресіння Ісуса Христа»⁵³. Різні джерела називають різні цифри учасників свята, та більшість пресових органів Галичини, обговорюючи цю подію, вважали, що у святі взяли участь понад 100 тисяч представників молоді. Цей факт свідчить про вагу впливу поглядів митрополита А. Шептицького на молодь та загалом на галицьке українське суспільство. Підтримку цій акції висловили більшість друкованих органів різних напрямів і партій.

⁴⁹ Митрополит Андрей Шептицький. *Життя і діяльність. Документи і матеріали...* — С. 806.

⁵⁰ Гладка Г, Кугутяк М., Москалюк М., Хруслев Б. *У боротьбі за Церкву, націю й державу // Галичина.* — 1998. — № 1. — С. 70.

⁵¹ *Нова Зоря.* — 1933. — 7 травня — С. 1.

⁵² *Там само.* — С. 1.

⁵³ *Там само.* — С. 7.

Поряд із чинною організацією Товариства Українських Студентів-Католиків (ТУСК) було утворено, з ініціативи митрополита А. Шептицького, Католицьку Асоціацію Української Молоді «Орли»⁵⁴.

Організуючи Католицький Союз, А Шептицький часто у власних виступах, зверненнях, працях висловлював своє бачення націоналізму та патріотизму. У цьому контексті важлива його стаття «Дві любови — два патріотизми». А. Шептицький вважав, що не можна «хотіти любов батьківщини оперти на вражливості, на емоції, на серцю, на почуваннях»⁵⁵, бо саме таку «найслабшу любов»⁵⁶ для України пропонують націоналісти. Як було зазначено вище, духовенство, піддаючи критиці ідеологію націоналістів, часто звертало увагу на антиморальність їхньої ідеології. А. Шептицький вважав, що «любов батьківщини хотіти відділити від моральності, це значить відбирати від неї те, що в ній найцінніше і найліпше, отже цю тревалість, яку дає любові зв'язок із розумом і волею, та зробити з неї чисто емоціональне почування»⁵⁷. Такий патріотизм автор називав аморальним та zdegradovanim⁵⁸.

Шептицький, критикуючи вищезазначені риси патріотизму, аж ніяк не відкидав позитив, що його має нести патріотизм у суспільстві. «Не можна заперечити ваги і вартости ентузіазму, не можна недооцінювати благородних і гарних поривів, але умовою, без якої цей ентузіазм і ці пориви не матимуть вартости, буде моральна основа цього ентузіазму, буде провідне світло інтелекту, на якому опирається сила внутрішнього хотіння»⁵⁹. Саме поєднання добрих ідей націоналізму та католицького вчення може дати сили українському націоналізмові. Варто підкреслити, що греко-католицький митрополит наголошував на інтелекті. Цей погляд А. Шептицького націоналісти відкинули, замінивши його волею. Такий патріотизм митрополит називав емоційним, слабким,

⁵⁴ *Нова Зоря*. — 1933. — 7 травня — С. 7.

⁵⁵ *Андрей Шептицький. Дві любови — два патріотизми. 9 липня 1933 р. // Галичина*. — 1998 №1. — С. 79.

⁵⁶ *Там само*.

⁵⁷ *Там само*.

⁵⁸ *Там само*.

⁵⁹ *Там само*.

«гурапатріотизмом», «що полягає тільки на зовнішніх окликах, демонстраціях і письмах» і є «найнебезпечнішою заразою для правдивого патріотизму»⁶⁰.

Проте і табір А. Шептицького, і всі види українського патріотизму мали спільного ворога. Це була ідеологія соціалізму та комунізму. Націоналісти та католики одностайно критикували комуністів. Також у боротьбі між собою католики і націоналісти закидали один одному схиляння до підтримки комуністичних ідей. Це для обох сил було однією із найбільших образ. Митрополит стверджував, що «хто помагає комуністам у проведенні їх плянів спільного т. зв. народного чи людowego фронту зі соціалістами і радикалами, зраджує свій народ»⁶¹.

ШЛЯХИ ПОБУДОВИ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ В БАЧЕННІ ГКЦ. ПОГЛЯДИ ЄПІСКОПА Г. ХОМИШИНА

Позиція єпископа Григорія Хомишина найповніше представлена в його працях, посланнях до вірних, інтерв'ю. Лінію єпископа підтримувала також і газета «Нова Зоря», редактором якої був Осип Назарук.

Станіславівський єпископ Григорій Хомишин був найбільш відомим та активним представником клерикалів-окциденталістів. Аналізуючи його погляди, варто зауважити, що він належить до тих небагатьох католиків, які у своїх працях висвітлювали державотворчу концепцію. З цього питання єпископ опублікував декілька праць та пастирських листів: «Українська проблема»⁶², «Про грозу духовної руйни»⁶³, «Про грозячі небезпеки»⁶⁴. Важливими є

⁶⁰ Андрей Шептицький. *Дві любови — два патріотизми*. 9 липня 1933 р. — С. 79.

⁶¹ Андрей Шептицький. *Пастирський лист митрополита Андрея Шептицького до греко-католицького духовенства і вірних стосовно діяльності комуністів*. 9 серпня 1936 р. // *Галичина* — №1. — 1998. — С. 80.

⁶² Хомишин Г. *Українська проблема*. — Станіславів, 1932. — 188 с.

⁶³ Хомишин Г. *Про грозу духовної руйни*. *Пастирський лист Григорія Хомишина, єпископа станіславівського, до духовенства і вірних станіславівської єпархії*. Другий наклад. — Львів, 1933.

⁶⁴ Хомишин Г. *Пастирський лист Григорія Хомишина, єпископа станіславівського до клира і вірних станіславівської Єпархії про грозячі небезпеки*. — Станіславів, 1925.

його погляди стосовно нації та патріотизму. Г. Хомишин вважає, що «ми всі повинні любити свій нарід, не соромитись його мови, боронити прав свого народу, дбати про його добро, для цього добра працювати, жертвуватися, навіть терпіти»⁶⁵. Загалом ці погляди нічим не відрізняються від ідей націоналізму та поглядів католиків-орієнталістів на чолі з А. Шептицьким. Він також, як і А. Шептицький, говорить про благородність, чесність та відповідність «праву Божому»⁶⁶. Такий націоналізм автор називає позитивним. «Свій нарід любити нам вже природне право. А коли та любов походить з надприродної віри і любови до Бога, тоді вона є чеснотою і то надприродною...»⁶⁷. Іншого типу націоналізму єпископ не сприймає і вважає, що «правдивій, святій і благородній любові свого народу різко протиставляється націоналізм, видумка послідних часів, що ставить нарід як найвищого суверена, [...] нехтує незламні засади [...] віри, а ставить свої, людьми видумані звихнені кличі, які уважає догмами і нищить не тільки любов Бога, але й ближних, бо впроваджує горячку шовінізму і ненависть у відносинах до всіх, котрі не відчиняють сему націоналізмови»⁶⁸. Г. Хомишин на відміну від митрополита А. Шептицького детальніше досліджує позицію націоналістів. Вважає, що націоналісти мають на меті створення нової релігії: «Тим часом є у нас апостоли, котрі голосять іншу любов свого народу, інший патріотизм. Вони ставлять нарід як найвищу владу»⁶⁹. Автор пастирського листа твердить, що тим самим націоналісти змінюють релігію, віру, мораль. Одну з найбільших небезпек єпископ вбачає в тому, що за умови домінування таких поглядів Католицька Церква втратить свій авторитет і своє місце в суспільстві. Г. Хомишин, як і А. Шептицький, виступає проти саботажних акцій та проти терору і вбивств. Із націоналістами єпископ не погоджується в головному питанні їхньої ідеології — у трактуванні нації як найвищої цінності — «нарід сам у себе не може бути найвищою властю, він так само залежний і підпорядкований

⁶⁵ Хомишин Г. Про грозу духовної руїни. Пастирський лист Григорія Хомишина, єпископа станіславівського, до духовенства і вірних станіславівської єпархії. Другий наклад. — Львів, 1933. — С. 29.

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ Хомишин Г. Українська проблема. — Станіславів, 1932. — С. 7.

⁶⁸ Там само. — С. 8.

⁶⁹ Там само.

Божій найвисшій влади і Божим правом»⁷⁰. Як ми вже згадували, націоналісти вважали, що тільки нація та її провідники визначають, які цінності, моральні норми є прийнятні. Г. Хомишин вважає неможливим підкорення духовенства націоналістичним ідеям⁷¹. Єпископ не вірить заявам націоналістів, що вони не відкидають релігії, і звинувачує їх у сектантстві, у поганському патріотизмі та націоналізмі, радикалізмі, а найголовніше — закидає «сельробізм» та большевизм, що веде до духовного знищення народу⁷².

У цьому ж пастирському листі знаходимо думку єпископа щодо походження українського націоналізму. Автор вважає, що сучасні вияви «звихненого націоналізму» мають давні корені. Він твердить, що перший, хто просвітив українців у питаннях націоналізму, був Тарас Шевченко. Г. Хомишин визнає заслуги поета перед українським народом, проте вважає, що він «не спрямував своїх ідей у потрібне русло»⁷³. Католицький єпископ звинувачує Т. Шевченка у висміюванні Церкви як інституції загалом, а особливо католицької⁷⁴. Слід наголосити, що Г. Хомишин, висловлюючи критику на адресу поета, тим самим критикував не тільки його діяльність, а також розвінчував національного героя, образ якого вже став національним символом для всіх українців, незалежно від місця проживання — сходу чи заходу — чи конфесійної належності. Тим самим єпископ ставив під удар та критику як себе особисто, так і Церкву загалом.

Серед інших автор називає Михайла Драгоманова піонером «своєрідного національного руху», атеїстом і анархістом «чистої крові»⁷⁵. Третім представником націоналізму «звихненого» візиря, на думку єпископа, став Іван Франко, «котрий при своїм великім таланті й енциклопедичній учености впровадив у нас безбожну матеріалістичну філософію [...]»⁷⁶. Саме цих трьох відомих діячів автор номінує на зачинателів українського націоналізму.

⁷⁰ Хомишин Г. *Українська проблема*. — Станіславів, 1932. — С. 30.

⁷¹ Там само. — С. 31

⁷² Хомишин Г. *Про грозу духовної духовної руйни*. — С. 35.

⁷³ Там само. — С. 14.

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ Там само. — С. 15.

⁷⁶ Там само.

Критикуючи вищезазначені погляди, дії та особистості націоналістичного руху, єпископ висловлює своє бачення ролі католицьких громадських установ «на тлі звихненого націоналізму»⁷⁷. Як і А. Шептицький, Г. Хомишин покладав велику надію на молодь. Для виховання молоді діяли католицькі організації. Єпископ вважає, що «Просвіта» здобула собі «великанський вплив між народом. І треба признати, що вона в початках виконувала дуже велику працю і мала хосенний вплив [...]»⁷⁸. Однак Г. Хомишин у 1933 р., коли був опублікований цей лист, бачив загрозу і в діяльності «Просвіти», оскільки між Церквою та ОУН розпочалася боротьба за молодь. ОУН, на відміну від Церкви, не мала великої мережі громадських установ, тому перехопити в Церкви вплив над широкою мережею установ «Просвіти» означало, по-перше, зменшити вплив Церкви на населення, зокрема на молодь, у великих і малих містах, по-друге, це давало можливість отримати важелі впливу на молодь навіть у більшості віддалених сіл Західної України. Іншою точкою, де інтереси Церкви та ОУН перетнулися, стало товариство «Рідна Школа». Г. Хомишин теж застерігав, що «Рідна Школа» може піти по націоналістичному шляху. Єпископ покладає вину за поширення радикальних націоналістичних настроїв серед молоді на два народи: «Не треба скривати, що обі сторони багато завинили — і Поляки й Українці. Все ще досить часу, щоби зачати нове життя»⁷⁹. Досить багато цих гострих питань, які постали перед українським суспільством на початку 1932 р., висвітлює праця Г. Хомишина «Українська проблема». Проте вона переповнена суб'єктивним, неоднозначним ставленням станіславівського єпископа до національного та націоналістичного руху. Зокрема, автор часто звертає увагу на особисті прикрощі та образи, що їх на його адресу висловлювали ті чи інші діячі або сили.

«Українська проблема», за задумом автора, мала б розкрити нагальні проблеми українського галицького суспільства 1920-30-х рр. Проте Г. Хомишин піддає осуду всі українські партії,

⁷⁷ Хомишин Г. *Про грозу духовної руїни*. — С. 15.

⁷⁸ Там само. — С. 18.

⁷⁹ «Українська проблема», інтерв'ю з Преосв. Григорієм Хомишиним. // *Нова Зоря*. — 1933. — 9 лютого. — С. 2.

окрім католицького організованого руху, зокрема УНО, що його він підтримував. Критика з боку греко-католицького єпископа українських партій, які виступали за державницьку ідею, була вигідна польському уряду. Окрім того, критикуючи весь український політикум, Г. Хомишин не пропонує натомість ніяких реальних кроків щодо здобуття українцями своєї держави. Його ідея обмежується лише далекою перспективою. На перший план Г. Хомишин ставить питання порозуміння з Польщею — заради налагодження соціально-побутових умов життя населення, проте нехтує державницькими інтересами. Єпископ виступає за лояльність до Польської держави, закликає, щоб населення старалося, аби ця держава була справедливою. Саме в межах такої Польської держави, вважає Г. Хомишин, має культурно розвиватися український народ і чекати сприятливого історичного моменту для здобуття суверенітету⁸⁰. Таку позицію можна назвати народницькою, оскільки про державну незалежність української нації автор відкрито не згадує.

Загалом погляди католиків-окциденталістів є консервативними. Хоч у новому часі, часі зростання національних рухів у Центральній-Східній Європі, навіть крайні консерватори, яким, на нашу думку, був Г. Хомишин, не відкидали потреби змін: «Католицька Церква мусить лучити в собі дві характеристичні ціхи: консерватизм, одначе рівночасно й узгляднювати поступ»⁸¹.

ОСИП НАЗРУК ПРО НАЦІОНАЛІСТИЧНУ КОНЦЕПЦІЮ ДМИТРА ДОНЦОВА

Складається враження, що під час своєї громадської та літературної діяльності Д. Донцов мав лише одного рівноцінного, енергійного і так само талановитого опонента-публіциста, яким був Осип Назарук.

Націоналізмові в інтерпретації Д. Донцова редактор «Нової Зорі» присвятив декілька своїх статей, в яких піддав нищівній критиці ідеологію, яку творив Д. Донцов. Загалом дії націоналістів

⁸⁰ Хомишин Г. *Українська проблема..* — С. 156.

⁸¹ Там само. — С. 1.

він називає «гангстерством»⁸². Цей термін важливий, оскільки запозичений з англійської мови, а в США в цей самий період «гангстерством» називали бандитські угруповання. Оскільки якраз у 1920-ті рр. О. Назарук мешкав у США, можна припустити, що, окреслюючи дії націоналістів згаданим терміном, саме те він і мав на увазі, оскільки добре розумів як значення цього слова, так і суспільно-політичний контекст його побутування.

Усе вчення про націоналізм, що його розвивав Д. Донцов, О. Назарук також називає «демагогією»⁸³. Щоправда, редактор «Нової Зорі» не заперечує, що Д. Донцов часто у своїх працях поряд із «демагогією» висловлює правдиві речі: «Він переважно справедливо оцінив українського духа, закидаючи йому брак волі»⁸⁴. О. Назарук, будучи довгий час добрим другом В. Липинського, звинувачує Д. Донцова у плагіаті. Вважає, що до появи творів В. Липинського Д. Донцов сам нічого не придумав⁸⁵. У статті наведено чимало прикладів такого плагіату: «Липинський поклав в основу світогляду будучої української нації волю, хотіння — і Донцов се зробив по нім»⁸⁶. Іншим серед багатьох прикладів є теза Липинського про те, «що нація без ідеї неможлива — і Донцов се проповідує по нім»⁸⁷. О. Назарук вважає, що Д. Донцов використав одну фразу із праць В. Липинського — про провінціональне провансальство⁸⁸ — і неправильно та невдало розвиває лише одну цю тезу. Так само О. Назарук звинувачує Д. Донцова в тому, що той використовує не лише думки В. Липинського — те ж робить і з думками багатьох інших мислителів, зокрема Емануїла Канта, Пітера Шульца, Йогана Фіхте та ін. Однак, критикуючи Д. Донцова, О. Назарук також несвідомо вдається до націоналістичного мислення. Він вважає, що корінь зла поглядів Д. Донцова криється в етнічній належності цього ідеолога націоналізму, називає його «москалем з походження»⁸⁹.

⁸² Назарук О. «Антонів день» «Гоги і Магоги». — Львів, 1936. — С. 36.

⁸³ Назарук О. Націоналізм Донцова й інші мушугізми. Львів, 1934. — С. 4.

⁸⁴ Там само. — С. 9.

⁸⁵ Там само.

⁸⁶ Там само.

⁸⁷ Там само.

⁸⁸ Там само. — С. 10.

⁸⁹ Там само. — С. 13.

Редактор «Нової Зорі» пояснює це тим, що Донцов перейняв «москальський» «нахил до руїни всього, до похвалювання скритовбийства і т. п.»⁹⁰. О. Назарук називає націоналізм, що його пропагує Донцов, «звіриним»⁹¹. Він наголошує на унікальності як особи автора інтегрального націоналізму взагалі, так і його вчення зокрема, оскільки «треба признати, що ніхто ще у нас так «виразно» не пропагував «науки» ножа і крові, як Донцов»⁹².

Автор також висловлює своє побоювання, що націоналісти лише тимчасово не відкидають у своїй ідеології релігії та Церкви. Таких причин О. Назарук налічує чотири. По-перше, це дозволяє мати доступ до українського народу⁹³. По-друге, це знижує пильність українського духовенства, а також дозволяє залучати духовенство у свої ряди⁹⁴. По-третє, «перепиняє організування dokonче потрібних чисто католицьких установ, таких як нпр. «Скала», бо витворює опінію, що мовляв нащо нам католикам заклади, «якісь» окремі товариства, коли мовляв націоналісти признають католицьку віру [...]»⁹⁵. По-четверте, вважає, що націоналісти прикриваються визнанням релігії з метою полегшити збір коштів під церквою⁹⁶.

Осип Назарук

⁹⁰ Назарук О. Націоналізм Донцова й інші мушугізми. Львів, 1934. — С. 13.

⁹¹ Там само.

⁹² Там само. — С. 31.

⁹³ Назарук О. «Антонів день» «Гори і Марори». — Львів, 1936. — С. 33.

⁹⁴ Там само.

⁹⁵ Там само. — С. 34.

⁹⁶ Там само. — С. 33.

До того ж на ідеологію Д. Донцова він покладає відповідальність за те, що діти «знайшлися як невинні жертви поганського націоналізму в тюрмах і на шибеницях, а він сам ходить вільно по Львові»⁹⁷.

О. Назарук також піддає критиці одну із головних тез ідеології Д. Донцова — а саме те, що той вважав можливим здобуття української незалежності лише за допомогою селянських мас під проводом національно свідомої еліти.

Публікуючи в 1930-ті роки статті про загрозу радикального націоналізму, О. Назарук демонструє свою політичну позицію та своє бачення національного розвитку українського суспільства. Автор стоїть на консервативних монархічних позиціях, які він сам обстоював. Своїм ідейним натхненником вважав В. Липинського. О. Назарук вважає, що «...монархізм се вічна ідея людства, котра так правильно вертає по кожній руїні, щоб будувати, як вертає день по ночі, щоб світити»⁹⁸. Носієм націоналізму, на відміну від Д. Донцова, він вважає не тільки національно свідому еліту, а й селян, пролетаріат та інтелігенцію. Також у цьому контексті О. Назарук згадує про шляхту, мабуть, маючи на увазі гетьмана Павла Скоропадського в еміграції, якого автор бачив як провідника та майбутнього монарха України. О. Назарук вважає ідеї донцовського націоналізму такими, що руйнують цілісність української нації та вносять протиріччя між класи. Він вважає, що «обов'язок нації супроти себе — виховати всі свої класи і стани...»⁹⁹, оскільки нації існують, щоби виконувати обов'язок щодо Бога, щодо себе, щодо інших націй¹⁰⁰. Як бачимо, ще однією відмінністю в поглядах Д. Донцова та О. Назарука є те, що автор не вважає, що інші нації є ворогами супроти української.

Отже, для українського громадсько-політичного руху Галичини в міжвоєнний період характерні такі основні риси:

а) зневіра частини старого довоєнного політикуму, що його згодом українські радикальні націоналісти звинуватили в провалі боротьби за українську державу;

⁹⁷ Назарук О. «Антонів день». *Гоги і Мароги*. — Львів, 1936. — С. 57.

⁹⁸ Назарук О. *Націоналізм Донцова й інші мушугізми*. — Львів, 1934. — С. 29.

⁹⁹ Там само. — С. 35.

¹⁰⁰ Там само. — С. 34.

б) сплеск громадянської і політичної активності. У міжвоєнний період, незважаючи на цензуру і тиск з боку польського уряду, у Львові виходило близько вісімдесяти українських пресових органів. Розчарування поступово переросло в надію. Цю надію, підкріплену новою націоналістичною ідеологією, намагалися втілити до 1929 р. численні націоналістичні організації. Вирішальним для націоналістів став факт утворення єдиної націоналістичної організації — ОУН. Велика частина молоді брала участь у різних організаціях, спрямованих на патріотичне виховання.

На ранніх стадіях формування націоналістичного руху помітне намагання націоналістів встановити тотальний контроль над суспільно-політичним життям українців.

Церква, зберігши вагомий вплив на суспільство, стала противником радикального націоналізму, заперечувала методи боротьби, основні тези ідеології ОУН, проте не заперечувала самої потреби і важливості боротьби за українську державу.

Український інтегральний націоналізм, попри широкий суспільний вплив, недооцінив значення Церкви та релігії для українців. На початковому етапі своєї діяльності радикали намагалися замінити християнство та ГКЦ націоналістичною ідеологією та організаціями, що призвело до спаду їхньої популярності в середині тридцятих років. Лише через те, що націоналісти, передусім їхні ідеологи, частково змінили свої погляди напередодні Другої світової війни, послабилася конфронтація між ГКЦ та ОУН.

Роль Д. Донцова в залученні молоді до націоналістичного руху є такою ж великою, як і праця митрополита А. Шептицького в залученні населення, інтелігенції, а особливо молоді до католицьких партій та організацій.

Загалом позиція А. Шептицького частково подібна до націоналістичної, проте, на відміну від інтегрально націоналістичної, її можна назвати націонал-демократичною, християнською позицією, яка також мала на меті утворення української держави.

Позиція єпископа Г. Хомишина та його прихильників більше подібна на народницьку, а не національну, оскільки про державницьку ідею мова хоча і йшла, проте не дуже часто та не принципово. Табір Г. Хомишина більше звертав увагу на нагальні суспільно-побутові проблеми співжиття українців та поляків, не маючи

стратегічного, а тим більше тактичного плану здобуття української держави.

Отож, можна твердити, що розвиток націоналізму та католицького руху міжвоєнного періоду пов'язаний із модернізмом, зокрема у сфері політичної, національної та соціальної думки. Проте аж ніяк не можна стверджувати, що цілком модерним був лише український інтегральний націоналізм. Так само, як і не можна вважати духовенство, католицькі партії, організації на сто відсотків немодерними, консервативними явищами. Погляди багатьох клериків були цілком нові, адекватні до політичної ситуації та відповідали часу і його викликам.

Юрій Щур

ДІЯЛЬНІСТЬ ОУН НА НАДДНІПРЯНЩИНІ (1942-1943 РР.)

Діяльність Організації Українських Націоналістів (ОУН), як один із проявів національно-визвольного руху ХХ століття, є невіддільною складовою частиною історії України. Розвиток історичної науки на сучасному етапі зумовлює ґрунтовніший аналіз подій, які так чи інакше впливали на здобуття Україною державної незалежності. Цьому сприяє відхід від однобічного висвітлення історичного процесу, що було притаманним для радянської історіографії.

ОУН, керована Революційним Проводом на чолі зі С. Бандерою, як органічна складова частина загальноукраїнського антирадянського руху Опору, суттєво відрізнялася від інших організацій та груп. Одним зі своїх першочергових завдань Організація вважала охопити націоналістичними ідеями широкий простір Наддніпрянської України для реалізації соборницького напрямку визвольного руху.

Перші дослідження з історії націоналістичного руху на Наддніпрянщині під час німецької окупації з'являються в повоєнні роки в середовищі української політичної еміграції. Умови та особливості політичного життя еміграції мали вплив на праці з історії новітнього визвольного руху на українських землях, зокрема на Наддніпрянщині. Окремої уваги заслуговує монографія Л. Шанковського «Похідні групи ОУН», у якій на підставі документів із Архіву Закордонного Представництва Української Головної Визвольної Ради проаналізовано створення та діяльність осередків ОУН на Півдні України¹.

Після проголошення незалежності України проблемою діяльності ОУН почали цікавитися вітчизняні історики. Слід підкреслити, що за 17 років існування незалежної Української держави опубліковано значну кількість праць із теми, винесеної в назву пропонованої

¹ Шанковський Л. *Похідні групи ОУН: причинки до історії похідних груп ОУН на центральних і східних землях України в 1941-1943 рр.* — Мюнхен, 1958. — 370 с.

статті, зокрема деякі аспекти висвітлено у кандидатській дисертації О. Ходановича². Різномірну інформацію про підпільно-революційний етап діяльності ОУН та розвиток національно-визвольного руху на Наддніпрянщині протягом 1942-1943 рр. знаходимо у працях О. Стасюк³, Я. Грицака⁴, А. Русначенка⁵ та інших.

Важливим здобутком сучасної історіографії є публікація раніше засекречених документів німецьких та радянських партійних і каральних органів. Слід відзначити збірники, що їх впорядкували В. Сергійчук⁶ та В. Косик⁷. Значна інформація з історії діяльності ОУН, зокрема на Наддніпрянщині, міститься у фондах М. Лебеда та Закордонних Частин ОУН, що зберігаються в Архіві Центру досліджень визвольного руху (м. Львів).

В останні роки Служба Безпеки України проводить активну роботу щодо розсекречення та опублікування архівних матеріалів, пов'язаних з діяльністю ОУН, в тому числі й на Наддніпрянщині. Публікація розсекречених фондів з історії ОУН має велике науково-практичне та суспільно-політичне значення. Це, безумовно, розширює джерельну базу наукових праць з історії ОУН, в тому числі її «наддніпрянського вектора».

Отож, на сьогодні опубліковано значну кількість досліджень і збірників документів, присвячених підпільно-революційному етапу діяльності ОУН та розвитку національно-визвольного руху на Наддніпрянській Україні. Тому мета пропонованого дослідження полягає не лише у висвітленні проблеми діяльності ОУН на

² Ходанович О. *Військово-політична діяльність похідних груп ОУН на території України в роки Другої світової війни*. Автореф. дис. к-та іст. наук: 20.02.22 / Національна академія оборони України. — Київ, 2006. — С.20.

³ Стасюк О. *Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН (1941-1953 рр.)*. — Львів, 2006. — 384 с.

⁴ Грицак Я. *Нарис історії України: формування модерної української нації XIX — XX ст.* — Київ, 1996. — 360 с.

⁵ Русначенко А. *Народ збурений: Національно-визвольний Рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-50-х роках*. — Київ, 2002. — 519 с.

⁶ Сергійчук В. *Український здви́г: Наддніпрянщина. 1941-1955*. — Київ, 2005. — 836 с.; Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940-1950). — Київ, 2007. — Т.1. — 640 с.; Сергійчук В. *ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали*. — Київ, 1996. — 496 с.

⁷ *Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1942-1943) / Упоряд. В. Косика*. — Львів, 1999. — Т. 3. — 384 с.

Наддніпрянщині протягом 1942–1943 рр. Автор, залучаючи не публіковані раніше документи, досліджує увесь спектр розгортання визвольного руху під керівництвом ОУН: методику роботи, створення осередків тощо. Крім того, проаналізовано основні напрями діяльності націоналістичного підпілля (інформаційно-пропагандистський, організаційно-кадровий, мобілізаційний, аналітичний, військовий тощо).

На початку 1942 р. відбувається реорганізація сил, зміна тактики та внесення нових елементів у програму ОУН. Від того часу члени націоналістичного підпілля не афішували перед німцями свого українського патріотичного й самостійницького налаштування, через те що німецькі каральні органи заарештовували навіть тих, хто повертався із сибірського заслання, думаючи, що це небезпечний елемент. Протягом зими 1941–1942 рр. німці заарештували низку діячів національно-культурного руху, що хотіли за допомогою легальних методів організувати українську державну самостійність. Керівництво національно — визвольного руху приходить до розуміння, що боротися за самостійність можна лише підпільними методами. Розпочинається підпільно-революційний етап діяльності ОУН на Наддніпрянщині⁸.

На початку 1942 р. на Наддніпрянщині було закріплено організаційну структуру з двома центрами ОУН — Краєвими проводами — Осередньо-Східних (Центральних) українських земель (ОСУЗ) у м. Києві, який очолив Дмитро Мирон — «Орлик», та Південно-Східних українських земель (ПівдСУЗ) у Дніпропетровську на чолі з Василем Куком — «Лемішем»⁹. До першого входили Кам'янець-Подільська, Житомирська, Вінницька, Київська, Чернігівська, Полтавська, Сумська й Харківська області. Заступником керівника Крайового проводу деякий час був видатний діяч націоналістичного руху Дмитро Маївський — «Косар». До Проводу належали Пантелеймон Сак — «Могила», Ю. Бузат, Мирослав Проккоп та Хомів-Лімницький. 25 липня 1942 р. у перестрілці з гестапо

⁸ Стахів Є. *Похідні групи ОУН на Східній Україні в 1941–1943 // Національно-визвольна боротьба 20–50-х років ХХ століття в Україні. Збірник матеріалів Першої міжнародної наукової конференції, Львів, 25–26 червня 1991 р. — Київ—Львів, 1993. — С.150.*

⁹ Ключник В. Василь Кук: УПА закликала червоноармійців воювати разом // *Львівська газета. — 2006. — 11 травня.*

на вулиці Києва загинув провідник «Орлик», після чого на чолі проводу став П. Сак, який загинув у грудні того ж року.

При джерелах проводу ПівдСУЗ стояв провідник Південної похідної групи Зенон Матла — «Вовк», заступником якого був Тиміш Семчишин — «Річка». У лютому 1942 р. Т. Семчишин був заарештований гестапо, а З. Матла виїхав до Галичини. У травні того ж року Провід очолив В. Кук. До керівництва націоналістичного підпілля входили Омелян Логущ, Петро Дужий — «Арсен», Петrenchко — «Граб», І. Павлович, К. Карпович. Після загибелі П. Сака провідника ОСУЗ не було призначено і від 1943 р. В. Кук — «Леміш» — став провідником ОУН у всьому Рейхскомісаріаті Україна¹⁰.

З огляду на німецькі репресії відбувається зміна внутрішньої структури ОУН на Наддніпрянщині. Замість прийнятої раніше системи п'ятірок підпілля переходить на ланки, які складалися з трьох осіб¹¹. Організаційна робота від весни 1942 р. лягла на плечі професійних підпільників, які жили за фальшивими документами на підпільних «хатах». Вперше з'являються підпільники з місцевого населення, що займали різні посади на всіх щаблях організаційної роботи¹². Керівник одного з районних проводів ОУН на Кіровоградщині С. Глід вказував, що на початку 1942 р. члени похідних груп із Західної України організаційною мережею майже не займалися, а всю оргроботу виконували місцеві оунівці, які орієнтувалися на місцевості й, на відміну від західняків, не відрізнялися від інших мовою спілкування¹³.

У 1942 р., за свідченням Євгена Стахіва, центральні терени з організаційного погляду були добре охоплені мережею ОУН. Всі області мали керівництво та досить розгалужену мережу підпілля¹⁴.

На початку 1942 р. перед керівництвом ОУН постала проблема подальшої організаційної діяльності. Хвиля німецьких репресій примусила націоналістів перейти до глибокого підпілля. У той

¹⁰ Стахів Є., вказана праця. — С. 151.

¹¹ Україна в Другій світовій війні у документах. — Т.3. — С. 127.

¹² Сергійчук В. Український звиг. Наддніпрянщина. — С. 156.

¹³ Глід С. Праця ОУН в Кіровоградщині // В боротьбі за Українську Державу: есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни / За ред. М. Марунчака. — Вінніпег, 1990. — С.851.

¹⁴ Русначенко А., вказана праця. — С. 60.

Пантелеймон Сак- «Могила» з дружиною Параскевією та дочкою Ларисою.
1937 р.

самий час залишалася нез'ясованою ситуація щодо ставлення до німецької окупаційної влади. Незважаючи на застереження С. Бандери про шкідливість антинімецьких виступів, члени ОУН не могли ігнорувати того факту, що від початку 1942 р. на окупованих теренах України активізувався комуністичний підпільно-партизанський рух, ширилися стихійні виступи населення, яке не бажало терпіти окупаційної політики. За таких обставин оунівці могли залишитися осторонь антинацистського руху Опору, який набирив сили на українських землях¹⁵.

Для вирішення поточних політичних проблем і з'ясування завдань Організації у квітні 1942 р. під Львовом відбулася Друга конференція ОУНб. Було визначено «близьку можливість збройної боротьби за українську державність у слушний час (розбиття Москви, загальне виснаження, зовнішнє й внутрішнє потрясіння Німеччини)». Висовуючи тезу про пріоритетність творення власних сил,

¹⁵ Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія. Історичні нариси / Дзьобак В., Ілюшин І., Касьянов Г. та ін. — Київ, 2006. — С.95.

ОУН застерігала від стихійності та партизанщини, наголошуючи на потребі планованої мобілізації.

У постановах конференції зазначено, що в процесі боротьби за Українську Державу ОУН вважає «найближчим і найважливішим завданням — творити з нашої Організації міцну всеохоплюючу революційно-політичну Організацію провідного активу з усіх верств, оперту на всіх шарах народу, яка охоплювала б всі українські землі». З огляду на це на землях Наддніпрянщини ОУН свою революційно-політичну роботу планувала скерувати на:

«а) організування провідного активу, як керівної всеукраїнської політично-творчої сили;

б) творення організаційної сітки, що провадитиме політичну боротьбу на всіх ділянках;

в) політичне вироблення керівних кадрів;

г) політичне активізування всіх здорових сил міста й села;

д) опанування виховання молоді;

е) організацію й активізацію жіноцтва;

є) прищеплення народові віри у власні сили й перемогу;

ж) прищеплення націоналістичної ідеї відповідно до теперішнього духовного розвитку даних теренів і на поглиблення соборницького поєднання творчих сил Осередніх і Східньо-Українських Земель та Західньо-Українських Земель;

з) опанування міст, промислових центрів, особливо робітничого елементу своєю пропагандою й агітацією, політичною боротьбою, суспільними акціями й організаційною працею;

и) опанування зверху й знизу осередків суспільного, господарського, адміністративного, професійного, транспортного, культурно-освітнього та релігійного питання, звертаючи головно увагу на найбільш важливі осередки з погляду стратегічно-політичного, або загрожені наступом чужинців, зокрема москалів»¹⁶.

У повсякденній діяльності членів ОУН виникали проблеми взаємодії з населенням Наддніпрянщини. Невідомий член київського націоналістичного підпілля в листі до центрального керівництва вказував на основні помилки в діяльності на східних теренах. Зокрема

¹⁶ *Постанови Другої Конференції Організації Українських Націоналістів (квітень 1942 р.) // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з Боротьби. 1929-1955 р. — Б.м., 1955 — С. 62-64.*

наголошував на тому, що ОУН мусить однозначно відокремитися від усього, що нагадує націонал-соціалізм чи фашизм. Він же підкреслював, що на Східній Україні прийнятним є лише той державно-політичний лад, який заперечує будь-яке поневолення народу, верстви, одиниці. Для успішного закріплення діяльності «здобутки революції 1917 р. мусять бути збережені (Ленін у великій пошані). До цих здобутків належить (на тутешню думку, головно молоді) — розвій науки і право людини на неї, звільнення людини від усіх блахманів з релігією виключно, упромисловлення країни»¹⁷.

На проблемах у сприйнятті націоналізму більшістю населення Східної України наголошував і американський історик Дж. Армстронг. Серед факторів, які, на думку дослідника, були причиною такого стану речей, він називає брак інформації, постійний тиск німецької окупаційної адміністрації та небезпеку з боку агентів НКВД. Крім того, скрутне матеріальне становище окупаційного часу відсувало національне питання на задній план, а сама програма націоналістичного руху, в якій мало уваги приділено громадянським правам, економічним і соціальним питанням, викликала негативну реакцію¹⁸.

Боротьба за вплив на Наддніпрянщині змушувала представників українського визвольного руху до переосмислення векторів своєї діяльності. Зазначаючи, що на східноукраїнських землях йде напружена боротьба за ідейне обличчя «українського материка», невідомий автор стверджував, що «наша головна увага мусить бути спрямована на О і СУЗ* і всі наші головні сили мусять завжди бути готові до їх диспозиції. Не доля таких чи інших наших окраїн є вирішальною для справи самостійної української держави, для нашого національного «бути чи не бути», лише доля нашого материка — О і СУЗ». З огляду на це актуальним був клич «Лицем до Сходу»!¹⁹.

Важливу роль у проблемі охоплення Наддніпрянщини відводили інформаційно-пропагандивному напрямові роботи націоналістичного підпілля. Повернувшись із відрядження до Східної

¹⁷ Державний архів Рівненської області (далі ДАРО). — Ф. Р-30. — Оп. 2. — Спр.3. — Арк. 120.

¹⁸ Armstrong J. *Ukrainian Nationalism 1939-1945*. — 2-nd. New York, 1963. — P. 282.

* *Осередні і Східні українські землі*.

¹⁹ Armstrong J. *Ukrainian Nationalism 1939-1945*. — P. 282.

України, М. Прокоп — «Гармаш» на нараді Проводу ОУН у 1942 р., вказуючи на основні недоліки роботи Організації, запропонував внести певні корективи:

1. Перейти в ідейно-програмній роботі до проголошення соціально-економічної і державотворчої політики.

2. Припинити популяризацію гасел, які принижують інші національності. Знайти основу для залучення неукраїнців до визвольного руху шляхом пропаганди рівності і співдружності всіх націй, які проживають в Україні.

3. Вести боротьбу не під гаслом «Самостійної України», а звільнення території СРСР від більшовиків.

4. Посилити антинімецьку пропаганду і перейти до активніших форм боротьби проти німців.

5. Від створення організаційної мережі і зв'язків перейти до глибокої ідейно-політичної роботи²⁰.

Проблема проведення агітаційної роботи на Наддніпрянщині знайшла своє відображення і в матеріалах Другої конференції ОУН, де зазначено: «Приготувати Пропагандивний матеріал, пристосований передусім до потреб Осередніх і Східніх Українських Земель, а також до відповідних середовищ з розв'язкою актуальних питань, як робітниче питання, селянське питання, боротьба за Українську Державність, розуміння української національної революції й збройного зриву, значення всеукраїнської національної організації та нашої політичної концепції, питання нової провідної верстви, виховання молоді і под.». Незабаром після цього під грифом ОУН з'явилися фахові розвідки, у яких пропонувано шляхи розв'язання нових ідейних, політичних, економічних, морально-етичних проблем Організації²¹.

Реакція жителів Наддніпрянщини на оунівську пропаганду була різною. Як вказував невідомий член київського націоналістичного підпілля, деякі видання прийнято із задоволенням, але були й такі, що не принесли користі ОУН: «рішала завжди ясність думки, відважне ставлення проблематики та розумна постановка». Основною причиною неприйняття певних матеріалів була політична

²⁰ Дзюбак В. *Конфлікти в ОУН (Б) і їх вплив на український Рух Опору (1941-1944 рр.)*. — Київ, 2005. — С. 34-35.

²¹ Стасюк О., *вказана праця*. — С. 44-45.

вишколеність жителів Радянської України й, відповідно, ігнорування поверхневих матеріалів. Аналізуючи друковану продукцію, яка надходила із Західної України, активіст ОУН відзначав її основні похибки. Зокрема вказував, що «листівка на 30 червня ... буде цілком зла. Її зміст так завуальований, що ніяк розібрати не можна чого автор хоче. Найкращий доказ, що хоч стаття дуже довга — ні один раз не ужито слова «німці» та ніде не зазначено що це саме вони зліквідували акт 30 червня 1941 р.»²².

Від літа 1942 р. ОУН продовжує агітаційно-пропагандивну роботу, але вже з урахуванням зауважень членів наддніпрянських підпільних клітин. Активізується видання місцевих оунівських часописів: «Вісті» (Крайового проводу (КП) ПівдСУЗ, м. Дніпропетровськ), «За державність», «Чорноморський вісник» (Провід ОУН Трансистриї, м. Одеса), «За самостійну державу», «За самостійну Україну» (КП ОСУЗ, м. Київ), «За соборну Україну» (Кіровоградський обласний провід ОУН), «Молода Україна» (КП ПівдУЗ, м. Одеса), «Прапор молоді» (Провід Юнацтва ОСУЗ)²³.

Враховано було й соціальні та етнонаціональні проблеми. Зокрема, у липневому випуску газети «За Самостійну Україну» було поміщено редакційну «Відозву до пригноблених народів Сходу»²⁴, а в серпні того ж, 1942 р., видано листівку «Українці!» із закликом не допустити нового голодомору²⁵. Згідно з визначенням Л. Шанковського нові напрями агітаційної роботи сприяли залученню до націоналістичного підпілля нових членів, зокрема серед національних меншин. У Донецькій області було створено підпільний видавничий осередок, що друкував самостійницьку літературу російською мовою. Після розгромлення осередку німецькою поліцією в 1942 р. шахтарі-росіяни самочинно перенесли типографію до однієї із шахт, де продовжили друк націоналістичних видань. Вказаний автор зазначав, що у зв'язку з діяльністю осередку в містах Донецьку та Макіївці гестапо заарештувало близько 30 росіян²⁶.

²² ДАРО. — Ф. Р-30. — Оп. 2. — Спр. 3. — Арк. 121.

²³ Стасюк О., вказана праця. — С.241-256.

²⁴ Відозва до пригноблених народів Сходу // Ідея і Чин. — 1942. - № 1. — С. 17-18.

²⁵ Сергійчук В. Український здвиг. Наддніпрянщина. — С. 73.

²⁶ Шанковський Л., вказана праця. — С. 55.

Проблема агітаційної роботи залишалася актуальною і в 1943 р. Від якості поширюваних ОУН видань залежала реакція населення Наддніпрянщини. Через це в аналітичному звіті КП ПівдУЗ про суспільно-політичне, культурне й господарське життя Південної України наголошувано: «для вироблення листівок і звернень до народу обов'язково залучити творчий, але місцевий (східноукраїнський) елемент, бо конче треба позбутися суто ГАЛИЦЬКИХ І ОПОЛЯЧЕНИХ СЛІВ І ВИРАЗІВ, що зустрічаються в кожній листівці, брошурі чи книжці. Місцевому простому люду обов'язково треба говорити про його думки і його власне горе, його бажання і завдання його власною, а не чужою (чи з чужим домішком) МОВОЮ»²⁷.

Незважаючи на певні проблеми ОУН в агітації, остання знаходила відгук серед наддніпрянців. 10 квітня 1942 р. керівництво Айнзацгрупи «С» повідомляло Начальнику поліції безпеки та СД про масове цілеспрямоване поширення націоналістичної друкованої продукції на східноукраїнських землях²⁸. Восени того ж р. гестапо, аналізуючи український підпільний рух, зазначало: «гіпотеза, що арешт Степана Бандери, лідера ОУН, а також керівників у Рейху та Львові суттєво зменшить діяльність цієї організації, не підтвердилась. Тон бандерівської пропаганди, спочатку поміркований, став більш агресивним. Листівки, поширені пізніше, скеровані супроти Німеччини. Ця пропаганда-збурення, підвела послідовників Бандери до замахів на життя деяких німців, особливо агентів таємної поліції»²⁹. З огляду на це логічним є пункт №1 таємної німецької інструкції по Україні, де ворогами німецької влади названо комуністів, послідовників Бандери та партизанів. Оунівців визнано потенційно найбільш небезпечними й такими, що підлягали знищенню за будь-яку ціну³⁰.

Підсилив думку про небезпеку оунівського руху один із працівників апарату рейхскомісаріату Україна професор фон Грюнберг, який здійснив тривалу робочу поїздку за маршрутом Рівне — Бердичів — Вінниця — Київ — Кіровоград — Дніпропетровськ —

²⁷ Сергійчук В. Український здви́г. Наддніпрянщина. — С. 199.

²⁸ Report no. 191 on events in the USSR // *The Ukrainian review*. — 1987. - №2. — P. 37.

²⁹ Excerpt from Gestapo report No. 8 on important police matters // *The restoration of the Ukrainian State in World War II*. — London: UPL, 1987. — P. 70.

³⁰ Secret German instruction concerning Ukraine // *The restoration of the Ukrainian State in World War II*. — London: UPL, 1987. — P. 69.

Запоріжжя — Кривий Ріг — Миколаїв — Херсон — Сімферополь — Севастополь. У своїй доповіді він, зокрема, відзначив надзвичайну активність українського самостійницького руху, що створює свої центри та поширює свій вплив у трикутнику міст Київ — Вінниця — Полтава та Київ — Харків — Сталіно (Донецьк).

Уважно відстежуючи розвиток українського самостійницького руху на окупованих східних землях, поліція безпеки та СД зазначали, що на Наддніпрянщині члени ОУН «щодо більшовицьких банд дотримуються доброзичливого нейтралітету»³¹. Особливо чітко це проявлялося в південних областях України. Зокрема, тісна співпраця націоналістичного та прорадянського підпілля існувала в Мелітопольському районі Запорізької області, м. Маріуполі та м. Волновасі Донецької й Нововоронцовському районі Херсонської областей³².

Активізація антинімецької діяльності націоналістичного підпілля вимагала негайної реакції окупаційної влади. Протягом першої половини 1942 р. німецька поліція та гестапо провели арешти членів та прихильників ОУН в Центральній, Південній та Східній Україні. Зокрема, лише в Кіровоградській області за причетність до націоналістичного підпілля було розстріляно 120 осіб. Репресій також зазнали самостійники Криму³³. Згідно з інформаційною довідкою ОУН «Терор німецьких окупантів на Україні (від 1942 до 1944 рр.)», протягом другої половини 1942 — першої половини 1943 років на Наддніпрянщині німецькі каральні органи провели масові арешти членів націоналістичного підпілля в областях, які були під юрисдикцією КП ПівдУЗ (листопад-грудень 1942 р.), та на Вінниччині й Кам'янець-Подільщині (травень-серпень 1943 р.). Інші області також перебували під пильним наглядом поліції безпеки³⁴. У цей час ОУН втратила багато кваліфікованих підпільників, зокрема серед

³¹ *Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія. Історичні нариси.* — С. 104.

³² Щур Ю. *Подружилися червона зірка і золотий тризуб: дещо про співпрацю комуністів й націоналістів на Півдні України під час нацистської окупації // Просто (Запоріжжя).* — 2007. — 6 вересня.

³³ Ідзьо В. *Українська Повстанська Армія — згідно зі свідченнями німецьких та радянських архівів. Монографія.* — Львів, 2005. — С. 26-27.

³⁴ *Архів Центру досліджень визвольного руху (далі Архів ЦДВР).* — Ф. М. Лебеда. — О.з. 169. — Арк. 1-4.

керівного складу наддніпрянських осередків. Внаслідок німецьких репресій загинули П. Сак — «Могила», голова КП ОСУЗ; Черник, член окружного проводу ОСУЗ; «Вій», Окружний провідник Кам'янець-Подільщини; Л. Шостак, організатор ОУН на Кіровоградщині; Василь Гадада — «Юрко», член обласного проводу Дніпропетровщини; Г. Яворів, провідник Вінниччини й Полтавщини³⁵; Я. Петrenchко — «Габ», керівник Служби Безпеки ОУН на Наддніпрянщині; Б. Мовчан, заступник обласного провідника Запорізької області³⁶. Враховуючи такі обставини, задля збереження кадрів від репресій, керівництво ОУН мусило вжити ще більшої конспірації. З літа 1943 р. заборонено збирати на наради понад 4-5 осіб, не дозволено писати протоколи та будь-які документи про роботу ОУН³⁷.

Незважаючи на посилення репресій з боку німецької окупаційної влади, націоналістичне підпілля продовжувало активну діяльність. У постановах III-ї Конференції ОУН, яка відбулася 17-21 лютого 1943 р., відзначено, що 1942 р. в діяльності організації позначився скріпленням самостійницької акції та наростанням єдиного фронту боротьби українського народу. На думку Проводу ОУН, це виявилось у зростанні національної свідомості під впливом самостійницької пропаганди, ліквідації компартійних впливів серед населення України, участі у національно-визвольній боротьбі різних верств українського народу та зростанні кадрів борців за Українську самостійну Соборну Державу на всіх українських землях³⁸.

Відображення таких настроїв у середовищі ОУН чітко зафіксовано, зокрема, у наказі крайового провідника центральноукраїнського оунівського підпілля з нагоди Свята зброї від 31 серпня 1942 р. Крайовий провід зазначав, що на той час ОУН є єдиною силою, «що бореться за Самостійну Українську державу, а значить, за землю, за волю, за правду, за справедливу працю і оплату, за безоплатну і загальну українську середню і вищу школу для української молоді, за людське життя для українського народу»³⁹.

³⁵ *Впали на полі слави // Ідея і Чин. — 1945. - № 8. — С. 37-43.*

³⁶ *Там само. — № 9. — С. 35.*

³⁷ *Нікольський В. Підпілля ОУН (б) у Донбасі. — Київ, 2001. — С.38.*

³⁸ *Постанови III Конференції Організації Українських Націоналістів Самостійників Державників (ОУНСД) // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з Боротьби. 1929-1955 р. — Б.м., 1955 — С. 78-79.*

³⁹ *Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки. — С. 342.*

Як політична сила, що претендувала на першість у боротьбі за визволення України, ОУН мусила швидко реагувати на виклики часу. Зокрема, під час засідання Проводу ОУН у Львові у листопаді 1942 р. представники центрально- та східноукраїнських осередків організації у своїх виступах наголошували на необхідності активних антинімецьких дій у зв'язку з надзвичайним нацистським терором⁴⁰.

Постанови та рішення центрального керівництва знайшли відображення у діяльності низових ланок ОУН на Наддніпрянщині. Донецький обласний провід своїм периферійним організаціям надав такі вказівки: забезпечити розмноження й поширення листівок та відозв, організувати збір зброї та грошей у фонд створюваної повстанської армії. Крім того, провід вирішував питання формування збройних загонів, створення широко розгалуженої мережі підпільних осередків та посилював роботу з ідеологічного вишколу своїх кадрів та молоді⁴¹. Також у Донецькій області в 1942 р. за сприяння оунівців було видано сім наказів про запровадження української мови як офіційної в шести районах. Відомо про аналогічний наказ кінця 1942 р. щодо запровадження української мови на всій території Луганської області⁴².

Серед загальноукраїнських заходів ОУН, які були проведені на Наддніпрянщині, найпомітнішими, за визначенням самих членів націоналістичного підпілля, були: організована акція проти виїзду й вивозу молоді на примусові роботи до Німеччини, акція проти прислужництва німцям з боку місцевих людей та агітація за збирання й переховування врожаю від окупаційної влади⁴³. Під час проведення першої акції було видано листівку із закликом до українців зберегти українську молодь від вивезення до Німеччини. Листівка також містила заклик до росіян — працівників поліції сприяти молоді ухилятися від вивезення⁴⁴.

Аналізуючи проведені акції у своїй політичній доповіді під час засідання Першого великого збору Української Головної Визвольної Ради у липні 1944 р., референт пропаганди Проводу ОУН

⁴⁰ Патріляк І. Український визвольний рух у 1942 р. // *Український визвольний рух*. — Львів: Мс, 2006. — Збірник 7. — С. 226.

⁴¹ Сергійчук В. *Український звиг. Наддніпрянщина*. — С. 319.

⁴² Добровольський О. *Оунівське підпілля Донеччини*. — *Слов'янськ*, 2008. — С. 4-5.

⁴³ *Архів ЦДВР*. — Ф. М. Лебеда. — О.з. 172. — Арк. 3.

⁴⁴ ДАЗО. — Ф.Р. 5747. — Оп. 3. — Спр. 8729. м- Арк. 31-32.

М. Прокоп — «Орлович» зазначав, що зосередження націоналістичного підпілля на проблемах вивезення на примусові роботи, реквізиції продуктів харчування, нівелювання окупаційною владою людської гідності та масових розстрілів й екзекуцій додавало йому симпатій українського населення. Важливість полягала в тому, що «хто хотів в той час здобути впливи для якоїсь ідеї та вдержати себе на поверхні політичного життя, мусів зайняти виразне становище до всіх тих окупантських практик, як і до німецького режиму взагалі. Це найкраще видно по інших політичних угрупованнях, що старалися лаявірувати з німцями. Вони на поверхні життя не вдержалися»⁴⁵. Так, зокрема, трапилося з Громадським комітетом на чолі з В. Доленком, який займався організацією місцевого самоврядування й культурно-освітніх закладів у Харкові: після того як на початку 1942 р. українська адміністрація була розпущена німецькою окупаційною владою, Комітет пішов у підпілля й фактично припинив свою діяльність⁴⁶.

Умови діяльності ОУН на Наддніпрянщині вказували, що багато програмних й організаційних принципів націоналістичного руху — вождівства, монопартійності, етнічної винятковості — викликали серед жителів сумніви й заперечення. Актуальнішим було розв'язання соціальних питань у майбутній українській державі тощо⁴⁷. Логічним наслідком внутрішньої організаційної дискусії, започаткованої Проводом ПівдУЗ, було проведення Третього Надзвичайного Великого Збору ОУН, у роботі якого вперше за історію Організації взяли участь представники Наддніпрянської України. У постановах Збору, який відбувся 21-25 серпня 1943 р., відзначено, що ОУН виступає за свободу друку, слова, думки, переконань, віри й світогляду та що ОУН проти офіційного нав'язування суспільності світоглядних доктрин і догм. У постановах знайшли своє відображення й соціально-економічні питання, зокрема наголошувало на необхідності ліквідації колгоспної системи⁴⁸.

⁴⁵ Орлович В. Політична доповідь, червень 1944 // *Український визвольний рух*. — Львів, 2005. — Збірник 5. — С. 53.

⁴⁶ Сергіичук В. ОУН-УПА в роки війни. — С. 45.

⁴⁷ Грицак Я. Вказана праця. — С. 252.

⁴⁸ Прокоп М. До історії розвитку української політичної думки під час Другої світової війни // *Сучасність*. — 1979. — №1. — С. 80-82.

На сьогодні існують три основні погляди на причини проведення Третього Збору. Перший належить радянській історіографії і полягає в тому, що Збір знаменував собою початок боротьби ОУН з радянською владою й переорієнтацію на нового союзника: від Німеччини до західних альянтів⁴⁹. Провідник ОУН на ПівдУЗ В. Кук основною причиною проведення Збору називав проблему переходу націоналістичного підпілля на нові умови діяльності у зв'язку з набутим на Наддніпрянщині досвідом та поверненням радянської влади на зміну німецької⁵⁰. Дещо протилежний погляд на причини скликання Збору мав ще один активний діяч наддніпрянського підпілля — П. Дужий. Він стверджував, що основною причиною був перехід від одностайного керівництва Організацією (принцип Провідника) до колегіального (Бюро Проводу)⁵¹. На думку автора дослідження, останні два тлумачення причин скликання III-го НВЗ ОУН є правдоподібними й доповнюють одне одного.

На думку В. Кука, рішення Третього Збору дали можливість провести 21-22 листопада 1943 р. Першу конференцію поневолених народів Східної Європи та Азії, яка стала початком Антибільшовицького Блоку Народів, та 11-15 липня 1944 р. — Перший Великий Збір Української Головної Визвольної Ради — підпільного парламенту воюючої України⁵².

Враховуючи, що Третій Збір відбувався тоді, коли на німецько-радянському фронті стався кардинальний перелом на користь СРСР, що зумовило швидке просування Червоної армії по території України, постанови Збору не були повною мірою використані в роботі наддніпрянськими осередками ОУН. Попри те, у подальшій діяльності Організації, в умовах повернення радянської влади, рішення Надзвичайного Збору ОУН широко використовували в пропаганді ідей національно-визвольного руху⁵³.

⁴⁹ Масловський В. *Дорога в безодню: про злочинні дії українських буржуазних націоналістів проти радянського народу*. — Львів: Каменяр, 1978. — С. 149.

⁵⁰ Бондарук Л. *Державотворчий збір ОУН // Шлях перемоги*. — 2003. — 10 вересня.

⁵¹ Дужий П. *Українська справа: вчора і сьогодні. Збірник статей і спогадів*. Львів: Афіша, 2002. — Т. 1. — С. 284.

⁵² Бондарук Л., *вказана праця*.

⁵³ Щур Ю. *Нарис історії діяльності Організації Українських Націоналістів на Східноукраїнських землях*. — Запоріжжя, 2006. — С. 55-56.

Василь Кук – «Коваль»,
«Леміш»

Окремо варто виділити діяльність спеціальної служби розвідки та контррозвідки ОУН — референтури Служби Безпеки. За свідченнями Крайового провідника ПівдУЗ В. Кука-«Леміша», до завдань СБ у період німецької окупації входило вивчення методів роботи німецької розвідки, і з цією метою працівників референтури засилали для роботи в органи німецької розвідки та контррозвідки. Якщо на початковому етапі функціонування націоналістичного підпілля на Наддніпрянщині проти-німецькі заходи СБ мали здебільшого пасивний характер, що було зумовлено загальною тактичною лінією ОУН того часу, то з 1942 р. робота Служби безпеки активізувалася. Зокрема, восени за вказівкою представника Проводу ОУН М. Прокопа на засіданні у Києві було ухвалено рішення

про створення спеціальних агентурних груп для збору інформації про німецьку окупаційну владу та спецслужби. Контррозвідка підпілля виявляла та заводила справи на агентів гестапо серед членів підпілля. Кожний референт СБ мав двічі на місяць подавати керівництву звіт про роботу німецьких карально-репресивних органів, проведені ними арешти або розшукові заходи, про осіб, запідозрених в агентурних стосунках, або тих, що офіційно співпрацювали з окупантами. Збір подібної інформації допомагав виводити підпільників з-під ударів німецьких спецслужб⁵⁴.

Спецслужба ОУН також постійно проводила операції знищення агентів, що брали участь в антиукраїнських акціях: українських помічників СД, членів охоронних підрозділів, радянських агентів на німецькій службі. Після проведених замахів члени націоналістичного

⁵⁴ Веденєєв Д., Биструхін Г. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА. 1920-1945. — Київ, 2006. — С. 172-173.

підпілля поширювали листівки із закликом до населення допомагати українським революціонерам, а окрема листівка була звернена до щуцманів, щоб не переслідували самостійницького руху: «На терор відповімо терором» — погрожували листівки.

Референтом СБ КП ПівдУЗ був Іван Білик — «Кость». Під його керівництвом у 1943 р. есбістам вдалося звільнити в'язнів із концтаборів в містах Ірпені, Мелітополі, Кривому Розі та отримати харчі для підпільників з німецьких магазинів. У серпні 1943 р. він організував широку «атентатну акцію» проти найбільш зненавдженних працівників гестапо та їх прислужників. Розмах акції занепокоїв німецьку окупаційну владу, по території Південної України було проголошено розшук «Костя» та його групи, зокрема сильно непокоїв поліцію місцевий українець «Жора», який провів низку вдалих замахів⁵⁵.

Влітку 1943 р. на Наддніпрянщині активізується військова робота ОУН, що було пов'язано із переходом націоналістичного підпілля до активних бойових дій проти окупаційної влади. Оунівцям вдалося організувати перші боївки на Київщині, Полтавщині, Вінниччині та Дніпропетровщині, які, однак, проіснували недовго⁵⁶, зокрема через безлісний терен, потребу докладного вужчого добору членів партизанських відділів, брак зброї та наступ Червоної армії. Характерними напрямками діяльності націоналістичних боївок у цей час була ліквідація німецьких адміністративних чиновників, поборювання німецьких та більшовицьких грабіжницьких груп й опорних пунктів⁵⁷.

Створення власних збройних формувань доволі жваво обговорювали в середовищі ОУН протягом 1942-43 рр. Зокрема, у листопаді 1942 р., одразу після проведення засідання Проводу ОУН, у Львові відбулася військова конференція, на якій були присутні урядуючий провідник Микола Лебедь, військовий референт Проводу Дмитро Грицай, військовий референт ОУН ПЗУЗ Василь Івахів, військовий референт ОУН ОСУЗ Михайло Медвідь та офіцер

⁵⁵ Слободянюк М., Шахрайчук І. Рух Опору на Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни. — Дніпропетровськ, 2004. — С. 210-11.

⁵⁶ ОУН на СУЗ від 1941 р. — Б.м., 1947. — С. 16-17.

⁵⁷ Лебідь М. УПА. Українська повстанська армія. Її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу з Українську Самостійну Соборну Державу. — Дрогобич: Відродження, 1993. — Ч. 1: Німецька окупація України. — С. 54.

для спеціальних доручень Проводу Іван Климів. Конференція ухвалила рішення розпочати формування «збройних сил ОУН»⁵⁸.

Навесні 1943 р. розроблено проект розгортання повстанської армії «До ситуації» (датований 12 квітня 1943 р.), де проблемі поширення УПА (в документі УВА — Українська Визвольна Армія) на Наддніпрянську Україну приділено значну увагу. Перехід ОУН до збройної боротьби автори документа відносять до другого тактичного ступеня діяльності — самооборонного. У рамках цього ступеня планували, зокрема, ліквідувати комуністичний вплив серед українського населення Наддніпрянщини. Також пропонувано в міру можливості почати організацію третього перехідного осередку, що своєю базою мав би Холодноярські ліси та дніпровські плавні. Завдання цього осередку полягало в: гуртуванні боєздатних втікачів (із примусових робіт, таборів полонених тощо) й після організації переправлення їх на Полісся. Своєю увагою цей осередок мав охопити й Лівобережжя. Координувати діяльність повстанських сил мав центр у Галичині⁵⁹.

На початку свого існування Українська повстанська армія охоплювала територію Волині-Полісся. На кінець 1943 р. тут було створено чотири Воєнні округи (ВО), серед них і ВО «Тютюнник» на чолі із поручником Федором Воробцем — «Верещакою», яка охоплювала територію Житомирщини. З літа волинські й подільські відділи йшли рейдами в центральноукраїнські землі, зокрема Житомирську, Кам'янець-Подільську й Вінницьку області, де їхнім завданням була допомога місцевій мережі ОУН у боротьбі з нацистами. Цим вони також сприяли формуванню місцевих повстанських відділів, із яких восени того ж року почали формуватися окремі військові частини на Вінниччині, Уманщині та Черкащині⁶⁰.

Згідно з інформацією Л. Шанковського про джерела створення групи УПА-«Південь», рейдуючий відділ УПА скеровано із Волині, який, пройшов через Житомирщину, Трипільщину і Черкащину, прибув до Кіровоградщини, де мав зустріч із місцевим обласним провідником ОУН М. Мартином. Влітку 1943 р. на території центральноукраїнських областей створено два відділи УПА:

⁵⁸ Патріляк І., *вказана праця*. — С. 226-227.

⁵⁹ *Архів ЦДВР*. — Ф. М. Лебеда. — О.з. 353. — Арк. 1-2.

⁶⁰ Содоль П. *Українська повстанча армія, 1943-49. Довідник*. — Нью-Йорк, 1994. — С. 16, 19.

в Холодному Яру під командуванням І. Білика — «Костя» та на Уманщині під командуванням М. Мартина — «Остапа». Наприкінці літа до них долучився відділ із Полтавщини під командуванням «Діда Тараса», колишнього учасника повстансько-партизанського руху на Наддніпрянщині в 1920-23 рр. Для підсилення повстанської групи в жовтні 1943 р. із Волині на Наддніпрянщину відправлено сотню під командуванням Омеляна Грабця — «Батька», тереном діяльності для якої було визначено Вінницьку область⁶¹.

Василь Чижевський, ад'ютант командира групи «Захід», вказував, що у грудні 1943 р. відбувається завершення організації УПА й таким чином підсумовується перший етап організації повстанської армії. На той час УПА складалася із трьох груп: «Північ», «Захід» та «Південь», що формувалася. Запланована група «Схід» створена не була. Територія Наддніпрянщини підпадала під юрисдикцію двох груп — «Північ» та «Південь». До території впливу першої входила північна Житомирщина по Дніпро. Група УПА- «Південь» мала охопити Вінницьку, Кам'янець-Подільську, Дніпропетровську, Одеську, Херсонську, Миколаївську області та Бессарабію. Командиром групи став провідник ОУН цих земель В. Кук — «Леміш»⁶².

На кінець 1943 р. ВО «Тютюнник» охоплювала Житомирську область і західні райони Київської області та поділялася на воєнні надрайони Житомирський, Бердичівський, Андрушівський, Новоград-Волинський, Овруцький і Фастівський. Воєнну округу «Тютюнник» у поширюваній на підконтрольній їй території пропагандистській літературі ідентифікували як УПА-«Схід», однак вона не мала свого крайового командування. Група «Південь» була сформована на основі виокремлено зі складу ВО 2 «Богун» групи УПА — «Північ» оперативної групи «Кодак», що діяла на Хмельниччині та Вінниччині, і КП ПівдУЗ, який станом на кінець 1943 р. охоплював контрольовану ОУН територію центральних, південних і східних регіонів України. Основним тереном діяльності південної групи були Кам'янець-Подільська, Вінницька та південна частина Київської області⁶³.

⁶¹ Шанковський Л., вказана праця. — С. 193-194.

⁶² Мороз В. До початків діяльності Української Головної Визвольної Ради // Український визвольний рух. — Львів, 2007. — Зб. 10. — С. 219-220.

⁶³ Вовк О. Короткий нарис діяльності УПА та її запілля на ПЗУЗ і в прилеглих регіонах у 1943-1946 рр. // Український визвольний рух. — Львів, 2006. — Зб. 8. — С. 177, 184.

Використання в пропагандистських цілях назви УПА-«Схід» призвело до певної плутанини щодо структури повстанської армії. Зокрема Р. Гоше в дослідженні, присвяченому опозиційним рухам у Радянському Союзі, аналізуючи структуру УПА, називає чотири великі армії, серед них і Схід, відділи якої діяли на північно-західній Київщині⁶⁴.

Із переходом до відкритої збройної боротьби відкрилися гострі проблеми організаційної мережі. За визначенням авторів проекту «До ситуації», на центральноукраїнських землях не вистачало кваліфікованих досвідчених підпільників, зокрема для проведення масових суспільно-політичних акцій. Для умов збройної боротьби замало було вже лише існуючої підпільної мережі, бо, спираючись лише на неї, відділи наражалися на її повсякденні проблеми: провокації, арешти, втрату та проблемність зв'язків. На думку авторів проекту, центральноукраїнські землі відзначалися невідповідним середовищем українських народних мас⁶⁵.

Задля вирішення вказаних проблем командування УПА відправляє на Наддніпрянщину рейдуючі відділи. Рейди мали політичні та практичні передумови. По-перше, на теренах, не охоплених визвольним рухом, було необхідно популяризувати ідеї боротьби за самостійність України. На думку З. Семенів, для цього не вистачало лише літератури, листівок, закликів чи діяльності законспірованих підпільників. Жива сила у формі бойового відділу своєю організованістю, поведінкою, бойовими пропагандистськими акціями чи обороною населення мала б свідчити вірність поширюваним ідеям тощо. Крім того рейдуючі групи допомагали місцевим відділам у боротьбі проти окупаційного терору та проводили розвідку на не охоплених повстанською армією теренах⁶⁶.

Протягом травня-жовтня 1943 р. відділи повстанської армії на території Житомирської, Кам'янець-Подільської, Вінницької та Київської обл. мали близько сорока боїв, не враховуючи дрібних сутичок, із німецькою жандармерією й поліційними частинами та загонами червоних партизанів⁶⁷. Згідно з організаційними звітами,

⁶⁴ Gaucher R. *Opposition in the USSR, 1917-1967 // The restoration of the Ukrainian State in World War II.* — London: UPL, 1987. — P. 56.

⁶⁵ Архів ЦДВР. — Ф. М. Лебеда. — О.з. 353. — Арк. 3.

⁶⁶ Семенів З. Рейди УПА й їх значення // *До зброї.* — 1952. - № 16. — С. 15.

⁶⁷ Архів ЦДВР. — Ф. ЗЧ ОУН м. Нью Йорк. — О.з. 5. — Арк. 2-8.

протягом другого півріччя 1943 р. повстанські відділи оперували в чорнобильських, чернігівських та київських лісах, де організовували свою «республіку», не допускаючи на цю територію німецьку адміністрацію та радянських партизанів⁶⁸.

Варто також зазначити, що на Наддніпрянщині в 1943 р. діяли самостійницькі повстанські загони, не підпорядковані Проводу ОУН та командуванню УПА. На Київщині, в околицях Трипілля, діяв повстанський загін «Зеленівців»⁶⁹, а північних районах Чернігівської обл. — «Чернігівська Січ» на чолі з полковником. «Стрільцем». Загін підтримував зв'язки з обома групами ОУН. Напередодні приходу Червоної армії «Січ» саморозпустилася⁷⁰.

Незважаючи на те, що керівництво УПА досить оптимістично оцінювало підсумки перших рейдів повстанських відділів на центральноукраїнські землі, ці акції показали, що завоювати довіру й підтримку населення на цих теренах буде дуже важко. Зокрема, в одному зі звітів зауважено, що «загально люди звали нас бандерівцями, менше повстанцями, але ніколи партизанами». А саме з партизанами у свідомості місцевих жителів асоціювалася боротьба з німецькими окупантами.

Зауважемо, що попри певні негаразди в діяльності УПА на Наддніпрянщині, її присутність у цьому регіоні викликала занепокоєння радянської влади. Починаючи з травня 1943 р. командири партизанських загонів постійно інформували ЦК КП(б)У та Український штаб партизанського руху щодо просування на схід у бік Дніпра повстанських відділів. Зокрема, у вересні 1943 р. ген.-май. О. Федоров повідомляв про рух у район Києва та м. Білої Церкви загону «Залізняка», завдання якого полягало в тому, щоб «піти в підпілля, потім активізуватися і, залишившись у тилу Червоної армії, нищити залізничні мости, підривати ешелони й паралізувати комунікації»⁷¹. Враховуючи потенційну небезпеку поширення дій УПА на територію Лівобережжя, народний комісар внутрішніх справ УРСР М. Рясний 4 жовтня 1943 р. підписав Директиву обласним управлінням НКВД щодо поліпшення оперативної роботи стосовно ОУН. У документі вказано, що в районах і містах Лівобережжя

⁶⁸ *Українська повстанча армія діє // Вісті. — 1943. — № 3. — С. 8.*

⁶⁹ *Архів ЦДВР. — Ф. М. Лебеда. — О.з. 172. — Арк. 4.*

⁷⁰ *Русначенко А. Вказана праця. — С. 62.*

необхідно отримати таку агентуру, яка за своїми даними може бути використана для внутрішнього висвітлення й розробки соціальної бази націоналістичних формувань, якою є колишні куркулі, що працювали в німецьких окупаційних установах, поліцаї, дезертири з Червоної армії, члени сімей репресованих, що виїхали з німцями, землевласники, працівники торгівлі тощо. Відповідно до цього особистий склад апарату для боротьби з бандитизмом і дезертирством мав бути ретельно підібраним та фахово підготовленим⁷².

Питання агентурної розробки націоналістичного підпілля не було новим для органів державної безпеки Радянської України. Під час німецької окупації на Наддніпрянщині було створено широку мережу агентури та резидентури НКВД для проникнення в оунівське підпілля. Особливу увагу приділяли організації оперативної роботи проти ОУН у великих промислових та адміністративних центрах: у Києві, Харкові, Одесі та інших містах. У Києві та Київській області для організації боротьби з націоналістичним підпіллям НКВС УРСР залишило близько 50 агентів, багато з яких увійшли до складу резидентур. З конкретним завданням органів безпеки на окупованій території залишено такі резидентури: у Харкові — 3 (11 агентів); в Одесі — 2 (12 агентів); в Полтаві, Миколаєві, Дніпропетровську, Житомирі та інших областях — по одній резидентурі⁷³. Агент 4-го Управління республіканського НКГБ «Якорь», який перебував в тилу німецьких військ до жовтня 1942 р., зібрав відомості про націоналістичне підпілля в кількох окупованих областях, зокрема в Житомирській, Київській, Кіровоградській, Дніпропетровській та Запорізькій⁷⁴.

Наявність радянської агентури негативно впливала на роботу підпілля. Зокрема, на думку О. Добровольського, головним недоліком діяльності Донецького обласного підпілля була максимальна інфільтрація агентів НКВС до його керівного складу, як у містах

⁷¹ Кентій А. *Українська Повстанська Армія в 1942–1943 рр.* — К., 1999. — С. 167.

⁷² Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки. — С. 251.

⁷³ Ткачук В. *Перед судом истории: сотрудничество германских фашистов и украинских националистов в годы второй мировой войны и борьба против них советских органов государственной безопасности.* — К., 2000. — С. 185.

⁷⁴ Підсумкова доповідь про бойову й агентурно-оперативну роботу 4-го Управління НКДБ УРСР в 1941–1945 рр. // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1995. — № 1–2. — С. 22.

області, так і у самому Донецьку. Наприклад, заступником голови обласного проводу ОУН та фактичним керівником мережі в Донецьку в 1942–43 роках був агент «Дорошенко»⁷⁵. Не кращою була ситуація і в Крайовому Проводі ОУН Південноукраїнських земель, де на радянські спецслужби працював провідник Криворіжчини, згодом політичний референт Донбасу М. Кривошопка — «Козик»⁷⁶.

Через агентуру радянські органи безпеки отримували первинну інформацію про оунівське підпілля та його активістів. Зусиллями агентів було виявлено 57 націоналістичних організацій різного рівня, а під час наступу Червоної армії виявлено й піддано репресіям 153 членів ОУН. За матеріалами місцевої агентури, Управлінням НКГБ по Одеській області було заведено справи, за якими розробляли понад 50 членів націоналістичного підпілля, 26 з яких були заарештовані й засуджені⁷⁷. Завдяки інформації «Дорошенка» вже у жовтні 1943 р. радянськими спецслужбами було розгромлено 5 районних проводів ОУН, що базувалися навколо Донецька, та взято під повний контроль НКВД Донецьку міську організацію ОУН⁷⁸.

На кінець 1943 р. Червона армія контролювала значну частину українських земель. Радянські органи безпеки пильно стежили за діяльністю мережі ОУН: після Сталінградської битви розвідка почала збирати детальну інформацію про український визвольний рух. У квітні 1943 р. при комісаріаті оборони СРСР було утворене Головне Управління контррозвідки СМЕРШ («Смерть шпигунам»), одним із завдань якого була боротьба з ОУН та УПА. Розпочинається планомірна ліквідація осередків ОУН, зокрема у жовтні 1943 р. було зачищено мережу підпілля в Полтаві⁷⁹.

З наближенням Червоної армії до східноукраїнських областей, охоплених мережею націоналістичного підпілля, ОУН почала готуватися до збройного опору і відправляти молодь до УПА. Основним напрямком маршруту щойно сформованих груп повстанців були райони Чорного лісу на Кіровоградщині та Холодного Яру Черкаської області. Найбільш продуктивно в цьому питанні працював

⁷⁵ Добровольський О., вказана праця. — С. 3.

⁷⁶ Архів наукового проекту «Незнані герої». — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 9.

⁷⁷ Ткачук В., вказана праця. — С. 186.

⁷⁸ Добровольський О., вказана праця. — С. 3.

⁷⁹ Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50 років ХХ століття. — Львів, 2000. — С. 88.

Дніпропетровський обласний провід. Цими акціями часто керував близький співробітник керівника КП ПівдУЗ В. Кука М. Кривошапка та колишній офіцер Червоної армії Тарасов — «Доктор». Із Дніпропетровської області восени 1943 р. до УПА вирушили групи із Широківського, Солонянського районів, самого Дніпропетровська, Нижньодніпровська та Кривого Рогу⁸⁰.

В умовах радянської дійсності оунівське підпілля на Наддніпрянщині висуває нові гасла, зокрема: «Українська радянська влада без більшовиків» або «Радянська Україна без більшовиків і без диктатури радянської влади». Підготовка до боротьби з радянською владою мала розпочатися з посилення агітаційної роботи. Зокрема, відомий оунівський пропагандист, уродженець Наддніпрянщини Й. Позичанюк — «Шугай», писав: «треба використати на Сході ім'я Леніна. Може тому, що з цим ім'ям зв'язана романтика революційної боротьби і великих подій. Використати це в боротьбі з сталінізмом, як і інші розходження між ленінською політикою і політикою Сталіна (що «спотворив Леніна») не зашкодить»⁸¹.

Таким чином, можемо зробити певні висновки й зауваження. Протягом 1942–1943 років на Наддніпрянщині в роботі націоналістичних осередків тривав підпільно-революційний етап діяльності ОУН. Оговтавшись після перших невдач, зокрема в галузі державотворення, члени націоналістичного підпілля створили численну широко розгалужену мережу осередків по всій території Радянської України, включаючи й українські етнічні землі, які перебували у складі інших держав.

Робота на СУЗ спричинилася до змін всередині самої ОУН, зокрема в площині ідеології й напрямів діяльності. Під впливом Наддніпрянської України ОУН пішла на перетворення ідеології українського націоналізму на ідеологію національно-визвольного руху, що в кінцевому підсумку було оформлено в постановах ІІ НВЗ ОУН 1943 р. Наслідком віянь нового часу став пошук нових форм для втілення ідеології, що піддалася корекції. Одним із перших проектів у цьому напрямку стала спроба створити на базі ОУН 17–18 липня 1944 р. Національно-Визвольну Революційну

⁸⁰ Іванченко І. Діяльність похідних груп ОУН на Дніпропетровщині в роки ІІ-ої Світової війни. — Севастополь, 2003. — С. 60.

⁸¹ Там само.

Організацію (НВРО), одним із ініціаторів якої виступив керівник КП ПівдУЗ В. Кук. Програмні положення НВРО наголошували на соціальних питаннях та боротьбі проти імперіалізму.

Проаналізувавши діяльність осередків ОУН на Наддніпрянщині, можемо виокремити основні її напрями: організаційно-мобілізаційний, культурницько-пропагандистський, терористично-бойовий (військовий). Перший полягав у створенні органів місцевого самоврядування, розширенні підпільної мережі й залученні нових членів до організації. У межах культурницько-пропагандистського напрямку засновували театри, реорганізували роботу школи й інших освітніх установ, поширювали різноманітну літературу, засновували типографії тощо. Останній напрям мав відмінність на ОСУЗ і ПдУЗ. На Центральній Україні поряд із проведенням індивідуальних терактів проти представників окупаційної влади й каральних органів, від 1943 р. проводили роботу з організації відділів УПА. В областях, підконтрольних КП ПдУЗ, що являв собою степову зону, організація великих озброєних груп була неможлива, тому тут обмежилися лише мобілізаційною роботою з відправленням до УПА членів підпілля.

На момент розгортання підпільно-революційної діяльності ОУН на Наддніпрянщині німецькі спецслужби повністю усвідомили небезпеку націоналістичного підпілля й нагромадили досвід боротьби з оунівцями, якого не мали на початку німецько-радянської війни. Крім того, Наддніпрянщина — не Полісся й Галичина, лісу — захисника партизанів й підпільників — тут мало, тому й боротися з рухом Опору легше.

Радянські спецслужби продовжили боротьбу з підпіллям після повернення радянської влади. До проблеми ліквідації оунівської мережі органи НКВД-МГБ підійшли ретельніше. Протягом другої половини 1943 р. їм вдалося ліквідувати основну масу осередків на ПдУЗ й частково на ОСУЗ. Незважаючи на це, націоналістичне підпілля продовжувало свою діяльність, пристосовуючись до нових умов боротьби.

ВІДНОСИНИ МІЖ УКРАЇНСЬКИМ ВИЗВОЛЬНИМ РУХОМ ТА УГОРСЬКОЮ АРМІЄЮ В ГАЛИЧИНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1944 РОКУ

Проблема взаємовідносин між ОУН і УПА та Угорщиною в роки Другої світової війни належить до малодосліджених тем української історії середини ХХ ст. Це питання ще не стало предметом окремого комплексного наукового дослідження. На сьогодні існує порівняно невелика кількість праць, присвячених проблемі проведення мирних переговорів між керівництвом українського визвольного руху та Угорщиною в 1943-1944 рр. Зокрема, на цю тему писали українські дослідники А. Боляновський¹, М. Держалюк², Л. Лещенко³, В. В'ятрович⁴, В. Деревінський⁵, О. Пагіря⁶ та угорський історик І. Ровос⁷.

Чи не єдиним напрацюванням, у якому здійснено спробу сформулювати цілісну картину взаємовідносин між ОУН і УПА та угорською армією в роки Другої світової війни, стали праці польського

¹ Боляновський А. Переговори УПА з угорською армією (кінець 1943-поч. 1944 рр.) // *Україна в минулому*. — Київ-Львів, 1995. — Вип. 7. С.52-60.

² Держалюк М. Взаємини УПА з угорськими військами у 1944 р. // *Пам'ять століть*. — Київ, 1997. — №1. — С. 138-141; Держалюк М. Україна в концепціях і доктринах Угорщини // *Українська державність в ХХ ст. Історико-політичний аналіз*. — Київ, 1996. — С.163-176.

³ Лещенко Л. О. «Українське питання» в дипломатичній історії Другої світової війни (1939-1945) // *Нарисиз історії дипломатії України* / Галенко О.І., Камінський Є. Є., Кірсенко М. В. та ін. / За ред. Смолія В. А. — Київ, 2001. — С. 519-524.

⁴ В'ятрович В. Україно-угорські переговори // *УПА у боротьбі проти тоталітарних режимів*. — Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Львів, 2004. — Вип. 11. С.170-175.

⁵ Деревінський В. Ставлення ОУН (Б) і УПА до сусідніх народів та національних меншин. — Київ, 2006. — С. 108-109.

⁶ Пагіря О. Переговори між УПА й Угорською армією в 1943-1945 рр. // *Визвольний шлях* — 2006. — Кн. 6. — С. 86-115.

⁷ Ravasz István. *Ukrán-magyar katonai kapcsolatok A XX.Század Első Felében* // *Україна-Угорщина: спільне минуле та сьогодення. Матеріали міжнародної наукової конференції* (Київ, 14-16 квітня 2005 р.) / Відп. ред. В. А. Смолій. — К., 2006. — Old. 211-220; Ravasz István. *Ukrán-magyar kapcsolatok — fél évszázaddal ezelőtt* // 60 років від початку Другої світової війни. Матеріали міжнародної наукової конференції. — Ужгород, 2001. — С. 37-45.

історика Ґ. Мотики⁸. Останній вперше звернув увагу на кардинальну зміну в стані українсько-угорських військово-політичних стосунків, яка сталася після здійснення німецької окупації Угорщини за планом під кодовою назвою «Маргарете-1» 19 березня 1944 р. На його думку, із цього часу починається хвиля жорсткого українсько-угорського військового протистояння, яка фактично тривала до липня 1944 р. Назагал автор досить цілісно відтворив усю палітру українсько-угорських військово-політичних стосунків у роки Другої світової війни, розглянувши як головні етапи та результати проведених переговорів між командуванням УПА та угорської армії у вказаний період, так і описавши низку військових сутичок та зіткнень між обома арміями, проведення взаємних ворожих акцій.

Пропонована стаття присвячена питанню взаємовідносин між українським визвольним рухом та угорською армією на території Галичини в першій половині 1944 р. Насамперед слід відзначити, що українсько-угорські військово-політичні відносини в цьому регіоні мали свою окрему специфіку й були дещо відмінні від стану стосунків між ОУН та УПА й угорською армією на території Волині та Південного Полісся. Незважаючи на те, що низку фактів з історії взаємовідносин між ОУН і УПА та угорською армією в Галичині вже оприлюднено в дослідженнях Ґ. Мотики, усе ж існує гостра потреба значно розширити й доповнити зазначений аспект українсько-угорських стосунків періоду Другої світової війни, залучаючи при цьому максимальну кількість джерел українського та угорського походження й таким чином спробувати сформуванню цілісну картину українсько-угорських військово-політичних відносин у Галичині в першій половині 1944 року.

У результаті укладення низки договорів про ненапад та нейтралітет між командуванням УПА та угорськими окупаційними військами на території Волині восени 1943 р., було досягнуто припинення стану ворожого протистояння між українським визвольним

⁸ Motyka G. *Wojska Węgierskie na Wołyniu i w Galicji Wschodniej 1941-1944* // *Сторінки воєнної історії України. Збірник наукових статей*. — Київ, 2002. — *Bun.* 6. — С. 31-33; Motyka G. *Węgry a konflikt polsko-ukraiński w latach 1939-1953* // *Tygiel Narodow. Stosunki społeczne i etniczne na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej. 1939-1953. Wydanie I.* — Warszawa, 2002. — С. 376-383; Motyka G. *Stosunki Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów a Ukraińskiej Powstańczej Armii z armią węgierską* // *Ukraińska partyzantka 1942-1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii.* — Warszawa, 2006. — С. 271-280.

рухом та Угорщиною, а також закладено передумови для подальшої співпраці між обома арміями на антибільшовицькій основі.

Проте вирішальним чином ситуація у відносинах між ОУН і УПА та Угорщиною змінилася після подій 18–19 березня 1944 р., коли, за сценарієм німецької операції «Маргарете — 1», М. Горті запросили на переговори з А. Гітлером до його штаб-квартири в Клесхеймі. Під час розмови з фюрером регент категорично відхилив вимогу німців підписати документ, за яким німецькі війська запрошено на територію Угорщини від його імені. Фюрер погодився зберегти інститут регентства, але, погрожуючи введенням румунських та словацьких військ на територію Угорщини, змусив М. Горті погодитися на призначення замість прозахідного уряду М. Калаї германофільського кабінету. Згідно з планом німецької операції вранці 19 березня 11 дивізій вермахту зайняли всі стратегічні об'єкти в країні*. Членів уряду М. Калаї заарештовано, а сам прем'єр був змушений шукати притулку в турецькому посольстві в Будапешті. Замість нього призначено пронімецький уряд на чолі з колишнім угорським послом у Берліні Д. Стояї, який відразу розпочав насаджувати німецькі порядки в країні. Фактично вся влада в Угорщині зосередилася в руках гітлерівського намісника Е. Везенмаєра, який мав контролювати діяльність уряду, стежити за виконанням сировинних поставок до Німеччини та відправкою нових угорських військ на східний фронт. За таких умов виконання конкретних домовленостей, досягнутих у результаті попередніх українсько-угорських переговорів, виявилось досить складною справою.

Після цих подій регент М. Горті під сильним німецьким тиском був змушений відправити в Південну Галичину на німецько-

* Цікавим є той факт, що за день до окупації Угорщини, 18 березня 1944 р., відбулася довгоочікувана, але вже позбавлена будь-якого змісту висадка на парашутах зв'язкової місії армії США у складі 4-х американських офіцерів, що мала на меті підготувати всі необхідні умови для капітуляції Угорщини. Окрім цього, через угорського представника в Лісабоні на початку березня 1944 р. державний департамент США надіслав повідомлення у Будапешт з інформацією про те, що президент США Ф. Рузвельт виявив бажання підтримати угорські вимоги, виходячи з принципів самовизначення, у тому разі, якщо Угорщина надасть гарантії західним союзникам у підтримці їхніх армій у вирішальний момент. Проте ці кроки з боку альянтів уже не мали жодного впливу на розвиток подій у самій Угорщині (Rupprecht P. *The image of Hungary's international position in American foreign policymaking, 1937-1947*. — University of Minnesota, 1967. — P. 383; Macartney C. A. *A History of Hungary. 1929-1945. Volume II*. — New York: F. A. Praeger, 1957. — P. 216).

більшовицький фронт 1-у угорську армію (320 тис. чол.) на чолі з ген.-полк. Гейзою Лакатошем, окремі частини якої змушені були провадити бойові дії і проти українських повстанців. Із посад було звільнено або переведено на інші службові ділянки чимало угорських офіцерів, причетних до переговорів з УПА. Так, 19 березня 1944 р. було усунуто з посади начальника генштабу ген. Сомбатхеї. При цьому останній знищив чимало документів, у тому числі й ті, що стосувались українсько-угорських переговорів.

У квітні-травні 1944 р. через ситуацію, що склалася внаслідок німецької окупації Угорщини та встановлення пильного контролю над угорськими частинами з боку командування вермахту, настає загострення українсько-угорських військово-політичних стосунків, що фактично призвело до ліквідації всіх попередніх домовленостей між Головною Командою УПА та угорським командуванням відносно ненападу, нейтралітету та військової співпраці.

Через зайняття радянськими військами території Волині основні угорські військові сили, які перебували на території України, були сконцентровані на території Південної Галичини (Долинський, Калуський, Станіславівський, Надвірнянський, Товмацький р-ни) у складі I-ої угорської армії. Вони разом з німецькими військовими частинами розпочали активно розбудовувати систему оборонних укріплень уздовж великих річок і в передгір'ї Карпат, готуючись до відбиття чергового радянського наступу. У Карпатах у справу українсько-угорського договору були втаємничені лише представники вищого командування, про нього не знали ні нижчі штаби угорських частин на Підкарпатті, ні командири бойових відділів УПА. Особливої практики укладання тактичних локальних договорів тут не склалося. Це призвело до численних конфліктів.

Під час відступу угорські частини часто вдавалися до грабування мирного населення. У звіті з території Станіславівщини за квітень 1944 р. зазначено: «ставлення їх (угорців. — О. П.) до населення брутальне, попросту дике, кожного чоловіка підозрюють, що має зв'язок з партизанами, це почали підозрювати аж в тих селах, де з'єдналися з німцями, бо як переходили через Чорний ліс, то були дуже лагідні та просили продуктів». Водночас автор звіту відзначав зростання кількості пограбувань та крадіжок з боку угорських військових, посилення репресій проти членів цивільної мережі ОУН та мирного населення⁹. Так, 29 березня 1944 р. угорська

частина, що вийшла з Галича, спалила с. Пукасівці й убила 18 селян за те, що тут пропало семеро угорських вояків¹⁰.

Така ганебна поведінка угорських військових призвела до зростання кількості збройних сутичок із повстанськими відділами. Ще наприкінці березня — на початку квітня 1944 р. збільшується кількість випадків роззброєння відділами УПА та боївками ОУН невеликих груп угорських військ, що поспішно відступали перед раптовим наступом більшовиків й уникали виконання німецьких наказів щодо прикриття німецько-радянського фронту. У середині березня 1944 р., за даними українського підпілля, невелика група повстанців у кількості 20 осіб роззброїла цілий угорський батальйон на Товмаччині¹¹. 25 березня 1944 р. боївка ОУН «Залізняка», що нараховувала 13 осіб, роззброїла в с. Фатівці на Коломийщині 24 угорських гонведів. 27 березня той самий відділ роззброїв 30 мадярів у с. Жукові та 12 мадярів у с. Михалкові на Коломийщині. 28 березня 1944 р. повстанці з боївки «Бурлая», що нараховувала 80 осіб, роззброїли в с. Хлібниці (той самий повіт) 4 угорців¹². У кінці березня 1944 р. один із відділів УПА на теренах Коломийщини вдалим наскоком роззброїв три угорські сотні¹³. 5 квітня 1944 р. в лісі між Бондаровом та Мостовою на Станіславівщині було роззброєно угорців, що їхали на 4-х машинах¹⁴.

⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі ЦДАВО) України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 137. — Арк. 17.

¹⁰ Я. Струтинський («Яспар»). Сотник Андрій Кисіль-Дольницький («Голубенко») // Літопис УПА. — Т. 26. — Торонто-Львів, 2001. — С. 193.

¹¹ Літопис УПА. — Т. 19. Група УПА «Говерля». Книга друга: спомини, статті та видання історично-мемуарного характеру. — Торонто-Львів, 1992-1993. — С. 28.

* Однак при цьому важко повірити, що така невелика група українських повстанців змогла так успішно провести роззброювальну акцію щодо цілого угорського батальйону. У поданих вище даних українського підпілля наявне очевидне перебільшення або перекручення реальних фактів. Цілком можливо, що саме проведення акції із роззброєння угорців було лише ширмою, зовнішнім прикриттям для таємної передачі зброї та амуніції від угорської армії до рук УПА, що було попередньо узгоджено між командуваннями обох армій.

¹² Збройна боротьба українського народу проти окупантів (Вістки з українських земель за час від січня до серпня 1944 р.) // Архів ЦДВР. — Ф. 7. — Т. 5. — Арк. 10; УПА в світлі документів з боротьби за УССД. 1942-1950 рр. (Бойові дії УПА). Частина II. — Б. м., 1957. — С. 39.

¹³ Літопис УПА. — Т. 19. Група УПА «Говерля». Книга друга: спомини, статті та видання історично-мемуарного характеру. — Торонто-Львів, 1992-1993. — С. 28.

¹⁴ УПА в світлі документів з боротьби ... — С. 41.

Загалом, як зазначав щодо характеру проведених акцій УПА із роззброєння угорських вояків на теренах Воєнної округи (ВО 4) «Говерля» її командир Іван Бутковський — «Гуцул», «як правило, проходили вони без ужиття зброї. Сили проти мадярів уживано хіба тільки тоді, коли вони, відмовляючись скласти зброю добровільно, починали стріляти»¹⁵. За свідченнями І.Якимчука, в екстремальній ситуації угорці воліли краще здатися в полон повстанцям, ніж входити в затяжні бої з відділами УПА¹⁶.

Таким чином командування УПА змогло успішно скористатись із ситуації на радянсько-німецькому фронті, здобувши при цьому велику кількість зброї, амуніції, медикаментів та різного військового майна, що було надзвичайно важливо з огляду на підготовку до тривалої боротьби з більшовицьким режимом.

Під час пересунення лінії фронту на терені дій групи УПА — «Захід» опинилася частина VI-го угорського армійського корпусу під командуванням Ференца де Кішбарнака. Відділи УПА, які перебували в його околиці, спочатку нейтрально ставилася до угорців, проте напади останніх на місцеве населення, проведення арештів членів теренової мережі ОУН та спалення українських сіл спонукали УПА до активних військових дій проти агресивно налаштованого угорського війська. Із цього приводу командир 4-ої ВО групи УПА — «Захід» І. Бутковський зазначав: «наше ставлення до них (угорців. — О.П.) на практиці було обумовлено їхньою лояльною поведінкою супроти наших відділів та цивільного населення. Де мадярські відділи, надуживаючи української гостинності, грабили села чи, йдучи за підшептами ворожих нам елементів, виступали проти УПА, там зустрічались з нашим рішучим і нещадним ударом»¹⁷.

Внаслідок цього на Калущині 11-15 квітня 1944 р. було розгромлено угорські відділи, що палили українські села. Зіткнення УПА з угорцями відбувалися також на Долинщині та Надвірнянщині¹⁸. Саме в районі Надвірної, за спогадами І. Бутковського, запеклі бої між відділами УПА та угорцями тривали протягом декількох

¹⁵ Літопис УПА. — Т. 19. — С. 32.

¹⁶ Записав О. Пагіря 12.07.2008 р. в м. Моршині Стрийського району Львівської області від Івана Якимчука, 1924 р. н. — Зберігається в приватному архіві О. Пагірі.

¹⁷ Літопис УПА. — Т. 19. — С. 32.

¹⁸ Шанковський Л. Українська Повстанча Армія // Історія Українського війська 1917-1995. — Львів, 1996. — С. 548-549.

місяців весни 1944 р. Внаслідок цього мадярським гонведам було завдано значних втрат, і вони були змушені змінити своє вороже ставлення до українського населення. У середині квітня 1944 р. внаслідок переговорів між командуванням УПА та 1-ої угорської армії угорським частинам було надано дозвіл на вільний перехід через територію Чорного лісу, в чому їм допомогли повстанські відділи¹⁹.

У квітні 1944 р. в с. Гнійно Володимир-Волинського району відділ УПА розгромив групу угорських дезертирів, що грабувала українських селян. У квітні 1944 р. угорці пограбували с. Пилипи на Коломийщині, забравши до Угорщини близько 150 осіб. Проте в горах на конвой напав відділ УПА, який визволив заарештованих та убив угорських конвоїрів²⁰. 6 травня 1944 р., коли угорці арештували повітового командира ВПЖ УПА, дійшло до бою між повстанським відділом та підрозділом мадярів біля сіл Грабівка та Саджава на Богородчанщині, в результаті якого останні втратили 50 вояків, але через прихід додаткових сил ворога українські вояки змушені були відступити, через що окупанти спалили згадані села й провели репресії проти мирного українського населення²¹. 12 травня 1944 р. біля с. Солотвини розвідувальний відділ УПА несподівано потрапив в угорську засідку, з якої зумів вийти з двома пораненими стрільцями²².

Із початком травня 1944 р. угорські війська розпочали облави на чоловіче населення Станіславщини для роботи на будівництві оборонних укріплень²³. Частішими ставали також випадки обстрілу угорськими охоронними тилловими частинами відділів УПА під час їх переходу через залізниці, лінії сполучення та мости, чого раніше не було через дотримання умов домовленості.

Цікаві стосунки в цей час склалися між угорськими військами та відділами УПА на території Гуцульщини. Тут сотня Юліяна Матвіїва — «Недобитого» зуміла відбити награбовану худобу в одного з угорських відділів. У відповідь на це командування угорської дивізії

¹⁹ *Літопис УПА*. — Т. 19. — С. 33.

²⁰ *УПА в світлі документів з боротьби за УССД. 1942-1950 рр. Частина II*. — С. 49.

²¹ *ЦДАВО України*. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 133. — Арк. 24; *ЦДАВО України*. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 132. — Арк. 71; *УПА в світлі документів з боротьби ...* — С. 52.

²² *ЦДАВО України*. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 132. — Арк. 71.

²³ *Див.: ЦДАВО України*. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 132. — рк. 81.

відрядило один батальйон для здійснення відплатної акції над відділами УПА. Однак українські повстанці змогли випередити їх, здійснивши успішну засідку на угорський відділ. Більшість угорців були змушені відступити, невелику частину з них було вбито та поранено, а 100 осіб потрапили в полон до повстанців. Після цього до сотні «Недобитого» прибули сотні «Боевіра» та Назарія Данилюка — «Перебийноса», які планували взяти спільну участь в обороні проти чергового угорського наступу. Проте, усвідомивши загрозу великих втрат від збройних зіткнень з українськими повстанськими силами на Гуцульщині, угорське командування дивізії вирішило піти на мирні переговори з УПА. До місця розташування згаданих відділів УПА відправлено мирну військову делегацію у складі двох офіцерів. Однак командир «Недобитий» спочатку не дав санкції на проведення переговорів з угорськими старшинами, не маючи на це офіційних повноважень від окружного проводу ОУН. Лише після встановлення зв'язку з проводом ОУН було вирішено досягти локальної домовленості з угорськими військами на території Верховини. Для проведення переговорів з мадярським полковником відправили колишнього полковника Української Галицької Армії (УГА) Теодора Стефановича — «Кропиву» в супроводі почту в складі кількох старшин УПА (серед них був також чотовий «Шугай»).

Під час переговорів, які відбувалися німецькою мовою, було досягнуто домовленості про те, що угорські війська припинять будь-які збройні та реквізиційні акції супроти повстанців й українського мирного населення і передадуть УПА як компенсацію за вчинені ворожі дії значну кількість продовольства, зброї та амуніції. Своєю чергою, повстанці мали повернути всіх угорських полонених, захоплених під час засідки на мадярський батальйон.

Одразу після переговорів згідно з розпорядженнями угорського полковника з місця розташування угорської дивізії до повстанських становищ стали надходити вантажівки з військовим майном та продовольством. Після цього українські повстанці відпустили угорських полонених. Внаслідок досягнутої домовленості на території Верховини на певний час встановилися нейтральні стосунки між УПА та угорською армією²⁴.

²⁴ Андрусяк М. *Брати грому. Художньо-публіцистична повість*. — Коломия, 2002. — С. 133-137.

Певним чином до загострення українсько-угорських стосунків у Галичині спричинився вплив на угорське командування польського національного руху, вороже налаштованого до українців. У зв'язку з цим слід окремо зупинитися на такій важливій проблемі в українсько-угорських стосунках періоду Другої світової війни, як втручання третьої сили — поляків. Цей аспект проблеми найкраще розкрив у своїх працях польський дослідник Г. Мотика. На його думку, в силу чинної протягом війни угорсько-польської військово-політичної співпраці, українсько-угорська домовленість в жодному разі не була спрямована проти поляків. З політичного огляду угорці були більше зацікавлені в тому, щоб після закінчення війни Галичина відійшла до відновленої польської держави, ніж до української незалежної держави, в існуванні якої на своїх північних кордонах не були зацікавлені угорські урядовці. Автор стверджує, що в українсько-польському конфлікті угорці, безумовно, були на боці поляків. Із польським підпільним рухом протягом війни існувала співпраця в розвідувальній сфері — поляки інформували угорців про український рух та військово-політичне становище в Галичині. Окрім цього, відбувалися польсько-угорські переговори щодо утворення в Угорщині з інтернованих польських військових щонайменше однієї дивізії, яка мала дістатися до Львова в разі вибуху там польсько-української війни²⁵.

В одному з підпільних звітів зі Станіславівщини з цього приводу зазначено: «Поляки ворожо настроюють мадярів до українців. Вони подають їм, що українські партизани — це малі банди, які тільки грабують і палять польські села, а самих поляків убивають. Також подають мадярам дані про мнимі вбивства мадярів українськими партизанами. Докладно інформують мадярів про наш рух. Під впливом цього почали мадяри на спілку з поляками переводити ревізії й арештування українців»²⁶. Дійшло до того, що за відома й за активної співучасті угорських військових поляки почали організовувати терористичні банди для здійснення нападів на українські села. У квітні-травні 1944 р. такі грабіжницькі напади здійснено на

²⁵ Motyka G. *Stosunki Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów a Ukraińskiej Powstanczej Armii z armią węgierską // Ukraina partyzantka 1942-1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstanczej Armii.* — Warszawa, 2006. — S. 271-280.

²⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Он. 1. — Спр. 133. — Арк. 15.

с. Посіч, Стара Лиска, Тисів, Дубчаківка та м. Товмач. Окрім цього, у спілці з поляками та німцями у квітні 1944 р. угорські війська спалили низку сіл на Станіславівщині: Старий Мізунь (1-5 квітня), Копанки (11-15 квітня), Кропивники (17-22 квітня), Грабівка і Саджава (6 травня)²⁷.

За деякими відомостями, угорські гонведи здійснили пацифікаційну акцію в с. Старий Мізунь у відповідь на роззброєння угорського відділу охоронною сотнею старшинської школи «Олені» під командуванням Михайла Ґаля — «Коника» між селами Старий та Новий Мізунь. Під час останнього вояки УПА зробили поповнення військових запасів старшинської школи «Олені». Угорський напад на село виявився цілковитою несподіванкою для них, тому українські повстанці не змогли захистити мирного населення від жорстокого погрому мадярів²⁸.

Однак слід зазначити, що ставлення угорців до мирного населення в різних регіонах Галичини було неоднаковим. З цього приводу член підпілля ОУН на Станіславівщині зазначав: «Відношення мадярів до цивільного українського населення дуже тяжко звести під один спільний знаменник. Воно дуже різне і узалежене цілковито від місцевого командування. Відступаючи перед наступом більші частини ставились до населення повздержливо, не грабували ані не чіпали людей [...]. Причиною такого ставлення було, мабуть, те, що їх було дуже мало і вони боялися партизанів. Були випадки, що старшини хотіли договорюватися з провідниками партизанів в справі взаємного ненападу. Та коли приїхали свіжі й краще узброєні частини з Мадярщини, які ще не стрічалися з партизанами й яких попереджувано, що українські партизани це тільки слабкі банди, які грабують і вбивають мадярських вояків, — відношення до населення радикально змінилося. Почалися грабежі, палення сіл і нищення людського майна, ревізії, арештування, розстріли і закидування гранатами невинних, безборонних людей. В застрашених, здеморалізованих гонведів пробудився дух їхніх

²⁷ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 133. — Арк. 15, 16, 24.

²⁸ Нескорена Долинщина. Літопис визвольних змагань. Мартирологи, біографії, спогади, документи, фотографії / Упор. М. Борис. — Івано-Франківськ, 2002. — С. 13.

прадідів — жорстоких гунів, які, не зважаючи ні на сльози, ні на прокльони, лишали руїну там, де проходили їхні загони»²⁹.

Відносно ставлення угорських військ до ОУН та УПА автор звіту зазначав: «Всюди розпитують за УПА й українських партизанів. Вояки часто оповідають про свої зустрічі з загонами УПА на Волині. Говорили, що українські партизани не стріляли мадярів, вони забирали тільки зброю, а вояків відпускали. Дуже часто билися спільно проти більшовиків або червоних партизанів. Старшини договорювалися з провідниками українських партизанів у справі взаємного ненападу. Були випадки, коли звільняли наших людей, коли задержали зі зброєю [...]. Та з часом відношення до українських партизанів змінилося. Причиною цього є, мабуть, те, що вони не бачать жодної реакції з нашої сторони за їхню поведінку й тому думають, що тут, у Галичині, ми не маємо більшої сили»³⁰.

Відносно лояльно ставилися угорці до українського населення на Стрийщині. У суспільно-політичному огляді за травень 1944 р. повстанець «Жук» повідомляв, що на території повіту «їхня [угорців] поведінка наскрізь коректна, [вони] допомагають селянам в певних роботах та живуть в тісних взаєминах з населенням. Нас [членів підпілля] не чіпають [...]. Мадяри своєю поведінкою з'єднали собі симпатії мас більше, чим німці (якщо такі симпатії існували). В місцях постою по селах помагають селянам при весняних роботах. Перепоєні ненавистю до німців [...]

Існують фрагментарні відомості про спробу врегулювати згадані вище угорсько-українські конфлікти у мирний спосіб. Зокрема, В. Макар у своїх спогадах наводить свідчення про те, що у відповідь на запит представника УПА при штабі угорського корпусу щодо погромів українських сіл угорське командування заявило, що воно до цієї справи абсолютно не причетне, а всю грабіжницьку акцію організовували самі поляки, втягуючи до неї деяких мадярських старшин»³².

²⁹ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 133. — Арк. 17-18.

³⁰ Там само. — Арк. 19.

³¹ Там само. — Спр. 151. — Арк. 9, 31.

³² Макар. В. *Спомини й роздуми. Береза Картузька. Роки неволі та боротьби.* — Т. 4. — Торонто-Київ, 2001. — С. 246.

Українські розвідники зафіксували навіть той факт, що було видано спеціальний наказ від імені штабу I-ої угорської армії про припинення всякого роду грабежів мирного українського населення³³. Однак всупереч наказові деморалізована й відступаюча під натиском більшовиків угорська армія продовжувала ганебні грабіжницькі акції.

Тоді ж, за даними українського підпілля, угорські офіцери в розмові з українською інтелігенцією говорили про те, що «терористичні акції на населення роблять комуністичні елементи армії. Офіцери признають, що українські партизани добрі люди. Похваляють також те, що партизани вдержують мирні відносини з мадярським народом. Це виявилось тоді, коли партизани роззброювали мадярські частини. Мадярське признание партизанам за те, що при роззброюванні не впав ані один мадяр, але відіслано їх на Мадярщину»³⁴.

У зв'язку зі зміною ситуації в українсько-угорських відносинах 5 травня 1944 р. ГК УПА видала наказ, продубльований наказом організаційної референтури Крайового проводу ОУН на Західних українських землях (ЗУЗ), усім бойовим відділам УПА-«Захід» та повітовим провідникам ОУН про сувору заборону вступати в мирні переговори та контакти з ворожими до українського визвольного руху народами. Стосовно угорців у ньому сказано, що у зв'язку з німецькою окупацією Угорщини остання втратила державне право на проведення власної самостійної зовнішньої політики, оскільки повністю політично та військово-економічно підпорядкувала себе Берліну. «У зв'язку з цим, — зазначено в документі, — наше відношення до мадярів дещо змінилося. Дозволяється розоружувати збройні мадярські відділи, але при тім (не зневажувати і не конфісковувати мадярів і т. п.) з розоруженими мадярами поводитись коректно, і по переслуханню звільнити, при чім вести пропаганду інтересу спільної боротьби проти імперіалістів Берліну і Москви за вільні держави усіх народів і т. п. В евентуальних випадках співпраці мадяр з поляками і спільних нападів на наші села і населення можна вжити заходів самооборони, але і при цих самооборонних

³³ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 132. — Арк. 67.

³⁴ Там само.

акціях мадяр «навчити розуму» ([показати] безцільність співпраці [з поляками] і т.п.) і випускати»³⁵.

Цитований наказ, правдоподібно, констатував уже реальний стан, який насправді склався в українсько-угорських військово-політичних стосунках на весну 1944 р. Хоча документ і знаменував певну зміну в ставленні проводу ОУН та ГК УПА до Угорщини та її армії в Україні, однак при цьому слід зауважити, що він все ж таки не міг кардинальним чином переглянути загального зовнішньополітичного курсу керівництва українського націоналістичного підпілля, спрямованого на залучення Угорщини до антибільшовицького блоку народів.

Зрештою, поганий стан в українсько-угорських стосунках не міг існувати занадто довго. Під впливом подальших військових поразок вермахту та підготовки Червоної армії до наступу в Галичину в середовищі угорських військових усе більш очевидною стає потреба уникнення тактично не вигідних сутичок з українськими повстанськими відділами. Для повстанців бої з угорцями також ставали вкрай небажаними. Це почали усвідомлювати в кінці весни 1944 р. провідники ОУН та більш об'єктивно і реалістично оцінювати ситуацію. Крайовий провідник Юнацтва ОУН ЗУЗ Ярослав Скаськів — «Моряк» в одному зі своїх звітів вказував на те, що «останніми часами дуже часті нагоди до переговорів з мадярами в малому і середньому масштабі», проте «більшість їх пропускається, а навіть є випадки сутичок, які можна легко оминати»³⁶. Подаючи рекомендації відносно ставлення підпілля до угорців, він у наказовій формі радив увійти в контакт з угорцями, швидко заборонити з ними всі зачіпні сутички й намагатися використати їх для закупівлі чи заміни зброї й амуніції — як одне з нечисленних джерел поповнення військових запасів УПА³⁷.

Водночас, готуючись до активного опору більшовицькій окупації західноукраїнських земель, командування УПА було зацікавлене в тому, щоб максимально використати військовий потенціал Угорщини на власну користь і тактично вигідно скоординувати повстансько-партизанські акції УПА в тилу радянських військ з оборонними опе-

³⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 2. — Спр. 3. — Арк. 53.

³⁶ Там само. — Оп. 1. — Спр. 233. — Арк. 13.

³⁷ Там само. — Арк. 15.

раціями угорської армії, яка почала активно розбудовувати систему укріплень уздовж Карпатського хребта — т. зв. лінію «Арпада» — для відбиття радянського наступу на територію Угорщини.

За таких умов у середовищі організаційних центрів ОУН розроблено низку інструкцій, спрямованих на залучення окремих бойових командирів УПА та місцевих провідників ОУН до українсько-угорських переговорів на місцях для здобуття додаткової зброї, амуніції, технічного обладнання, медикаментів, укладення локальних договорів про нейтралітет та ненапад, координації спільних зусиль проти більшовиків. Хоча вони й суперечили наказові Проводу ОУН, виданого на початку 1944 р. про заборону проводити політичні переговори місцевим штабам УПА та нижчим проводам ОУН із представниками інших народів та держав*, вони все ж проходили й були спрямовані більше на нормалізацію українсько-угорських стосунків на місцевому рівні, не претендуючи на вирішення глобальних політичних проблем у стосунках між двома народами. Тим часом покращити їх на вищому напівофіційному рівні не вдавалося через сильний німецький тиск.

Одну з таких інструкцій нам вдалося виявити в Центральному державному архіві громадських об'єднань (ЦДАГО) України, що має загальну назву «Інформація»³⁸. Походить це джерело з території Галичини, його можна датувати орієнтовно кінцем весни — початком літа 1944 р. Документ, правдоподібно, обірваний, його авторство невідоме, хоча з великим відсотком імовірності можна стверджувати, що його розроблено в середовищі керівництва ОУН. Основною суттю «Інформації», яку доводили в інструктивній формі до низових структур організації та штабів УПА, були рекомендації щодо взаємин та ведення переговорів з угорською армією. Матеріал надруковано на 3-х машинописних сторінках, він є копією

* В інструкції, адресованій усім членам ОУН та воякам УПА, вказано на те, що «питання нашої політики до ворогів належить до найважливіших і найскладніших питань. Тому тим більше наша політика до ворогів мусить належати виключно до політичної референтури Головного Проводу, а ніколи до одного з краєвих Проводів, а тим менше до нижчих проводів, або до поодиноких командирів відділів УПА, і це в додатку, коли вони ведуть політику без найменшого порозуміння з покликаними до цього людьми» (ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 154. — Арк. 4).

³⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань (далі ЦДАГО) України. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 338. — Арк. 400-402; Там само. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 339. — Арк. 399-401.

підпільного документа, захопленого радянськими органами НКВД у 1944 р. на західноукраїнських землях.

Особливістю документа є те, що він відображав настрої та ставлення окремих провідних кіл українського націоналістичного руху до українсько-угорських контактів. Інструктивна «Інформація» має універсальний характер, притаманний документам цієї категорії. Вона є сукупністю доволі детальних практичних настанов і порад, яких мусив дотримуватися кожен учасник українського революційно-визвольного руху у взаємовідносинах з угорськими військами в Україні.

Для уникнення непотрібного кровопролиття між двома сторонами та для створення атмосфери взаємної довіри пропонувано виконати 6 основних пунктів. Перші два визначали обов'язок українських підпільників приймати угорських старшин до себе на помешкання для встановлення товариських взаємовідносин між обома сторонами. Передусім це мали робити колишні австро-угорські старшини як можливі товариші угорців по зброї з часів Першої світової війни та жінки-підпільниці. Рекомендовано запрошувати угорців на спеціально влаштовані мистецькі вечори з використанням там українського та, по можливості, угорського фольклорного репертуару. На приватні зустрічі бажано приводити людей з добрими голосами, які могли б заспівати за столом кілька відомих угорських пісень, а в розмовах підкреслювати схожість українського та угорського фольклору, темпераменту та естетичних уподобань.

У спілкуванні з угорськими військовими необхідно було добувати повагу до українців як нації. Зокрема зазначалося, що на товариські зустрічі з угорцями слід запрошувати українців лише «з бездоганними товариськими ознаками», а в розмовах необхідно знайомити угорців з українською культурою та історією, а особливо з тими фактами, що свідчили б про достатню політичну зрілість українського народу, його здатність самостійно побудувати власну незалежну державу. Рекомендовано під час дружніх бесід порушувати без будь-якої тенденційності та упередження наперед визначені теми. Насамперед передбачалося говорити, що українці здавна ставляться з симпатією до угорського народу, люблять його фольклор та особливу життєву вдачу.

Ведучи мову про політичні проблеми, треба було підкреслювати спільність у прагненні обох народів у міжвоєнний час до перегляду несправедливих умов Версальської системи міжнародних договорів, що встановлювала некоректні міждержавні кордони. Щодо найбільш болючої і гострої проблеми українсько-угорських відносин — території Закарпаття, то «Інформація» радила говорити, що угорсько-український конфлікт у 1939 р. мав епізодичний і локальний характер, а тому він не може визначати справжнього ставлення сторін одна до одної на сучасному етапі їхніх взаємовідносин. Слід було підкреслювати, що Карпато-Українська держава не мала відвертої антиугорської спрямованості у своїй політиці, водночас применшувати роль національних змагань закарпатців у 1938-1939 рр. для реалізації ідеї побудови Самостійної Соборної Української держави, а етнічну українську територію Закарпаття називати як «терен не пригожий до того — замалий, положений поза природньою межею України». При цьому вказувалося, що «осередок української держави не належить Закарпаттю, ані куди більший румунській займанщині» (йшлося про українські землі Буковини та Бессарабії)³⁹.

Така позиція була своєрідною хитрістю, тактичним відступом від принципових засад українського визвольного руху з його концепцією створення Української Самостійної Соборної Держави на всіх етнографічних теренах українського народу. Такий крок мав дати реальну практичну користь від співпраці з Угорщиною для подальшої боротьби за утвердження незалежної держави. У складних умовах 1944 р., у час жорстокого протистояння декількох потужних військово-політичних сил на території України, описана позиція керівництва українського збройного резистансу виглядає цілком зрозумілою й виправданою. В «Інформації» зазначено, що соборництво — це максимальна програма українського визвольного руху, проте в реальних умовах 1944 р. її здійснити дуже важко, коли навіть не вдалося реалізувати основної вимоги незалежності.

Особливу вагу в інструктивних рекомендаціях відведено тезі про те, що український і угорський народи зацікавлені в державному існуванні обох націй. Спільними ворогами їхнього державного

³⁹ ЦДАГО України. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 338. — Арк. 400-402; Там само. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 339. — Арк. 399-401.

суверенітету визнано більшовицьку Росію та гітлерівську Німеччину. Особливо підкреслено небезпечність Росії як нового поневолювача Європи та світу. У геополітичному вимірі саме існування самостійної Української держави на Сході Європи, на думку українських націоналістичних лідерів, перешкодило б встановленню спільного кордону СРСР з Угорщиною та Румунією і стало б надійним бар'єром для здійснення агресивних планів СРСР у Європі та на Балканах. Саме тому Українська самостійна держава об'єктивно відповідала інтересам Угорщини.

Автори «Інформації» виходили з того, що угорці, будучи сусідами українців і відчуючи загрозу з боку експансії більшовизму, могли дієво допомогти українському визвольному рухові в його протистоянні з більшовицькою Росією.

Також у розмовах з угорськими старшинами пропонувано з'ясовувати ставлення угорської суспільної думки до українського питання та до самої ідеї Української самостійної держави. Особливу увагу звернено на загрозу зриву українсько-угорських переговорів через втручання третьої сили — поляків, про що свідчили факти компрометації українського визвольного руху перед угорськими військовими з боку представників польських політичних сил. Тому, спілкуючись з угорськими старшинами, слід було з'ясовувати факти існування спроб з боку польського руху встановити контакти з угорцями та які це мало конкретні результати.

Для української сторони було дуже важливо з'ясувати факт існування певного побоювання з боку угорців щодо майбутніх спроб керівництва українського націоналістичного підпілля повернути територію Закарпаття до самостійної Української держави як її невід'ємну складову. В умовах відвертої загрози захоплення Червоною армією галицьких земель влітку 1944 р. особливої актуальності набувало також питання співпраці обох сторін у справі проведення спільних військових дій проти СРСР. У переговорах і спілкуванні з угорцями рекомендовано з'ясовувати, чи побуюються угорці більшовицького наступу в Галичині, як уявляють собі оборону перед ним та чи розуміють користь від співпраці з УПА, яка мала закріпитись у Карпатах й стримувати подальше просування більшовицьких військ у Південно-Західну Європу. При цьому, очевидно, були плани організувати повстанські тиллові бази на Закарпатті, яке перебувало в складі Угорщини, та з допомогою угорської армії відбити

наступ Червоної армії в Карпатах, подібно до того, як Українські Січові Стрільці у складі австро-угорської армії зупинили російські війська на Карпатських перевалах у 1914-1915 рр. При цьому ймовірно, що в стратегічних планах керівництва ОУН та командування УПА угорська армія могла претендувати на роль союзної в боротьбі проти більшовицької імперії. У разі ж захоплення Червоною армією Галичини Угорщина, на думку оунівських провідників, могла прийняти українську політичну еміграцію на своїй території.

Аналізований документ є доволі цікавим історичним джерелом для висвітлення проблеми українсько-угорських переговорів у роки Другої світової війни. «Інформація», на жаль, не з'ясовує конкретних історичних фактів цих контактів і навіть не є певним наказом командування УПА нижчим штабам про припинення військових дій з угорськими частинами. Проте вона відображає ставлення націоналістичного активу до українсько-угорських переговорів, демонструє його погляди на сутність, характер та можливі позитивні результати від цих переговорів, врешті-решт, містить у собі чималий пізнавальний потенціал стосовно ролі Угорщини в загальній стратегії українського визвольного руху і його боротьбі з СРСР. При цьому в деяких принципових питаннях «Інформація» навіть не сходилась з офіційною лінією керівного проводу ОУН, головного командування УПА і створеної в липні 1944 р. Української Головної Визвольної Ради (УГВР). Проте вона містила в собі більше практичних і реалістичних аспектів конкретних переговорів командування УПА та угорської армії в несприятливих для українського визвольного руху умовах літа 1944 р., ніж претендувала на вирішення глобальних політичних проблем у відносинах з Угорщиною. Рекомендації щодо переговорів з угорцями, подані в ній, безумовно, мали сприяти більшій продуктивності та результативності українсько-угорських переговорів з конкретними позитивними наслідками для українського визвольного руху. На жаль, важко встановити поширеність та ступінь застосування зазначеної «Інформації» на практиці. Однак очевидно, що чимало вміщених у ній рекомендацій використали учасники переговорів ОУН та УПА з Угорщиною влітку 1944 р.

Існувала й інша інструкція ОУН, укладена навесні 1944 р., проте більш загального типу з лаконічним формулюванням основних пунктів. У ній зазначено, що «сьогоднішню політичну тактику характеризуємо, як самооборону і поділяємо на 3 очерки». У розділі

про ставлення ОУН «До інших союзницьких німецьких військ» вказано, щоб «а) не вести жодних засідних бойових акцій; б) при- мірно карати за виступи проти народу; в) входити в порозуміння в цілі здобуття зброї і других боеприпасів»⁴⁰.

Очевидно, що в середовищі українського націоналістично- го підпілля побутували й інші інструкції подібного типу, які мали інформувати рядове членство ОУН та вояків УПА про існування попередньої домовленості між ГК УПА та угорською армією про нейтралітет і ненапад, заборонити їм здійснювати будь-які ворожі акції супроти угорських відділів на території України та рекомен- дувати вступати з ними в переговори для здобуття зброї, амуніції, медикаментів, технічних приладів. В умовах глибокої таємності та конспіративності українсько-угорських мирних переговорів в роки II Світової війни документи інформативного й інструктивного типу були надзвичайно важливі для втілення попередніх домовленостей між українським та угорським командуваннями під час реальних контактів між обома арміями в умовах триваючої світової війни.

Інформація про угорсько-українське збройне протистояння швидко дійшла до вищого командування обох армій. Тому вже у квітні 1944 р. зв'язковий старшина УПА при генеральному штабі угорської армії Андрій Дольницький — «Кисіль», «Голубенко» виї- хав до штабу ВО 4 «Говерля» групи «Захід» для врегулювання кон- флікту. Аби швидко налагодити справу перемир'я, йому потрібен був окремий помічник на території 4-ої ВО, зв'язковий старшина при штабі 1-ої угорської армії в Карпатах. Командир 4ВО «Говер- ля» І. Бутковський — «Гуцул» призначив на цей пост свого ад'ю- танта — Ярослава Струтинського — «Яспара». До його обов'язків входило врегулювати конфлікти між відділами УПА та частинами 1-ої угорської армії в Карпатах, стежити за поведінкою угорського війська та його ставленням до українського населення, стежити за транспортуванням для УПА зброї та військових матеріалів, відси- ланням до угорських шпиталів, головним чином на територію За- карпаття, важкопоранених стрільців УПА⁴¹.

⁴⁰ ЦДАГО України. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 377. — Арк. 27; ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 289. — Арк. 35.

⁴¹ Я. Струтинський («Яспар»). Сотник Андрій Кисіль-Дольницький («Голубенко») // Літопис УПА. — Т. 26. — Торонто-Львів, 2001. — С. 192-195.

Фактично Я. Струтинський став заступником А. Дольницького у зв'язках з угорським командуванням. Обидва старшини УПА наприкінці травня — на початку червня 1944 р. виконали значний обсяг роботи в штабі 1-ої угорської армії та її окремих частинах, спрямовану на відновлення утрачених зв'язків з угорськими офіцерами та реанімацію стану перемир'я у відносинах між УПА та угорською армією. Зокрема, з допомогою А. Дольницького Я. Струтинський — «Яспар» познайомився з офіцерами штабу одного з угорських корпусів у м. Богородчанах. Угорці були надзвичайно зацікавлені своїми новими союзниками, адже їх найбільше турбувало питання про те, чи зможе угорська армія оборонити Угорщину від більшовиків. При цьому мадярські офіцери забезпечили старшин УПА угорськими документами, які давали їм значні можливості в отриманні допомоги від угорського війська для українського підпілля, а також встановили псевдо й знаки порозуміння між нижчими штабами угорської армії та командами УПА. Окрім цього, було також обговорено різні ділянки військової співпраці. Зокрема, угорське командування пообіцяло передавати для УПА здобуту радянську зброю, одяг, чоботи та різне устаткування.

Згодом українські зв'язкові старшини виїхали до м. Надвірної та Делятина, де познайомилися з розміщеними там командирами угорських дивізій. Завдяки виконаній роботі українським старшинам вдалося встановити зв'язок між штабами угорських дивізій та місцевими командирами УПА, що забезпечило існування стану перемир'я та військової співпраці між ними⁴². Окрім цього, для кращої організації зв'язку з угорським командуванням від українського боку при штабах 3-ох угорських корпусів 1-ої армії з початку літа 1944 р. призначено аналогічних зв'язкових старшин від УПА⁴³.

Від кінця 1943 р. до квітня 1945 р. головним зв'язковим старшиною від УПА при генеральному штабі угорської армії був А. Дольницький — «Кисіль», який мав врегульовувати стосунки між обома арміями в разі випадкових конфліктів і збройних зіткнень. Він підтримував основний зв'язок між угорською армією та УПА й був

⁴² Я. Струтинський («Яспар»). Сотник Андрій Кисіль-Дольницький («Голубенко»). — С. 194.

⁴³ Чижевський В. («Демид»). Організація військової праці ОУН // Архів ЦДВР. — Арк. 57.

своєрідним «військовим аташе» в дипломатичному корпусі українських повстанців. На думку сотника Я. Струтинського, А. Дольницький дуже вдало підходив на цю посаду. Він згодом писав у своїх спогадах: «Я з приємністю переконався, що Андрій мав великий дар дипломата. До нього угорці мали респект. Він володів вільно німецькою, французькою, слов'янськими мовами, а також вивчав угорську мову й уже міг нею порозуміватися [...] В моїх очах він був ідеальний на цей пост. Я завжди був вдоволений, що наші знайшли такого чоловіка на цей пост»⁴⁴. Згодом А. Дольницький переїхав до місця дислокації угорського штабу на територію Закарпаття, і Я. Струтинський був змушений періодично переходити кордон, для того щоб підтримувати з ним контакт.

7 липні 1944 р., на свято Петра й Павла, зв'язкові старшини УПА «Яспар» та «Кисіль» разом з угорськими штабними офіцерами поїхали на машинах в с. Красноїля неподалік від с. Жаб'є на Гуцульщині. Там за співучастю пропагандистського відділу при 1-й угорській армії було знято звуковий фільм-репортаж «Гуцульщина», де показано українську Службу Божу, похід церковної процесії, гуцульську музику й танці у виконанні самих місцевих повстанців, гуцульські народні пісні. Згодом цей фільм, за спогадами українських повстанців, неодноразово демонстрували в кінотеатрах Будапешта, де він захоплював столичних угорців прекрасним народним співом і чудовим темпераментним виконанням танків⁴⁵. Цілком можливо, що цей фільм, який засвідчив приязні стосунки та щире дружбу між українським та угорським народами у важкий час завершального етапу II Світової війни, зберігся в архівних сховищах Будапешта.

Під впливом відновлення перемир'я та співпраці між УПА й угорською армією 27 червня 1944 р. командир VI-го угорського армійського корпусу Ференц де Кішбарнак і старшина УПА «Богдан Зубенко» від імені Головного військового штабу (ГВШ) УПА в районі Татарського перевалу в Карпатах уклали угоду в письмовій формі, за якою сторони припиняли між собою будь-які воєнні дії й обмінювалися зв'язковими старшинами при штабах обох армій.

⁴⁴ Я. Струтинський («Яспар»). Сотник Андрій Кисіль-Дольницький («Голубенко»)... — С. 194–195.

⁴⁵ Там само. — С. 194; Чижевський В. Вказ. праця. — Арк. 60.

Угорці взяли на себе зобов'язання забезпечити лікування поранених вояків УПА. У договорі більшовицьку Росію визнано спільним ворогом, проти якого мали координуватися спільні військові дії обох армій. Також вказано на те, що за будь-яких військово-політичних обставин обидві сторони ухилятимуться від бойових дій між собою⁴⁶. Цей випадок є одним із нечисленних в історії українсько-угорських переговорів у роки Другої світової війни, що завершився підписанням документа.

В угорських архівах текст договору між УПА та угорським військовим командуванням відшукати поки що не вдалося. Проте існує чимало доказів, які свідчать про існування такої угоди. Насамперед це наказ № 896 до відділів УПА, що його виявив М. Держалюк у Військово-історичному архіві Угорщини, автентичність якого, однак, піддають сумніву. Його також опубліковано в праці І. Ровоса⁴⁷. Наказ виданий від імені «Головного вищого штабу УПА» «головнокомандувачем бойових загонів Української повстанської армії, генералом» Б. Зубенком від 11 липня 1944 р.^{48*} У ньому зазначено, що угорська армія є союзником УПА в боротьбі проти ЧА і що всіх винуватців роззброєння угорських частин слід передати до військового трибуналу. Далі читаємо: «Не можна божевільно битися за маленький клаптик (Карпатський край) і одночасно нашу рідну Батьківщину — територіально більшу за Францію — віддавати Москві. Слід негайно звернути увагу наших бійців на можливості співробітництва Великої України і Угорщини. Хто цього не знає або не хоче зрозуміти, той не гідний бути членом української визвольної боротьби [...] У нас немає жодних територіальних претензій у

⁴⁶ *Ravasz István. Ukrán-magyar katonai kapcsolatok A XX.Század Első Felében // Україна-Угорщина: спільне минуле та сьогодення. Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 14-16 квітня 2005 р.) / Відп. ред. В. А. Смолій. — Київ, 2006. — С. 218.*

⁴⁷ *Там само. — Old. 220.*

⁴⁸ *Держалюк М. Взаємини УПА з угорськими військами у 1944 р.// Пам'ять століть. — 1997. — №1. — С.139, 141-142.*

* Дуже дивно, що про нього зовсім мовчить підпільна документація УПА. Не вдалося також встановити й особу «Б. Зубенка». Адже, як член ГВШ УПА, він мав би фігурувати в багатьох документах повстанців, проте свідчення про нього в останніх відсутні. Викликає сумнів і його посада ген. (ген-май. у Ровоса Іштвана) та нехарактерні для цього періоду діяльності УПА кличі на початку та в кінці тексту документа.

Андрій Дольницький — «Кисіль»,
«Голубенко»

відношенні до Угорщини, і тому ми хочемо перебувати з нею у добрих стосунках»⁴⁹.

Зважаючи на сумнівну достовірність документа, поки що не можемо констатувати того факту, що зазначеною угодою головне військове командування УПА «пожертвувало» територією Закарпаття на користь Угорщини для реалізації власних планів щодо військової співпраці з угорською армією в Україні.

Зміст наказу також суперечить і платформі УГВР, прийнятій на Великому Зборі УГВР 11-15 липня 1944 р., яка засвідчує непохитність керівників ОУН та УПА щодо ідейного постулату боротьби за Українську державу на всіх етнічних українських землях. Зокрема в

III-му розділі платформи «Основні ідейно-програмові принципи» зазначено, що «УГВР прагне до порозуміння і до мирного співжиття з усіма сусідами України на принципі взаємного визнання права на власні держави на етнографічних землях кожного народу»⁵⁰.

Про укладення договору стало відомо й карним органам НКВД Львівської області — про це доносив у листопаді 1944 р. майор держбезпеки Свиридов співробітникові НКВД Глушку. У звіті про діяльність УПА подано свідчення про ці переговори, отримані від заарештованого інструктора-викладача школи УПА Івана Мельниченка, згідно з якими між ГК УПА та представниками угорського

⁴⁹ Держалюк М. Вказ. праця. — С. 141-142.

⁵⁰ УГВР в світлі постанов Великого Збору та інших документів з діяльності 1944-1951 рр. (Збірка документів). — Видання Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів, 1956. — С. 13.

командування досягнуто домовленості про переведення у разі необхідності старшинських шкіл УПА на територію Угорщини. У зв'язку з цим один із представників головного штабу УПА тривалий час перебував у штабі одного з угорських з'єднань. На території, де діяла угода, угорці не здійснювали реквізицій, а стосунки між ними та вояками УПА були дружніми. Досить було при зустрічі з угорськими солдатами озброєній людині сказати аббревіатуру «УПА», як останню без перешкод пропускали. Згідно з тим же свідченням, з угорського складу для УПА було привезено зброю⁵¹.

Однією з умов договору було передавання розвідувальної інформації про дії ЧА, радянських партизанів і польських загонів від розвідувальних відділів УПА до командування угорської армії та скерування до штабу угорської армії українських розвідників. Українська сторона пішла на це тільки після згоди угорців відмовитися від територіальних претензій до України, надати військової допомоги УПА й не втручатися в процес збору розвідувальної інформації українським підпіллям. За домовленістю кожні десять днів зв'язковий від УПА мав доставляти розвідувальні зведення угорцям (перше таке зведення передали наприкінці серпня 1944 р.). Угорська сторона висловила бажання, щоб УПА розмістила своїх агентів-радистів у м. Станіславові, Стрию, Самборі, Долині, Калуші. У серпні 1944 р. А. Данилич, зв'язковий при штабі 1-ої угорської армії, передав 8 розвідників, яких скерували до м. Надвірної і Долини. Перед ними поставили завдання встановити місця дислокації штабів з'єднань і частин ЧА, здобути особисті відомості про командний склад⁵². Як відомо, УПА володіла досить ефективним розвідувальним забезпеченням того часу. Це була добре організована військова штатна розвідка та нештатна агентурна розвідка.

Наприкінці війни УПА часто обмінювалася військовими розвідувальними даними з відступаючими німецькими частинами, а також із союзниками Німеччини — Румунією та Угорщиною. Так, начальник відділу 1-Б (розвідка) штабу 1-ої угорської армії К. Молнар отримав від начальника розвідки німецько-угорської групи армій «Північна Україна» полковника фон Блюмрюдера вказівку про

⁵¹ Боляновський А. Вказ. праця. — С. 58-59.

⁵² Веденєв Д. Розвідувальна діяльність УПА (1943-1945). — С. 406; Веденєв Д. В., Биструхін Г. С. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920-1945). — Київ, 2006. — С. 275-277.

те, щоб УПА повідомляла розвіддані про Червону армію та радянських партизанів⁵³.

Дослідник історії спецслужб ОУН Д. Веденєєв згадує про переговори угорців із ГВШ УПА 11 липня 1944 р. в м. Богородчанах⁵⁴, проте детальних відомостей про їх перебіг і результати історик не подав.

Окремі фрагментарні відомості про українсько-угорські переговори на теренах 4-ої ВО «Говерля» подає лікар УПА Т. Поліщук. Він зазначає, що переговори між угорцями та українськими повстанцями на відтинку фронту на Косівщині привели до встановлення угоди про ненапад, угорські війська заявили про готовність із двома сотнями перейти до УПА для спільної боротьби проти ЧА. Результатом стало укладення договору про ненапад на рівні командування 4-ої ВО «Говерля» та 1-ої угорської армії в Карпатах під час переговорів у Краснопіллі. Від угорського боку представниками були лейтенант і капітан, а з боку УПА — Т. Стефанович — «Кропива» та інші повстанські старшини. Угорський капітан пообіцяв надати українським повстанцям зброю, медикаменти, погодився прийняти на лікування 7 поранених стрільців УПА. Українська місія, яка відправилася на Закарпаття, передала поранених до військових шпиталів, забрала передану УПА зброю на одному з угорських складів і повернулася назад на терен своїх дій⁵⁵.

У липні 1944 р. за домовленістю між угорськими офіцерами та командуванням 4-ої ВО «Говерля» на чолі з призначеним замість І. Бутковського — «Гуцула» май. Миколою Твердохлібом — «Громом» було організовано перевезення на територію Закарпаття та Словаччини поранених бійців УПА для подальшого лікування у військових шпиталях угорців. Серед них опинився і О. Болахівський — «Василь Савчин», лікар одного з відділів ВО «Говерля»⁵⁶.

За допомогою А. Дольницького в Угорщині влітку 1944 р. вдалося провести вишкіл п'яťох радистів, що отримали закодовану назву «жучкари». Для їх переведення на терени дій УПА А. Дольницький

⁵³ Веденєєв Д. Розвідувальна діяльність УПА (1943-1945). — С. 406.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Поліщук Т. На верхів'ях Гуцульщини. // Літопис УПА. — Т. 32: Медична опіка в УПА / Ред. М. Ріпецький. — Торонто-Львів, 2001. — Кн. 2. — С. 209-211.

⁵⁶ Болахівський О. З підпілля у невідому путь. Спомини. // Літопис УПА. — Т. 32: Медична опіка в УПА. — Торонто-Львів, 2001. — Кн. 2. — С. 181-193.

виїхав до угорського штабу на Закарпаття. У Хусті він передав трьох дівчат і двох хлопців-радистів (серед них був Євген Музичка) для подальшого вишколу через зв'язкового Я. Струтинського — «Яспара» до командування ВО «Говерля». «Яспар» у середині літа 1944 р. разом із шефом зв'язку при ГВШ УПА сотником Михайлом Медведем — «Карбовичем» приїхав до Хусту та перебрав радистів під своє командування⁵⁷. За даними Василя Чижевського, наприкінці весни 1944 р. в УПА-«Захід» було організовано два курси радистів, один з яких відбувався на Львівщині в миколаївських лісах, а другий — у Карпатах під керуванням інструктора на псевдо «К.». Другий вишкіл закінчено з допомогою угорців на території Закарпаття в червні 1944 р. Окрім цього, за його відомостями, на території Карпат і Закарпаття за співучасті угорців організовано курси санітарок, медсестер, інструкторів юнацтва та політвиховників для відділів УПА⁵⁸.

Цікаву інформацію про взаємовідносини 16-ої піхотної угорської дивізії з відділами УПА на території Чорного лісу подає документ, що його знайшли російські дослідники О. Гогун та К. Александров в Архіві Гуверського інституту війни, революції та миру Стенфордського університету (АГІВРМ) США в колекції Дмитра

Теофіл Стефанович — «Кропива»

⁵⁷ Я. Струтинський («Яспар»). Сотник Андрій Кисіль-Дольницький («Голубенко»)... — С. 195.

⁵⁸ Чижевський В. («Демид»). Організація військової праці ОУН // Архів ЦДВР. — Арк. 60-61.

Карова. Авторство рукопису приписують Д. Карову, гіпотетичному агенту абверу на окупованій території СРСР, що після війни мешкав у Німеччині й видав брошуру «Партизанський рух в СРСР у 1941-1945 рр.». Рукопис, на думку дослідників, укладено на підставі показань свідків та інтерв'ю з учасниками подій. Зміст документа зводиться до того, що в кінці 1943 р. 16-а угорська дивізія, що входила до складу VII-го угорського корпусу, відступаючи, укріпилась у місцевості Станіславів-Долина. До основних завдань дивізії входили охорона залізничної лінії Станіславів-Долина та проведення каральних акцій проти українських повстанців. Під час прочісування величезного масиву Чорного лісу угорські війська були декілька разів обстріляні повстанськими відділами. У плани угорців не входило вступати з ними у великі сутички, тому в майбутньому вони стали уникати їх. У січні 1944 р. командування дивізії отримало повідомлення від «Партизанської Карпатської Армії», що попереджувало не здійснювати будь-яких каральних акцій проти місцевого населення та повстанців, оскільки УПА змушена буде розпочати масштабні військові дії проти угорців, хоча її командування прагне уникнути такої крайності, оскільки армія воює тільки проти більшовиків та німців. Зміст послання привернув увагу угорських офіцерів.

Згодом, у січні 1944 р., командування дивізії отримало наказ від штабу VII-го угорського корпусу очистити місцевість від партизанів. З цією метою декілька батальйонів дивізії застосували репресії, реквізувавши запаси продовольства та худобу в кількох місцевих селах. Відтак угорці отримали нове послання, в якому їм пропонували відповісти, чи будуть вони й надалі здійснювати репресії проти мирного населення та ворожі акції проти «Карпатської Партизанської Армії». Штаб VII-го корпусу наказав не відповідати повстанцям. Проте вже на час отримання наказу сполучення між Станіславом і Долиною було фактично розірване. Рано навесні 1944 р. дивізію розділено на дві частини: одна була в Станіславі, друга — у Долині, фактично їх оточили повстанські відділи. Українські повстанці перейшли до активних дій, внаслідок чого втрати угорського війська становили 30 осіб на добу. Усе сполучення було перерване, а підвезення продовольства стало неможливим. Ситуація ускладнилася ще й масовими переходами окремих угорських відділів на бік УПА.

Наприкінці травня 1944 р., зважаючи на те, що становище на фронті ускладнилося, командування дивізії, за мовчазної згоди штабу VII-го угорського корпусу, вирішило розпочати переговори з «Карпатською Партизанською Армією». Через кілька днів після цього до штабу 16-ої дивізії прибув уповноважений від УПА — капітан «Юрій». Внаслідок переговорів було укладено перемир'я, за умовами якого угорські частини дістали змогу підтримувати між собою сполучення та підвозити продовольство. Солдатам дивізії, що від'їжджали у службових справах, надавали пропускний пароль «Гонта». До початку липня 1944 р. було досягнуто спільної згоди між обома сторонами, і кілька офіцерів штабу виїхало в супроводі капітана «Юрія» для зустрічі з вищими представниками УПА. Зустріч відбулася в лісі поблизу селища Коростів-Гута. Обидві сторони швидко домовились і підписали угоду, що надавала угорцям право на вільний прохід з обозами через терени розташування загонів УПА на територію Угорщини. «Карпатська Партизанська Армія» погоджувалась у разі потреби прикрити відступ угорців перед частинами ЧА. Умови угоди було повністю реалізовано — 16-а піхотна угорська дивізія відбула на Захід, а загоны УПА прикрили її відступ⁵⁹.

Детальні свідчення про відносини між відділами УПА та угорської армії в районі Надвірної надав авторові стрілець сотні командира «Нечоси» (ВО 4 «Говерля») Іван Якимчук — «Сковорода», який працював у розвідці сотні. За його даними, угорські війська мали більше контактів з УПА, ніж бої та сутички з повстанськими відділами. Щоб нейтралізувати угорську військову загрозу для військових сил та запілля УПА, командування сотні вдавалося до різноманітних хитрощів і винахідливості, аби ввести в оману угорських гонведів, щоб роззброїти їх чи отримати перепустку в повстанське запілля. Зокрема, у сотні воював закарпатець на псевдо «Юрко» (справжнє прізвище невідоме), який у середині травня 1944 р. перейшов у званні молодшого офіцера одного з угорських відділів до сотні УПА під командуванням «Нечоси». Чудово володіючи угорською мовою, він, перевдягнений у трофейний мундир угорського підполковника, неодноразово брав участь у переговорах

⁵⁹ Гогун О., Александров К. Дії УПА проти 16-ої піхотної угорської дивізії // *Визвольний шлях*. — 2004. — Кн.2. — С. 79-82.

з командуванням угорських частин і підрозділів, вводячи в оману та заплутуючи противника. За свідченнями І. Якимчука, фіктивний угорський «підполковник» «Юрко» не раз рятував майже безвихідну ситуацію для сотні, коли вона опинялася в оточенні цілого угорського батальйону чи полку. У середині червня 1944 р. під час переходу сотні через село Цінява, де стояв угорський полк, командир «Нечоса» наказав «Юркові» вступити в переговори в командуванням угорського полку для пропуску повстанського відділу в запілля. У формі угорського підполковника «Юрко» поінформував угорців про те, що це переходить Українська Повстанська Армія, і якщо вони не пропустять її, то не вийдуть із цього місця. У відповідь угорський командир наказав пропустити повстанців. Згодом сотня «Нечоси» роззброїла групу угорських вояків числом 12 осіб у селі Погорілці в Карпатах, забравши в них все обмундирування та радіостанцію, і відпустила гонведів на волю⁶⁰.

У середині червня 1944 р. в с. Завій Калуського району на Станіславщині розвідувальна група сотні «Нечоси» на чолі з І. Якимчуком — «Сковородою» у складі трьох осіб роззброїла групу угорських вояків із 14-ти осіб, серед яких були й офіцери. З допомогою «підполковника» «Юрка» проведено переговори з угорськими гонведами, у результаті яких домовлено про організацію наступної зустрічі. Угорці заявили, що вони не мають наміру вести боїв проти українських повстанців і погодяться привезти більшу кількість зброї та амуніції для УПА. На вимогу командира сотні всю захоплену зброю повернуто назад угорцям і всіх їх відпущено на волю. Наступного дня на умовленому місці після обміну попередньо узгодженими розпізнавальними знаками відбулася зустріч між двома сторонами. Угорці передали повстанцям 35 нових крісів, два ящики набоїв, ящик пістолетів і два ящики гранат⁶¹. Як свідчив І. Якимчук, надалі стосунки сотні з угорцями склалися назагал добре, великих боїв між ними не відбувалось, у той час як відділ вів довготривалі й виснажливі бої з німецькими військами⁶².

⁶⁰ Записав О. Пагірі 12.07.2008 р. в м. Моршині Стрийського району Львівської області від Івана Якимчука, 1924 р. н. — Зберігається в приватному архіві О. Пагірі.

⁶¹ Там само.

⁶² Там само.

Цінним джерелом для демонстрації поглядів вищого керівництва українського визвольного руху щодо переговорів та співпраці з Угорщиною є виголошена на Великому Зборі УГВР у липні 1944 р. політична доповідь видатного діяча ОУН Мирослава Прокопа — «Володимира», у якій він намагався осмислити геополітичну ситуацію у світі, змалювати внутрішнє та зовнішньополітичне становище України й окреслити стратегічні завдання українського визвольного руху. У цій ґрунтовній аналітичній праці зазначено, що, незважаючи на те, що «Україна не є сьогодні підметом в міжнародному житті й її боротьба не є сьогодні визнана всіми народами іншими як визвольна боротьба поневоленого народу за власну державу», «його визвольна боротьба знайшла вже неофіційне признание неодного закордонного обсерватора». Далі автор роз'яснював: «Оце парадоксальне явище можна пояснити тим, що ми назвали вище невиклярованістю ідейно-політичних фронтів в сучасній війні, або конкретніше фактом, що ряд народів, що неофіційно визнає боротьбу українського народу й його право на власну державу, та що навіть у цій боротьбі сам заінтересований, не дає нам офіційного визнання тому, бо він зв'язаний союзом з якимсь з двох наших головних ворогів, себто Москвою або Німеччиною». Саме до цих держав М. Прокоп відносив сателітів Німеччини — Угорщину та Румунію, які «далеко заінтересовані в українських визвольних змаганнях та в повстанні Української Держави». На думку автора, ці країни мали велике значення для українського революційно-визвольного руху: «Політично (підкреслення в документі. — О.П.), як майбутні співборці в одному протибольшевицькому фронті, стратегічно, як одна з дуже поважних брам в Європу, транзитних ліній для контакту й помочі з заходу». М. Прокоп у взаєминах з ними пропонував надалі дотримуватися постанов III Великого Збору ОУН про вилучення зі стратегії українського визвольного руху т. зв. другорядних фронтів, адже саме така тактика у відносинах з Угорщиною та Румунією виявилася найбільш успішною⁶³.

На жаль, угорська сторона виявилася не зовсім щирою у відносинах з керівництвом українського визвольного руху. В угорських

⁶³ Орлович В. Політична доповідь (червень 1944). — Архів ЦДВР. — Фонд: Архів Нью-Йорка. — Арк. 23. Грицьків Р. Політична доповідь Мирослава Прокопа (1944 р.) // Український визвольний рух. — 2005. — 36. 5. — С. 39-40.

архівах зберігся документ — доповідь начальника угорського генштабу про воєнно-політичне становище на 24-е липня 1944 р., що свідчить про досить упереджене ставлення вищого угорського військового командування до загонів та відділів УПА. Вважаючи, що українські повстанці, незважаючи на свої дружні заяви у бік угорців, можуть у будь-який вигідний для них момент напасти на угорські війська, рекомендовано «у ставленні до них постійно і всюди слід бути напготові»⁶⁴.

Окрім цього, через різні обставини місцевого характеру і тиск на угорців з боку німецького командування доходило до сутичок між невеликими відділами УПА та угорської армії, що супроводжувалися втратами з обох боків. Наприкінці червня 1944 р. в Долинському районі відбувся бій між відділом охорони старшинської школи УПА «Олені» та угорською сотнею, яка була зайнята будівництвом додаткової лінії укріплень в передгір'ї Карпат. Внаслідок бою загинуло 27 угорців, а решта гонведів були змушені відступити⁶⁵.

На початку липня 1944 р. на дорозі Косів-Жаб'є старшинська школа «Грегит» у повному складі на чолі з поручником «Степовим» здійснила засідку на угорський підрозділ із 200 осіб, що відступав під натиском Червоної армії. У результаті вдало спланованої акції вся угорська сотня здалася в полон до повстанців. Після роззброєння та реквізиції всього захопленого військового майна угорців відпустили на волю⁶⁶.

Кульмінацією зіткнень між УПА та угорською армією в липні 1944 р. стала участь угорського полку зі Скольного в наступі німецьких військ на позиції куреня УПА «Скажені» під командуванням Василя Андрусяка — «Різуна» на горі Лопата на теренах Долинщини 8 липня 1944 р. Після двох безуспішних атак угорські війська зазнали обстрілу артилерійським вогнем з боку позицій розташування відділів УПА і, зазнавши при цьому значних втрат, відступили. Під час бою ефективно спрацював договір про ненапад між угорською армією та УПА. У результаті досягнення попередньої таємної домовленості між обома сторонами угорське командування

⁶⁴ Держалюк М. *Взаємини УПА з угорськими військами у 1944 р.* — С. 142.

⁶⁵ *Літопис УПА. Т. 19.* — С. 37.

⁶⁶ Андрусяк М. *Брати грому. Художньо-публіцистична повість.* — Коломия: «Вік», 2002. — С. 143–144.

полку пообіцяло повстанцям відступати відразу після того, як їх буде обстріляно⁶⁷.

У липні 1944 р. під час відступу угорських військ траплялися випадки грабування українських сіл. У відповідь на це відділи УПА вдарили по обозах і тилах угорських підрозділів і частин. При цьому було здобуто велику кількість зброї, військового майна, обмундирування та медикаментів, а також роззброєно декілька угорських відділів⁶⁸. Так, 24 липня 1944 р. між с. Тур'я і Жданна відділ Олекси Хімінця — «Благого» роззброїв сотню угорців. 24 липня 1944 р. у відповідь на акт спалення с. Угринова та його пограбування сотня Івана Гонти — «Гамалії» здійснила напад на угорців, відібравши в них усіх заарештованих людей, яких вели в напрямку на Угорщину⁶⁹. 30 липня 1944 р. в с. Кальному на Стрийщині чота сотні УПА під командуванням Володимира Верещинського — «Ясьміна» здійснила засідку на дві сотні мадярів, які відступали з фронту, і роззброїла їх. Після цього всіх полонених угорців нагодували й відправили на чолі з провідником з організаційних зв'язків ОУН у напрямку на с. Слободу-Болехівську, щоб провести їх до Угорщини⁷⁰.

Зберігся досить детальний опис акту роззброєння угорської сотні в районі села Старий Мізунь на Долинщині зусиллями трьох українських повстанців, випускників старшинської школи «Олені» — Богданом Римиком — «Ханенком», «Сливкою» та Романом Загоруєм — «Лапайдухом», які за допомогою різноманітних повстанських хитрощів і застосування засобів маскування змогли ввести в оману командування цілої угорської сотні, яка самовільно покинула лінію фронту й дезертирувала без відома німецького командування в бік Угорщини. Внаслідок вдалої акції було захоплено в полон 184 гонведи та здобуто велику кількість зброї й амуніції, яка стала надійною базою для формування цілого

⁶⁷ *Літопис УПА. — Т. 19. — С. 54-55; Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942-1952. — С. 43; Андрусак М. Нарис історії Бойківщини // Бойківщина. Середня частина Карпат. — Філадельфія-Нью-Йорк, 1980. — С. 160-161.*

⁶⁸ *Чижевський В. («Демид»). Організація військової праці ОУН // Архів ЦДВР. — Арк. 59.*

⁶⁹ *ЦДАВО України. — Ф., 3833. — Оп. 2. — Спр. 16. — Арк. 32 зв.*

⁷⁰ *Нескорена Долинщина. Літопис визвольних змагань. Мартирологи, біографії, спогади, документи, фотографії. Упор. М. Борис. — Івано-Франківськ, 2002. — С. 477; УПА в світлі документів з боротьби за УССД. Ч. II. — С. 61.*

повстанського куреня. Усіх полонених угорців вояки УПА відпустили на волю⁷¹.

У другій половині липня 1944 р. під час очищення від залишків загону червоних партизанів Миколи Шукаєва у Майданських лісах на Станіславівщині один із відділів УПА, що перебував в околицях с. Зубриця-Головсько, зазнав несподіваного нападу з боку угорських військ. Однак, відбивши напад, повстанський відділ завдяки успішному обхідному маневру зумів оточити гонведів і змусив їх скласти зброю. Усе військове спорядження угорців конфіскували, а роззброєних мадярських вояків відпустили⁷². У деяких випадках угорські відділи, які потрапляли в оточення частин ЧА, самі погоджувалися передавати зброю та амуніцію для відділів УПА, за що отримували в допомогу місцевих провідників, які виводили їх безпечними шляхами з оточення через гори на територію Угорщини⁷³.

У серпні 1944 р. разом зі стабілізацією фронту вдалося певним чином нормалізувати українсько-угорські відносини. Одним із чинників, який сприяв цьому, стали документи інструктивного типу для членів підпілля, розроблені в середовищі керівних осередків ОУН. Так, в одній з інструкцій Центрального Проводу ОУН, адресованій членам націоналістичного підпілля, виданій наприкінці літа — на початку осені 1944 р., наказувано не загострювати стосунків із сусідніми народами, а саме з поляками, румунами та угорцями, а, навпаки, намагатися бути з ними в добрих взаєминах. У розмовах із представниками згаданих народів рекомендовано звертати їхню увагу на абсолютну недоцільність ворожнечі та боротьби з українським народом у той час, коли існує спільна для всіх загроза і ворог № 1 — СРСР. «Нам треба сконсолідуватись між собою, — зазначено в поясненні до інструкції, — для спільного фронту проти одного ворога. Щойно після того будемо рішати про справи між собою. Коли хтось зверне увагу, як ми можемо миритись з тими, які мають претензії-апетити на наші землі, як Галичина, Карпатська Україна, Бессарабія і інші, то даймо коротку відповідь, що це справа проводу і нас ця справа не обходить»⁷⁴.

⁷¹ Загоруйко Р. Повернення із справжнього пекла. — Дрогобищина, 1996. — С. 256-260.

⁷² УПА в світлі документів з боротьби за УССД. — Ч. II. — С. 61; Літопис УПА. Т. 19. — С. 40.

⁷³ Чижевський В. Вказ. праця. — Арк. 59.

⁷⁴ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 46. — Арк. 21-23.

Черговий випадок українсько-угорського порозуміння зафіксовано на початку серпня 1944 р. За свідченням лейтенанта запасу Хідвегі Лайоша, ад'ютанта 24-ої угорської піхотної дивізії, яка підпорядковувалася 11-му німецькому корпусові, що був дислокований у Галичині в долині р. Бистриця, до командира дивізії ген.-май. Яноші Маркоці навідався староста села як цивільний представник від УПА. За домовленістю з ним відділи УПА отримали угорську зброю й амуніцію і, своєю чергою, зобов'язалися звільнити полонених солдатів 24-ої угорської піхотної дивізії з радянського полону⁷⁵.

Окрім цього, угорці допомогли окремим відділам УПА, які опинилися між двома фронтами, продовольством. Харчову допомогу від мадярів також отримала старшинська школа «Олені», яка опинилася в тяжких умовах у Карпатах⁷⁶. Військові контакти з угорським командуванням під час відступу угорських військ у Карпатах встановлював також начальник розвідки та зв'язку старшинської школи «Олені» «Ждан», який, за деякими неперевіреними відомостями, декілька разів виїжджав до Будапешта⁷⁷.

У той самий час на окремих ділянках фронту продовжували існувати збройні зіткнення та сутички між відділами та підрозділами двох армій. На початку серпня 1944 р. курінь «Скажені» під командуванням В. Андрусяка — «Різуна» роззброїв 220 мадярів. Під час проведення цієї акції було вбито 2 і поранено 7 угорців без втрат з боку повстанців⁷⁸.

15 серпня 1944 р. дійшло до сутичок між повстанським відділом та угорцями в околиці с. Жаб'є на Гуцульщині, де останні масово грабували місцеве населення. Внаслідок бою загинуло 32 мадяри, в тому числі 3 офіцери. Повстанські втрати нараховували 1-го вбитого та 1-го пораненого⁷⁹.

⁷⁵ Ravasz István. *Ukrán-magyar katonai kapcsolatok A XX.Század Első Felében.* — Old. 219.

⁷⁶ Чижевський В. Вказ. праця. — Арк. 59.

⁷⁷ Нескорена Долинщина. *Літопис визвольних змагань. Мартирологи, біографії, спогади, документи, фотографії. Упор. М. Борис.* — Івано-Франківськ, 2002. — С. 456.

⁷⁸ УПА в світлі документів з боротьби за УССД. 1942-1950 рр. Частина II. — С. 69; *Літопис УПА. Т. 19.* — С. 130.

⁷⁹ УПА в світлі документів з боротьби за УССД. 1942-1950 рр. Частина II. — С. 65; *Архів ЦДВР.* — «Із дій УПА в Галичині» — Арк. 14.

Цей випадок детально описав у своїх спогадах працівник Крайового військового штабу (КВШ) УПА-«Захід» Василь Чижевський — «Демид». На його думку, головним ініціатором погромів українських сіл на Гуцульщині був командир угорської бригади 1-ої армії, колишній польський офіцер, який вороже ставився до українців. У відповідь на постійні грабунки гуцулів зв'язковий старшина УПА, який перебував при штабі 1-ої угорської армії, — Я. Струтинський — «Яспар» звернувся зі скаргою до угорського командування, але це не дало результатів. Після цього командування УПА видало наказ повстанським відділам завдати удару по мадярських грабіжниках. Дійшло до сутичок між відділом УПА та угорським батальйоном в околиці с. Жаб'є, внаслідок чого мадяри втратили 32 вояків убитими (в тому числі 3-х офіцерів) та панцерне авто, з українського боку був один убитий та один важкопоранений. Дуже швидко справа українсько-угорського збройного зіткнення набрала розголосу. На місце бою виїхала спільна угорсько-українська комісія зі штабу 1-ої угорської армії та зв'язковий старшина УПА. Внаслідок перевірки було встановлено, що відділ УПА діяв правильно, оскільки угорці порушили одну з умов договору. При цьому угорський військово-польовий суд покарав командирів бригади та батальйону, які ініціювали антиукраїнські акції⁸⁰. Після цього відносини між УПА та угорцями на території Гуцульщини було певним чином унормовано. Під час відступу у вересні 1944 р. із с. Жаб'є угорські частини передали до рук УПА значну кількість продовольства, провіанту та зброї, яких не могли евакуювати⁸¹.

Під впливом українсько-угорських переговорів та зважаючи на безперспективність антинімецького фронту боротьби, командування Оперативної групи «Захід-Карпати», яке було створене для організованого переходу всіх підпорядкованих йому відділів УПА через лінію фронту в більшовицьке запілля, 22 серпня 1944 р. видало наказ ч. 1. У ньому зазначено, що «німці з опущенням української території перестають бути для нас окупантом та головним ворогом». Командування групи наказувало «оминати всякі зударі як з німцями, так і з мадярами (виділення наше. — П.О.). Тільки

⁸⁰ Чижевський В. («Демид»). Організація військової праці ОУН // Архів ЦДВР. — Арк. 58.

⁸¹ Там само. — Арк. 59.

у випадку нападу на нас боронитись. Про випадки зударів зараз доносити до штабу УПА «Захід-Карпати»». Далі документ повідомляв, що «мадярські частини, які досі культурною поведінкою на українських землях здобули собі симпатію українського населення, **тракувати як приятелів** (виділення наше. — П.О.)». Дуже строго заборонялося роззброювати «поодиноких вояків чи розбитків згаданих армій»⁸².

На час переходу через фронт загону в складі двох куренів Василя Мізерного — «Рена» після закінчення його вишколу на Буковому Берді 24 серпня 1944 р. ГВШ УПА на чолі з Дмитром Грицаєм — «Перебийносом» та КВШ УПА-«Захід» видали усну інструкцію відносно ставлення УПА до різних народів. Щодо угорців у ній наголошувало на тому, аби сотні куреня під час переходу фронту не входили в жодні сутички та бої з мадярськими частинами. У тому разі, якби дійшло до випадкових зіткнень, командування куреня мало знайти контакт із командуванням угорських частин і покликатися на попередньо укладений договір між УПА та Угорською армією⁸³.

Аналогічні розпорядження зафіксовано і з боку командування окремих військових частин І-ої угорської армії, які, зайнявши оборонні позиції в передгір'ях Карпат, були зацікавлені у співпраці з УПА перед наступом Червоної армії на територію Угорщини. У Військово-історичному архіві Угорщини зберігся «Наказ про дії 13-ої піхотної дивізії щодо українських партизанів, від 23 серпня 1944 р.», опублікований в угорському збірнику документів про Другу світову війну⁸⁴. У ньому зазначено, що на лівому фланзі розташування дивізії стаціонують «самостійні частини УПА», які «борються, з одного боку, за звільнення України, а з іншого — проти спільної більшовицької загрози». Тому «співпраця з ними необхідна й бажана». Покликаючись на попередній досвід зустрічей угорського командування з командуванням УПА, для гарантування «безпеки й непорушності співпраці» з українськими

⁸² ЦДАВО України. — Ф. 3836. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 1.

⁸³ Літопис УПА. — Т. 33: Тактичний відтинок УПА 26-ий «Лемко»: Лемківщина і Перемищина. (Документи і матеріали) / Ред. П. Потічний та І. Лико. — Львів-Торонто, 2001. — С. 114.

⁸⁴ A Második Vékágháború. Szerkesztette Ungváry Krisztián. — Osiris Kaidó. Budapest, 2005. — Old. 432-434.

повстанцями командир 13-ої піхотної дивізії наказував усім підпорядкованим йому відділам не ставитися до них як до ворогів. У разі потрапляння до угорського полону вояків УПА угорська служба безпеки мала їх звільнити. При цьому документ забороняв конфісковувати в повстанців зброю та амуніцію, навіть якщо встановлено їх угорське походження. Для підтримування зв'язку командування 13-ої угорської дивізії із загоном УПА, що перебував в околицях сіл Завадки та Кривого, було встановлено систему паролів, яка змінювалася кожні 10 днів. До 31 серпня 1944 р. діяли такі паролі: угорський — «Кошице» та український — «Ковель». У разі, якщо під час особистої зустрічі з вояком УПА останній вживав неправильний пароль, його наказувало затримувати або відразу ж розстрілювати на місці⁸⁵. Наказ зазначав, що **«основною умовою співпраці є відмова частин від самовільного пограбування населення (виділення в документі. — О.П.). Ніхто не має права самовільно привласнювати урожай, фрукти або будь-яку приватну власність населення»**. Всі угорські солдати, які порушили цей пункт наказу, мали бути піддані смертній карі. Було заборонено будь-який збір продовольства, турбування населення та пересування в районі с. Кривого, Дольськї, Задрельсько й Завадка (угорські назви українських населених пунктів), де стаціонував загін УПА, без попереднього на те дозволу угорського командування. Окрім цього, підпорядкованим частинам було заборонено здійснювати безпосередні переговори з командуванням УПА. Монополію на встановлення будь-яких контактів із вояками УПА та ведення офіційних переговорів із командирами українських повстанців мала мати виключно служба безпеки при командуванні 13-ї піхотної дивізії. Для всіх інших гонведів подібні починання оголошено «небезпечними для життя». Угорське командування було добре поінформоване про те, що частини УПА готувалися до переходу фронту в більшовицьке запілля⁸⁶.

Окрім цього, наказ зафіксував досить прихильне ставлення угорських військових до партизанів УПА. Зокрема, при їх затриманні органам угорської служби безпеки не треба було не тільки забирати в них зброю, а й попередньо допитувати. Більше того,

⁸⁵ *A Második Vékágháború. Szerkesztette Ungváry Krisztián. — Osiris Kaidó. Budapest, 2005. — Old. 432-433.*

⁸⁶ *Там само. — Old. 433.*

дозволялося поширювати зміст цього наказу серед солдатів лише в тому разі, коли цього вимагали інтереси «безперешкодної співпраці» з УПА. При цьому угорські офіцери не хотіли розкривати таємниці організації й структури підпільної української армії перед мадярськими солдатами⁸⁷, про що просили старшини УПА під час переговорів з угорцями.

Одним із проявів військової співпраці між УПА та угорською армією стало постачання повстанським відділам зброї та боеприпасів. Відступаючи, частини 1-ої угорської армії залишали на попередньо узгоджених із командуванням УПА місцях вантажі з військовим спорядженням. Згідно зі спогадами Івана Дмитрика, який був стрільцем у сотні Дмитра Свістеля — «Веселого» куреня «Рена», у кінці серпня — на початку вересня 1944 р. до с. Дверничок, Дверник, Лютовисько на Станіславівщині періодично прибували угорські вантажні машини зі зброєю та амуніцією для відділів УПА. Один із таких транспортів, в якому була також і важка артилерійська зброя, сотня «Веселого» забрала у с. Ступостянах⁸⁸. Окрім цього, на початку вересня 1944 р. в с. Гульсько з ініціативи угорської сторони було проведено переговори між мадярським розвідувальним відділом, який отримав завдання від угорського командування підготувати терен до переходу більших військових сил, та сотенним «Веселим» на тему пропуску угорських військ через територію, контрольовану сотнею УПА. Внаслідок домовленості гонведи поінформували українських старшин про шлях переходу їхнього війська і за сприяння в цій справі подарували повстанцям скриньку з гранатами⁸⁹.

Як приклад співпраці між УПА та угорською армією можна також навести випадок, який трапився 31 серпня 1944 р. в с. Бугрівка в Надвірнянському районі, коли українські повстанці звільнили з радянського полону 6 угорських гонведів⁹⁰.

Одним із виявів існування співпраці між 1-ою угорською армією та УПА став вплив угорського командування на розташовані поряд

⁸⁷ *A Második Vitézháború. — Old. 433-434.*

⁸⁸ *Дмитрик І. Влісах Лемківщини. Спомини вояка УПА. Видання друге. — Сучасність 1977. — С. 45.*

⁸⁹ *Там само. — С. 50.*

⁹⁰ *УПА в світлі документів з боротьби за УССД. — Частина II. — С. 68.*

німецькі військові частини щодо ставлення до українських повстанців. Зокрема внаслідок відповідної роботи угорських офіцерів серед командирів частин 59-го німецького корпусу останні змінили своє ставлення до УПА на нейтральне⁹¹. Інколи окремі відділи УПА під більшовицьким натиском відступали на територію Угорщини, де перебували за попереднім узгодженням із угорським командуванням. Так, 5 вересня 1944 р. в с. Гошеві Болахівського району на Станіславівщині більшовики великими силами оточили та ліквідували дві сотні УПА, які прибули сюди з території Угорщини⁹².

Цікаві відомості про стосунки УПА з угорською армією подає у своєму щоденнику один із працівників штабу ВО 4 «Говерля». За його свідченнями, 4 вересня 1944 р. угорська розвідка надіслала до штабу ВО лист із пропозицією передати трьох угорських офіцерів, захоплених повстанцями 1 вересня, в обмін на угорську зброю та амуніцію. Того ж дня угорцям було передано трьох полонених офіцерів під прикриттям сутички з відділом мадярів на чолі із закарпатцем, поручиком Іванчем. 12 вересня 1944 р. група старшин УПА у складі командира ВО «Говерля» М. Твердохліба — «Грома» та працівника штабу ВО «Говерля» сот. Костя Петера — «Сокола» відвідала місце розташування угорського командування, досягнувши домовленості про організацію поїздки старшин УПА на Закарпаття. 14 вересня 1944 р. командир «Грім», начальник вишкільного відділу ГВШ УПА Михайло Медвідь — «Карбович», зв'язковий УПА при І-ій угорській армії Я. Струтинський — «Яспар» та інші старшини виїхали до Угорщини на територію Закарпаття. Відвідавши угорську заставу під командуванням пор. Іванча, група старшин УПА у супроводі угорських відділів, які відступали, виїхала залізничним потягом до станції Рафайлова. Після цього, пересівши на угорську машину, вони перетнули кордон і залізницею доїхали до Хуста. Протягом усієї подорожі старшин УПА постійно супроводжували угорські молодші офіцери та солдати. «Мадяри оглядають нас із зацікавленням й мають до нас респект, бо знають, що ми із УПА», — писав у своєму щоденнику невідомий працівник

⁹¹ Андрусак М. Нарис історії Бойківщини // Бойківщина. Середня частина Карпат. — Філадельфія—Нью-Йорк, 1980. — С. 164.

⁹² УПА в світлі документів з боротьби за УССД. Частина II. — С. 69; Нескорена Долинщина. Літопис визвольних змагань. Мартирологи, біографії, спогади, документи, фотографії / Упор. М. Борис. — Івано-Франківськ, 2002. — С. 497.

штабу ВО «Говерля». 16 вересня 1944 р. у Хусті відбулася зустріч між командуванням 4-ої ВО «Говерля» та угорськими офіцерами, про результати якої цитоване джерело, на жаль, не містить інформації. Тут також відбулося знайомство з колишнім офіцером чехословацького штабу «Голубенком» (справжнє прізвище та ім'я не відомі). 17 вересня 1944 р. група старшин УПА разом із «Голубенком» у супроводі угорського сотника виїхала до Скольного⁹³. Цілком можливо, що предметом переговорів із представниками угорського командування було врегулювання відносин між УПА та відступаючими частинами й підрозділами 1-ої угорської армії, а також передача кваліфікованого офіцера (очевидно, закарпатця за походженням), який у той час воював у складі угорської армії, до старшинського корпусу УПА.

Окрім цього, щоденник зафіксував переїзд заступника шефа Головного військового штабу УПА Олексі Гасина — «Лицаря» машиною з Ужгорода до с. Кальне на Станіславщині⁹⁴. Документ також містить інформацію про те, що група закарпатців, які воювали в складі угорської армії, на чолі з поручиком Іванчем перейшла в повному озброєнні до складу УПА й допомагала організовувати рейд сотні «Вікторія» на Закарпаття в с. Ясіня, який відбувся 2-6 жовтня 1944 р.⁹⁵

Під час рейду загону «Лемківщина-Захід» із Закерзоння в запілля більшовицького фронту на територію Східної Галичини його сотням доводилося часто зупинятися в одній місцевості поряд із частинами 1-ої угорської армії, які відступали на територію Угорщини. При цьому угорське командування інколи передавало українським повстанцям частину військового спорядження, продовольства та одягу, необхідних відділам УПА для боротьби проти більшовиків у нових умовах комуністичної окупації України. Часто обидві армії обмінювалися між собою розвідувальною інформацією відносно перебування частин ЧА. Загалом угорські солдати надзвичайно дивувалися тому факту, що загони УПА переходять у запілля більшовицького фронту, вважаючи, що збройна боротьба в умовах радянської окупації просто нереальна.

⁹³ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 2. — Спр. 16. — Арк. 34-37.

⁹⁴ Там само. — Арк. 37 зв.

⁹⁵ Там само. — Арк. 40 зв.-41.

Проте існували й випадки збройних зіткнень. За спогадами стрільця сотні Михайла Дуди — «Громенка», що була в складі куреня «Рена» Є. Добровольського — «Лісового», на початку вересня 1944 р. під час переходу загону в більшовицьке запілля відбувся тригодинний бій з угорським батальйоном (400 осіб) на Ужоцькому перевалі. Опинившись у невідгданому становищі, оскільки курінь «Рена», який перебував на горі, здійснював мінометний обстріл угорських позицій у маленькому присілку на схилі, мадярський батальйон підняв білий прапор, і його повністю роззброїли повстанці. При цьому вояки УПА зняли з угорських гонведів усе обмундирування, віддавши їм власний цивільний одяг. Угорці погодилися на це, оскільки й так відступали у напрямку Угорщини⁹⁶.

29 вересня 1944 р. під час перебування куреня «Рена» в с. Лавочному, яке вже залишили угорські війська, але ще не зайняли більшовики, його сотні були несподівано обстріляні гарматно-мінометним вогнем з боку угорської оборонної лінії, внаслідок чого було важко поранено одного й легко поранено кількох українських повстанців. Командир В. Мізерний («Рен») відразу ж вислав до мадярської частини кінну стежу з білим прапорцем для переговорів на чолі з чотовим «Тарасом». До неї також увійшов ройовий «Аврам», виходець із Закарпаття, який володів угорською мовою. Під час переговорів із командуванням угорської частини, яка здійснила обстріл, українська делегація, діючи відповідно до наданої перед початком рейду куреня інструкції ГВШ УПА та КВШ УПА-«Захід», вимагала припинити вогонь, покликаючись на договір між ГК УПА та командуванням угорської армії. Угорські офіцери, які були поінформовані про цей договір, відразу видали наказ про припинення вогню. Вони перепрошували за інцидент, пояснюючи, що помилково прийняли відділи УПА за більшовицькі частини. Внаслідок досягнутої домовленості українська делегація дала згоду на те, що сотні куреня «Рена» в скорому часі негайно покинуть с. Лавочне, зважаючи на очікуваний прихід сюди частин ЧА. Своєю чергою, угорські офіцери зобов'язалися піклуватися про важкопораненого стрільця УПА, оскільки в санітарно-медичного персоналу сотень куреня не було можливості дбати про нього за тих обставин. Окрім

⁹⁶ Записав О. Пагіря 16.07.2008 р. в Тернополі від Євстахія Добровольського, 1927 р. н. — Зберігається в приватному архіві О. Пагірі.

цього, командування угорської частини погодилося пропустити на територію Угорщини втікачів із Галичини, які, налякані більшовицьким терором на вже зайнятих українських землях, поспішали виїхати за кордон⁹⁷. Слід нагадати, що умова про прийняття української еміграції на свою територію була одним із пунктів укладеного наприкінці 1943 р. усного договору між ОУН та Генштабом Угорщини в Будапешті. Тому вже того самого дня угорське командування видало наказ про дозвіл українським втікачам переходити мадярський кордон. Тоді ж курінь «Рена» покинув с. Лавочне, а важкопораненого бійця УПА підводою було допроваджено до угорських диспозицій.

Підсумовуючи розгляд проблеми взаємовідносин між українським визвольним рухом та угорською армією в Галичині в першій половині 1944 р., слід зазначити, що зустріч угорських військових з українськими повстанцями в регіоні мала більш конфліктний і жорсткий характер, ніж на Волині та Південному Поліссі в 1943 — на початку 1944 рр. Такий стан відносин зумовлювали декілька об'єктивних факторів. По-перше, великий вплив на погіршення стану українсько-угорських військово-політичних стосунків у вказаний період мала трагічна для історії Угорщини періоду Другої світової війни німецька окупація країни. Остання супроводжувалася насаджуванням німецьких порядків у державі, усуненням із керівних посад осіб прозахідного налаштування, які робили попередні спроби, щоб вивести країну зі стану війни за підтримки західних союзників, і які в обличчі ОУН і УПА вбачали потенційних союзників у протистоянні з більшовицькою загрозою. Репресії проти всіх опозиційних до нацистського курсу сил супроводжувалися також заміною угорського військового істеблішменту, який був ненадійний з німецького погляду, на осіб відверто пронімецької орієнтації. По-друге, важливим фактором, який стримував нормалізацію

⁹⁷ Ріпецький М. («Горислав»). Історія куреня «Рена» // Літопис УПА. — Т. 33: Тактичний відтинок УПА 26-ий «Лемко»: Лемківщина і Перемищина. (Документи і матеріали) / Ред. П. Потічний та І. Лико. — Львів-Торонто, 2001. — С. 118; Ріпецький М. Санітарна служба в Лемківському курені УПА // Літопис УПА. — Т. 23: Медична опіка в УПА: документи, матеріали і спогади. — Торонто-Львів, 1992-1993. — С. 130-131; Дмитрик І. В лісах Лемківщини. Спогади вояка УПА. Видання друге. — Сучасність 1977. — С. 63-64; Герасимів І. («Палій»). З юнацьких мрій — у ряди УПА. (Спогади ройового УПА). — Торонто-Львів, 1999. — С. 70-71.

українсько-угорських військово-політичних стосунків у Галичині, була слабка обізнаність рядових учасників української збройної боротьби, з одного боку, та угорських військових новоукомплектованої І-ої угорської армії, з іншого, про існування загального договору про ненапад, нейтралітет і військову співпрацю на антибільшовицькій основі між командуванням УПА та угорської армії, що було зумовлено надзвичайно великою секретністю та конспіративністю попередніх переговорів. По-третє, на території Галичини значно більше, ніж на Волині та Південному Поліссі на українсько-угорські відносини впливав польський фактор, що значно загострило стосунки між двома народами. У зв'язку з цим у регіоні між українським визвольним рухом та угорською армією виник збройний конфлікт значно більш затяжного й жорсткого характеру, ніж це було північніше.

Водночас слід констатувати, що поряд із випадками гострих військових зіткнень існували й факти переговорів між представниками командувань двох армій щодо укладення договору про ненапад і співпрацю у військовій і медико-технічній сферах. Проте, на відміну від Волинського пакту про нейтралітет і ненапад, ці спроби мали більше локальний і тактичний характер. Обидві з переговорних сторін виявилися не до кінця послідовними в реалізації домовленостей на практиці й кожна з них насамперед намагалася максимально вигідно використати одна одну в умовах навислої більшовицької загрози для обох народів.

ДІЯЛЬНІСТЬ ПЕТРА ФЕДУНА — «ПОЛТАВИ» В ПРОПАГАНДИСТСЬКОМУ АПАРАТІ УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ В 1940-Х-1950-Х РОКАХ

Постать Петра Федун — «Полтави» (23.02.1919—21.12.1951) — відомого діяча українського національно-визвольного руху 1940-1950-х рр., члена Проводу ОУН, заступника Голови Генерального Секретаріату УГВР, залишається малодослідженою у вітчизняній історичній науці. На сьогодні опубліковано лише дослідження, присвячені його теоретичній спадщині, серед авторів — історики А. Русначенко, М. Нагірняк, П. Потічний, Т. Андрусак. Натомість досі немає статей, які висвітлювали б діяльність П. Федун як одного з керівників визвольного руху.

Мета статті — розглянути діяльність Петра Федун в пропагандистському апараті націоналістичних структур українського підпілля.

Петро Федун — «Полтава»

* * *

Перебування Петра Федун у лавах визвольного руху нерозривно пов'язане з функціонуванням пропагандистського апарату ОУН, УПА та УГВР, у якому він почав працювати влітку 1944 р. Після загибелі 1944 р. керівника Головного осередку пропаганди й інформаційної служби (ГОПІС) Йосипа Позичанюка — «Шахая» цю структуру очолив П. Федун¹. Для роботи в ній він узяв організаційне

¹ Стасюк О. Видавнича діяльність ОУН на українських землях у 1944 — 1950-х роках // Вісник Львівського університету : Серія істор. — Львів, 2002. — Вип. 37/2. — С. 174.

псевдо «Север». За спогадами Марії Савчин — «Марічки», у криївці ГОПСу працювали ще три співробітники: Михайло Кузьменко — «Професор», Богдана Світлик — «Доля» та Осип Дяків — «Горновий», а також дві секретарки: «Надя» зі Золочівщини — постійна секретарка, яка іноді була також і кур'єркою, та «Дарка» із ближнього с. Корчеве на Сколівщині, яка друкувала на машинці й провадила господарство. У криївці була охорона, в чій обов'язки входило також доставляти харчі й обслуговувати зв'язок².

Від 1945 р. П. Федун здійснював загальне керування пропагандистською діяльністю. Йому підпорядковувалися красіві осередки пропаганди, з яких кожен відповідав за роботу на території окремого краю. Їм, своєю чергою, підлягали окружні осередки пропаганди, окружним — надрайонні, надрайонним — районні. Назагал така структура, вочевидь, зберігалась аж до знищення організованого націоналістичного руху в Україні в середині 1950-х рр., оскільки відомостей про зміни в ній немає.

Отже, пропагандистський апарат ОУН мав розгалужену структуру з чіткою організаційною побудовою. Його діяльність була організована на високому рівні й передбачала розподіл повноважень і функцій, керування та контроль за пропагандою, добір і підготовку кадрів тощо. П. Федун, як керівник найвищого рівня в пропагандистському апараті, мав такі завдання:

- керувати роботою підпорядкованої йому структури й відповідати за це перед вищим керівництвом;
- здійснювати контроль за роботою апарату й низових організаційних клітин;
- збирати від підлеглих звіти та інформаційно-пропагандистські матеріали;
- вказувати напрями роботи низовим ланкам;
- забезпечувати пропагандистськими матеріалами низові клітини та контролювати їхнє поширення;
- організовувати вишколи;
- керувати видавничою діяльністю ОУН.

Загалом робота референтури пропаганди базувалася на основі різних директивних документів. Їх умовно можна поділити на

² Літопис Української Повстанської Армії. — Торонто—Львів, 1995. — Т. 28: Савчин М. Тисяча доріг. (Спогади). — С. 132.

загальні (інструкції, вказівки) та конкретні (накази, розпорядження, доручення).

Зауважмо, що, оскільки вказівки та інструкції не могли враховувати особливостей і потреб окремих теренів, ГОПС давав лише загальні вказівки, а вже завданням нижчих щаблів структури було їх конкретизувати для себе та підлеглих осередків з урахуванням теренових особливостей. Така робота мала плановий характер. Отримавши усні або письмові вказівки згори, кожен пропагандист мав їх опрацювати, беручи до уваги місцеву специфіку, й у вигляді конкретного плану передати нижчим клітинам. Тому такий план мусив точно визначати поставлені завдання, окреслювати терміни і вказувати на найкращі способи їхньої реалізації та на форму звіту про виконання³.

Одним із завдань ГОПСу було постійно видавати актуальну підпільну літературу. До цього П. Федун залучав як працівників ГОПСу (О. Дякова — «Горнового», Б. Світлик — «Долю»), так і інших членів ОУН. Зокрема, Василь Галаса — «Орлан» на допиті стверджував, що саме за дорученням Петра Федуна написав три статті, однак той їх забракував, і лише після ґрунтовного доопрацювання одна з них потрапила до друку під назвою «Форма і тактика боротьби ОУН за УССД єдиноправильна»⁴. Влітку 1947 р. зустрічалася із «Севером» і Катерина Зарицька — «Монета», керівник Українського Червоного Хреста (УЧХ). З її свідчень випливає, що той був добре поінформований про зміст її статей. Під час зустрічі він висловив низку критичних зауважень і виклав власний підхід до висвітлення суспільно-політичного становища українського руху Опору. Він порадив «Монеті» написати реферати на теми «Світлі постаті з історії України», «Змагання до державності українського народу», «Богдан Хмельницький», «Переяславська Рада», порекомендувавши завершити цю роботу до осені. Однак ця справа залишилася нереалізованою, оскільки 21 вересня К. Зарицьку заарештували⁵.

Нові номери журналів через канали зв'язку пересилали до Романа Шухевича на остаточне затвердження. Отримавши дозвіл,

³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі — ЦДАВО) України — Ф. 3833 — Оп. 1. — Спр. 144. — Арк. 23.

⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ) — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 2. — Арк. 115.

⁵ Онишко Л. Катерина Зарицька: Молитва до сина. — Львів, 2002. — С. 84.

редакція розсилала примірники в терен, а низові ланки вже самостійно розмножували номер і розповсюджували його⁶.

Крім журналу «Юнак», П. Федун був редактором кількох інших видань: «За Українську Державу» (1944-1945); «На допомогу пропагандистам» (1944); «На допомогу інструкторам-пропагандистам» (1944); «Вісник» (1944-1945); «Ідея і Чин» (1946); «Самостійність» (1946-1948); «Осередок пропаганди і інформації при Проводі ОУН» (1948-1951); «Бюро Інформації УГВР» (1948-1951)⁷.

Усвідомлюючи велике значення друкованого слова в боротьбі за незалежність України, ГОПІС видавав інструкції, за допомогою яких намагався скоординувати діяльність підпільних видавництв, зробити часописи досконалішими в ідейно-інформаційному аспекті. Серед них, наприклад, інструкція «Про збирання матеріалів у німецько-більшовицькій фронтовій полосі та в часі більшовицької окупації українських земель», яка закликала фіксувати кожен факт боротьби українського народу за свою незалежність, а також кожен злочин, учинений окупантами супроти України⁸. Після появи цієї інструкції виникло багато нових підпільних часописів, зросли наклади тих, які вже існували.

Однією з найгостріших проблем в організації пропаганди, з якою зіткнувся П. Федун, був перманентний брак кваліфікованих кадрів — пропагандистська робота вимагала людей з певним рівнем освіти й практичним досвідом. У «Коротких вказівках щодо пропагандистської роботи на найближчий час» (квітень 1947 р.) із цього приводу зазначено: «На пропагандистів треба підбирати людей, добре вироблених і теоретично, і практично. В нас, звичайно, на пропагандистів вибирається людей, в першу чергу, вироблених теоретично. Це неправильно [...] Людині, яка не потрапить дати собі раду в нашій важкій дійсності, не можна доручати пропаганди [...]»⁹.

Пропагандистові слід було постійно підвищувати свій «науково-революційний культурний рівень»¹⁰. Незалежно від місця

⁶ Онишко Л. Роля жіноцтва в національно-визвольному русі середини ХХ ст. // *Визвольний шлях*. — 2002. — Кн. 10. — С. 68.

⁷ Стасюк О. Пресові видання ОУН, УПА, УГВР // *Українська Повстанська Армія (В боротьбі проти тоталітарних режимів)*. — Львів, 2004. — С. 331–357.

⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3833 — Оп. 1. — Спр. 143. — Арк. 41–42.

⁹ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 10. — Арк. 235.

¹⁰ Там само. — Арк. 52.

перебування і від того, чи є зв'язок з організацією, чи ні, він мав уважно стежити за світовими подіями й розвитком боротьби в Україні¹¹. Необізнаність у питаннях, пов'язаних із революційним рухом, вважали його провиною, тому пропагандист мусив бути «універсалом життєвих знань»¹². Він мав читати офіційну пресу, опрацьовуючи статті так, аби будь-яку з них — від передовиці й до оголошень — могли розтлумачити народові як ворожу¹³. Пропагандист мав докласти всіх зусиль, щоб завоювати авторитет і повагу в тому середовищі, в якому опинявся. Йому заборонено було братися за справи, в яких він не орієнтувався. Пропагандист мав бути невибагливим до умов праці, але водночас сумлінно виконувати роботу¹⁴.

Людей, які відповідали б усім цим вимогам, підпілля постійно бракувало. Це підтверджують численні звіти пропагандистів. В одному з них, за грудень 1945 р., референт пропаганди Бібрецького надрайону зазначав: «В надрайонному осередку пропаганди поки що я сам — заступника ще не вів знайти і хтозна, чи знайду, бо в терені брак людей до праці [...] В районах теж брак людей. Тільки два райони обсаджені пропагандистськими силами (Бібреччина — 1 пропагандист і одночасно організаційний [референт], Винниківщина — 2 людей, Стрілецьчина — пропагандиста зловили більшовики, Ходорівщина — не було). З місцевих людей нікого не можу підтягнути на пропагандиста, хіба від Вас одержу когось. Поки що у цих двох [...] районах виконують пропагандистську роботу теренові провідники, але вони самі не в силі обслужити району [...]»¹⁵.

Нестача кваліфікованих фахівців була пов'язана також із втратами. Наприклад, Надвірнянський надрайон (Станіславщина) протягом 1946 р. втратив п'ятьох районних референтів пропаганди, причому трьох із них — в одному (Ланчинському) районі¹⁶. Зрозуміло, що за такої плінності кадрів налагодити ефективну роботу було вкрай важко.

Щоб розв'язати проблему, П. Федун запровадив систему вишколів на різних рівнях. Відзначмо, що «вишкільна робота»

¹¹ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 10. — Арк. 86.

¹² Там само. — Арк. 52.

¹³ Там само. — Арк. 53.

¹⁴ Там само. — Арк. 52.

¹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3833 — Оп. 1. — Спр. 144. — Арк. 22.

¹⁶ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 47. — Арк. 260 — 261 зв.

охоплювала курси підготовки як для членів ОУН загалом, так і конкретно для пропагандистів. Тут вивчали різні дисципліни, залежно від того, які функції планували доручити їхнім слухачам. Наприклад, «Загальна програма однотижневого курсу для районних провідників та референтів пропаганди» передбачала вивчення таких предметів: історія України, історія ОУН, географія України, вивчення СРСР, міжнародний політичний огляд, «наша політична концепція» та практична робота — організаційна (організаційна схема району, завдання провідника, компетенція окремих референтур) і політична (політично-виховна робота з членами, політично-пропагандистська робота серед населення)¹⁷.

Аналізуючи наявні в архівах матеріали, можна зробити висновки, що існували також програми вишколів для перепідготовки пропагандистів з метою підвищення їхньої кваліфікації.

Звичайно, підготовка нових кадрів вимагала відповідного підручника, який містив би матеріали для початкового ідеологічно-політичного вишколу. Крім того, були й деякі особливі обставини. По-перше, ОУН від 1941 р. в ідейному розвитку зробила великий крок уперед, піддавши ревізії та поглибивши свою програму, однак підпільний характер боротьби призвів до того, що досить часто рядові члени не знали про ці зміни. По-друге, вишколи, які організовували різні клітини пропагандистського апарату, не завжди були задовільними — через ідеологічні помилки, некоректне висвітлення чи трактування різних питань тощо. По-третє, в умовах боротьби досить часто підготовка проходила у форматі самовишколу, для якого підручник був справді необхідним. По-четверте, у зв'язку з тим, що основною формою боротьби стала політично-пропагандивна робота, зросла потреба в теоретично підготовлених кадрах. Внаслідок цього ідеологічно-політичний вишкіл кадрів підпілля активізувався й укладання підручника стало першорядним завданням. Однак через важкі умови підпілля підручник «Шлях до волі» побачив світ лише 1950 р. Він складався з 4-х розділів:

1. Катехизм українського націоналіста.
2. Українознання.
3. Короткі відомості з ідеології, політики та історії українського революційного націоналізму. (Цей розділ написав П. Федун.)

¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 3833 — Оп. 1. — Спр. 68. — Арк. 2.

4. Короткі відомості про «більшовицьку гнобительську експлуататорську систему»¹⁸.

Щоправда, ми припускаємо, що деколи підручник не досягав своєї мети і його не розуміли й не могли засвоїти ті, для кого він був написаний, через брак освіти. ГОПС, а також і П. Федун, як керівник цієї структури та один із укладачів підручника, мусили подбати про доступність викладу. Цієї вимоги в багатьох випадках не було дотримано. Особливо це стосується статті самого П. Федуна й «Історії українського націоналістичного революційного руху» анонімно-го автора, які були написані науковим стилем, довгими й складними для розуміння реченнями з великою кількістю іншомовних слів. Слід відзначити й те, що ГОПС запізнився з виданням цього підручника. У 1950 р. гострої потреби в ньому вже не було. Український визвольний рух перебував на цей момент в агонії. Зовсім по-іншому сприйняли б його появу в 1945—1946 рр., коли існувало широке поле для підготовки кадрів пропагандистського апарату.

Поряд із вишкільною роботою П. Федун багато уваги приділяв контролюванню праці осередків пропаганди різних рівнів, який забезпечували двома основними шляхами — через організацію суворой звітності та інспекторські перевірки окремих теренів.

Питання звітності, як свідчать документи підпілля, було одним із центральних у системі організації діяльності осередків пропаганди ОУН різного рівня. Інструкції чітко визначали форми й терміни звітування для них.

Звіт мав відображати стан пропагандистського апарату (кадри, технічні засоби, вишколи членів та кандидатів ОУН, масова пропаганда та її результати), політвиховання у відділах УПА (для звітів окружних осередків і вище), стан друку та розповсюдження видань¹⁹. Характерно, що керівні ланки серйозно ставилися до пропозицій підзвітних щодо покращення роботи²⁰. Очевидно, таким чином вони прагнули надати пропаганді якомога більшої гнучкості, зробити її відповідною до потреб поточного моменту.

¹⁸ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 14. — Арк. 290—470.

¹⁹ Мороз В. Структура референтури пропаганди на Дрогобищині (1944–1950-і рр.) // Дрогобицький краєзнавчий збірник / Ред. кол. К. Кондратюк, В. Футала, Л. Зашкільняк та ін. — Дрогобич, 2002. — С. 195.

²⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3833 — Оп. 1. — Спр. 95. — Арк. 82—83.

Однак звіти не завжди відображали реальну картину діяльності окремого осередку — траплялися випадки подання неправдивих відомостей.

Як бачимо, робота пропагандистського апарату під керуванням П. Федуна мала високий рівень організації. Цьому сприяв насамперед чіткий розподіл повноважень та функцій між різними щаблями підпорядкованого йому апарату. Важливу роль відіграло також налагодження зворотного зв'язку — від нижчих щаблів до вищих. Тож керівництво прагнуло отримувати актуальну інформацію про запити низових оргклітин і своєчасно відповідати на них. Завдяки цьому пропагандистський апарат ОУН і УПА ефективно функціонував навіть у складних умовах боротьби другої половини 1940-х — початку 1950-х рр.

У матеріалах для вишколу пропагандистів виділяли чотири основні напрями пропаганди: в УПА, у Червоній армії, в Україні та за її межами (або в «чужині») ²¹.

Поряд із названими чотирма магістральними напрямками пропаганди ОУН і УПА з'являлися також тимчасові — актуальні лише протягом деякого часу. Вони зазвичай були пов'язані з конкретними подіями. Слід назвати шість найбільших таких акцій.

1. Акція зриву виборів до Верховної Ради СРСР (10 лютого 1946 р.) та до Верховної Ради УРСР (9 лютого 1946 р.).

До проведення антивиборчої кампанії залучили всі наявні кадри ²². ГОПІС розробив «Інструкцію в справі бойкоту т. зв. виборів до ВР СРСР» ²³ та «Інструкцію в справі пропагандивної кампанії проти т. зв. виборів до Верховної Ради СРСР» ²⁴. Також осередки пропаганди різних рівнів отримали «Заклики до бойкоту т. зв. виборів до ВР СРСР», що їх мали розповсюджувати на місцях і які були спрямовані на різні верстви населення. Головний їхній зміст — не брати участі у виборах, оскільки вони є недемократичними і грубо порушують права людини ²⁵.

²¹ Державний архів Львівської області (далі — ДАЛО). — Ф. П-3 — Оп. 1. — Спр. 70. — Арк. 30.

²² ДАЛО. — Ф. П-3 — Оп. 1. — Спр. 441. — Арк. 86.

²³ ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 14. — Арк. 12.

²⁴ ЦДАВО України. — Ф. 3833 — Оп. 1. — Спр. 44. — Арк. 19.

²⁵ ДАЛО. — Ф. П-3 — Оп. 1. — Спр. 422. — Арк. 104–106.

Антинародну сутність «сталінських» виборів викривали й численні листівки та відозви, що їх поширювали під час передвиборчої кампанії.

Загалом пропагандистська кампанія ОУН і УПА щодо зриву виборів до ВР СРСР та ВР УРСР у лютому 1946 р. спричинилася до того, що чимало виборців у західних областях України відмовилися брати участь у голосуванні²⁶, однак не можна говорити про її вирішальний вплив на результати виборів.

2. Акція допомоги голодуючим на Сході України (друга пол. 1946 — перша пол. 1947 рр.).

Її здійснювали шляхом масового розповсюдження листівок-закликів, листівок-гасел і засобів наочної агітації. Серед листівок були: «Заклик до населення західних областей України», «Селяни західних областей України», «Українці, брати з східних областей», «Всі на допомогу голодуючим братам-українцям», «До української молоді Східної України» й різні місцеві. Було також надруковано великим накладом брошуру «Слово до братів українців зі східно-українських земель», у якій роз'яснювано причини голоду. Також широко практикували бесіди з біженцями зі Сходу України; їм давали харчі й дах над головою. УПА охороняла втікачів із колгоспів зі східних областей від міліції та винищувальних батальйонів.

3. Акція боротьби за «душу української молоді» (від 1947 р. до 1952 р.).

Питання роботи серед молоді трактували як питання майбутнього організації загалом²⁷. Акція передбачала розповсюдження друкованих видань для молоді. Серед них були часописи «На чатах» (для старшої молоді) і «На зміну!» (для молодших), які видавала ОУН, та журнал УПА «За волю України». Широко використовували брошури та листівки. Усі підпільні видання для молоді містили матеріали з історії України, боротьби українського народу проти московської влади, життєписи героїв, їхні спогади, а також статті на політичні й виховні теми. Багато місця займала художня література: твори українських письменників, як заборонених більшовицьким режимом, так і визнаних «офіційно» («ранні» П. Тичина, М. Рильський, М. Бажан та ін.). У 1948 р. видано серію брошур

²⁶ ДАЛО. — Ф. П-3 — Оп. 1. — Спр. 422. — Арк. 92–93.

²⁷ Там само. — Спр. 70. — Арк. 87.

«Слідами героїв», що складалася з п'яти випусків — біографій українських героїв різних епох (козацьких полковників Івана Богуна, Михайла Кричевського, січового стрільця Федора Черника, бойовика ОУН Юрія Березинського, повстанського командира Василя Андрусика). У рамках боротьби за молодь здійснювано й спеціальні акції: проти набору в школи фабрично-заводського навчання (ФЗН); антипіонерська й антикомсомольська; проти вживання російської мови. Усі вони супроводжувалися виданням і розповсюдженням відповідних листівок, рідше — брошур.

4. Акція збору матеріалів про злочини комуністів проти українського народу (починаючи з 1947).

Основні заходи: опитування населення, фотографування місць страт, друк листівок із закликами.

5. Акція проти колективізації в західноукраїнських землях (1947-1955 рр.).

Вона мала різні форми: вбивства організаторів колгоспів та колгоспників-активістів, нищення матеріальних засобів колективних господарств та МТС. Акція супроводжувалася виданням і розповсюдженням численних листівок, бюлетенів пропаганди й інформації ОУН²⁸.

6. Акція проти масової депортації (починаючи з осені 1947 р.).

Населенню роз'яснювали необхідність ухилитися від вивезення. До осені 1947 р. масових депортацій не відбувалося. Першу з них проведено 20-21 жовтня 1947 р. Влада планувала вивезти близько 100 тис. осіб, але завдяки розвідувальній роботі і роз'ясненням підпілля приблизно половині з них вдалося тоді ухилитися від депортації.

У березні-квітні 1949 р. масове вивезення відновилося й охопило десятки тисяч українців. Для населення ОУН розробила інструкцію, котра роз'яснювала, що і як робити, щоб уберегтися від депортації. Разом із нею розповсюджували листівку «До насильно вивезених до Сибіру і на більшовицькі каторжні роботи», яка підтримувала дух людей, котрі потрапили на заслання, і давала їм поради з організації повсякденного життя на новому місці. У 1950 р.

²⁸ Сенків М. *Західноукраїнське село: насильницька колективізація 1940-х років // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Зб. наук. праць. — Львів, 2000. — Вип. 7. — С. 490–491.*

вивезення відбувалося вже на «добровільній основі», проти чого також виступали ОУН і УПА (наприклад, листівка «Українці!» за березень 1950 р.).

Як бачимо, деякі акції, започатковані ще за життя П. Федуна, тривали й після його загибелі, що свідчить про відносну самостійність низових ланок пропагандистського апарату підпільного руху.

Роботу в референтурі пропаганди П. Федун поєднував із працею в політвиховному (VI) відділі Крайового військового штабу (КВШ) групи УПА-«Захід»²⁹.

Загалом в УПА від початку існував свій пропагандистський апарат. Протягом травня-червня 1943 р. на базі КВШ Проводу ОУН на Північно-Західних Українських Землях (ПЗУЗ) сформовано Головну Команду (ГК) та Головний військовий штаб (ГВШ) УПА³⁰. До ГВШ серед інших входив також і політичний відділ, який очолив політичний референт Проводу ОУН на ПЗУЗ Яків Бусел — «Галина»³¹. Після його загибелі протягом 1946-1949 рр. цю посаду обіймав П. Федун³².

Відповідну до організаційної структури УПА будову мав й апарат її політвиховників, на який покладали не тільки ведення виховної роботи серед особового складу повстанської армії, а й пропаганду серед населення.

Такі відділи діяли при кожному військовому штабі³³. Згідно з інструкцією ГВШ УПА від 24 листопада 1944 р., П. Федун як начальник політвиховного відділу КВШ мав ступінь старшини УПА. Його військовим й організаційним зверхником був шеф КВШ.

Сотенного політвиховника за правами було прирівняно до підстаршин УПА, він входив до складу штабу сотні й був заступником її командира з виховної роботи. Якщо сотня входила до складу куреня, то він підпорядковувався курінному політвиховникові. Коли ж сотня діяла самостійно, його зверхником був політвиховник

²⁹ Содоль П. *Українська Повстанча Армія 1943 – 1949 рр. Довідник* – Нью-Йорк, 1995. – Вип. 2-й. – С. 90.

³⁰ Кентій А. *Українська Повстанська Армія 1942-1943 рр.* – Київ, 1999. – С. 78.

³¹ Там само – С. 83.

³² Содоль П. *Українська Повстанча Армія 1943 – 1949 рр.* – С. 90.

³³ Кентій А. *Українська Повстанська Армія 1944-1945 рр.* – С. 15.

Воєнної округи³⁴. Командир підвідділу не мав права звільняти чи замінювати політвиховника без дозволу вищого командира, втручатись у його ділянку роботи, а також скасовувати накази та доручення, які той отримував від своїх зверхників³⁵. Сотенному політвиховникові підпорядковувався чотовий виховник³⁶.

Згідно з «Інструкцією ч. 1 для організаторів виховної роботи у відділах УПА» виховник мав бути навіть при кожному самостійному підрозділі, меншому від чоти. Крім того, виховною роботою слід було охопити господарський апарат, медичні пункти, підрозділи розвідки та зв'язку³⁷. На практиці жорсткі умови боротьби та постійний брак кваліфікованих кадрів не давали повною мірою реалізувати цю інструкцію.

Відділи політичного виховання в УПА були тісно пов'язані з референтурою пропаганди ОУН.

Накази начальника VI політвиховного відділу КВШ в УПА-«Захід» П. Федуна, видані для внутрішнього вжитку, дають уявлення про його безпосередні завдання на цій посаді. До кола його обов'язків входило:

- визначати завдання політвиховної роботи, її зміст та методи;
- здійснювати контроль за діяльністю апарату;
- виконувати накази командування;
- збирати в підлеглих звіти й передавати їх своєму зверхникові;
- готувати інформаційно-пропагандистські матеріали для ГОПІСу;
- виконувати вказівки ГОПІСу щодо пропагандистської роботи в лавах супротивника й серед усього населення.

Відповідно до свідчень П. Дужого від 23 червня 1945 р. інститут політвиховників в УПА затверджено на Волині та Поліссі 1943 р., а в Галичині та Буковині — 1944 р.³⁸. Як і кожна нова структура, він потерпав від нестачі кваліфікованих кадрів, і цю проблему не завжди правильно вирішували в низових оргклітинах. Наприклад, П. Федун відзначав, що більшість працівників політвідділів

³⁴ ЦДАВО України. — Ф. 3833 — Оп. 1. — Спр. 95. — Арк. 12.

³⁵ Кентій А. Українська Повстанська Армія— С. 16.

³⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3833 — Оп. 1. — Спр. 95. — Арк. 12.

³⁷ Там само — Арк. 1.

³⁸ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т.3. — Арк. 220.

військових округ — це 17-18-річні юнаки, здебільшого випускники гімназій, котрі не завжди мають авторитет серед бійців та командирів. На його думку, добираючи їх, спиралися на єдиний критерій — рівень знань. Натомість П. Федун рекомендував враховувати ще й життєвий досвід, оскільки саме він найбільше потрібний, аби впливати на інших. Тому для політвиховної роботи він намагався добирати людей хай навіть менш освічених, але морально сильних, шанованих серед бійців, — оунівців із життєвим досвідом; а щоб підвищувати їхній освітній рівень, штаби ВО мали проводити бесіди, давати поради усно та письмово³⁹.

Як свідчать згадані накази, проблема нестачі кадрів була гострою протягом усього часу існування інституту політвиховників. Однак усе ж таки досвід, здобутий протягом 1945-1946 рр., було використано в програмі вишколів, що охоплювала такі теми:

- планування роботи політвиховника;
- як готуватися до гутірки;
- праця політвиховника над допоміжними матеріалами (література підпілля та радянська преса);
- про гутірку з політичним і морально-виховним змістом;
- як користуватися прикладами з життя в гутірці;
- як описувати бої;
- як провадити хроніку⁴⁰.

Цей перелік міг бути доповнений або скоригований з ініціативи низових клітин.

Як начальник політвиховного відділу КВШ УПА-«Захід» П. Федун проводив такі вишколи у форматі конференцій виховників ВО, які скликав у міру потреби. Вишколи політвиховників самостійних відділів УПА (курінних або сотенних) відбувались у формі нарад, які організовував виховник ВО. Якщо ж сотня діяла в складі куреня, курінний виховник проводив вишкіл сотенних під час щотижневого звітування, коли обговорювали актуальні питання⁴¹.

Велику увагу приділяли звітності. У звітах подавали таку інформацію:

³⁹ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 62. — Арк. 117.

⁴⁰ Там само. — Арк. 85.

⁴¹ ЦДАВО України. — Ф. 3833 — Оп. 1. — Спр. 44. — Арк. 5.

1. Як організована виховна робота взагалі (кількість і рівень виховників, стан низових ланок, чи проводили вишколи, які форми та методи при цьому використовували, налагодження зв'язку між виховниками).

2. Що зроблено за звітний період (кількість проведених заходів).

3. Повідомлення про настрої вояків, стан військової підготовки, щоденну працю.

4. Повідомлення про настрої населення, думки людей, стан національної свідомості та політичної підготовки. Крім цього, звіт містив описи боїв, каральних операцій ворога щодо населення. Бажаними були фотографії з боїв та ворожих акцій⁴².

У 1946 р. було ухвалено рішення про реорганізацію УПА. Конференція Проводу ОУН, зважаючи на значні втрати, вирішила перейти від повстанської тактики до підпільної. Більшість повстанських відділів розформовували, а їхній особовий склад поповнив підпілля ОУН. Нова структура отримала назву «збройне підпілля». Чотири роки УПА збереглися тільки в Карпатах і на Поліссі. Однак ГК УПА та її крайові штаби збереглися й керували збройними діями руху⁴³. Зрозуміло, що в результаті цих заходів значно скоротився й апарат політвиховників УПА. Точних відомостей немає, однак можна припустити, що вони поповнили ряди референтури пропаганди ОУН, яка відчувала гострий брак кваліфікованих кадрів.

Досить тісно з ГОПСом та політвиховним відділом ГВШ УПА в пропагандистському напрямі співпрацювала УГВР через своє Бюро інформації (1944-1951 рр.). Це було пов'язано з тим, що, по-перше, Бюро очолював Петро Федун, який одночасно керував ГОПСом і політвиховним відділом УПА, по-друге, усі працівники Бюро були одночасно й співпрацівниками референтури пропаганди ОУН, по-третє, подібними були функції всіх трьох структур. Завдання в Бюро були такі: 1) інформувати учасників національно-визвольної боротьби ОУН і УПА, українське населення про постанови УГВР та накази ГК УПА; 2) викладати позиції УГВР стосовно окремих

⁴² ЦДАВО України. — Ф. 3833 — Оп. 1. — Спр. 95. — Арк. 3.

⁴³ Русначенко А. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-50-х роках. — Київ, 2002. — С. 291.

питань національно-самостійницького руху; 3) інформувати про становище на окупованих українських землях та у світі⁴⁴. Повідомлення та матеріали видавали окремими листівками й брошурами, друкували в підпільних виданнях ОУН, УПА та УГВР, де редактором був той-таки П. Федун. Серед них — «Вісник» (1944-1945 рр.), «Самостійність» (1946-1948 рр.), «Бюро Інформації УГВР» (1948-1951 рр.)⁴⁵.

У вересні 1949 р. за наказом Головного командира УПА Р. Шухевича розформовано останні бойові відділи й штаби армії, а старшини та вояки поповнили збройне підпілля⁴⁶. Відтак увесь тягар пропагандистської роботи ліг на референтуру пропаганди ОУН та Бюро інформації УГВР.

Звичайно, що описана вище діяльність П. Федуна не могла не зацікавити спецслужби СРСР. Із 28 травня до 6 червня 1947 р. спецгрупа здійснювала пошук члена проводу ОУН «Севера» та його охорони в лісах біля гори Парашка, що в Сколівському районі Львівської області. В операції брали участь С. Стехов, Зубатенко, Вікторов та оперативний склад Сколівського райвідділу МГБ. У результаті операції біля с. Корчин убито «Корчака» — адміністратора групи «Севера».

Із 5 до 12 квітня 1948 р. на межі Сколівського і Славського районів Львівської області в лісах між селами Корчин і Коростів поновлено пошук П. Федуна та його сподвижників. 8 квітня було знайдено порожнім його схрон на горі Кичера. Як свідчать інші матеріали «архіву полковника Стехова», операції з пошуку П. Федуна не лише не припинялися, а, навпаки, — посилювалися, наближаючи трагічний фінал.

На зламі 1951-1952 рр. у Західну Україну було кинуті свіжі дивізії військ МВД та МГБ для ліквідації «решток українських буржуазних націоналістів», про які постійно говорила більшовицька пропаганда.

Свою смерть Петро Федун зустрів у бою з більшовиками 22 грудня 1951 р. на Львівщині. Обставини його загибелі яскраво

⁴⁴ Мороз В. *Історія створення і діяльності Української Головної Визвольної Ради // Визвольний шлях. — 2004. — Кн. 7. — С. 103.*

⁴⁵ Стасюк О. *Пресові видання ОУН, УПА, УГВР. — С. 242–260.*

⁴⁶ Русначенко А. *Народ збурений... — С. 343.*

ілюструє донесення відділу МГБ: «На третій день операції, 23 грудня 1951 року, у лісовому масиві на південний захід від села Новошин виявлено капітально обладнаний бункер із чотирма бандитами в ньому. Останні у відповідь на пропозицію здатися відкрили стрілянину, а тоді підпалили бункер і застрелилися. Серед ліквідованих бандитів упізнано “Шакала” — Федуну Петра Миколайовича, 1919 р. народження, уродженця с. Шнирів Бродівського району Львівської обл., із незакінченою вищою освітою, члена Проводу ОУН і керівника пропаганди цього Проводу, заступника голови Генерального секретаріату, т. зв. УГВР; мав звання майора УПА, у підпіллі відомий під кличками “Север”, “Полтава”, “Волянський”, “99” та ін.»⁴⁷. Під час тієї ж операції загинув Роман Кравчук — «Петро» — командувач УПА-«Захід»⁴⁸.

Невідомими залишаються місця поховання двох провідників. За переказами, ворог так боявся і ненавидів П. Федуну, що після смерті його тіло кинули в яму й засипали негашеним вапном⁴⁹.

Після загибелі П. Федуну Бюро інформації припинило свою діяльність, а його обов'язки у справах пропаганди перебрала на себе Люба Гайовська — «Рута», референт пропаганди Львівського Крайового проводу ОУН, що виконувала їх до своєї загибелі в січні 1954 р.⁵⁰

Після смерті Петра Федуну й Романа Кравчука на волі в Україні залишилися два члени Проводу ОУН — Василь Кук та Василь Галаса. Однак їхній арешт був лише справою часу. 11 липня 1953 р. внаслідок провокації МГБ захоплено В. Галасу з дружиною. Під час обшуку в нього було вилучено записник зі зв'язками. 24 травня 1954 р. відбувся арешт В. Кука⁵¹.

Після арешту В. Кука підпілля залишилося без вищого керівництва, а отже, завершився етап централізованої збройної боротьби.

⁴⁷ Панченко О. *Петро Федун-Полтава (1919-1951рр.) // Проблеми історії та сучасного стану науки Української держави. — Миколаїв-Одеса, 2002. — Т. 1: Історичні дисципліни та українознавство. — С. 107–108.*

⁴⁸ Там само. — С. 108.

⁴⁹ Киричук Ю. *Український національний рух 40-50-х років ХХ ст. Ідеологія та практика. — Львів, 2003. — С. 437.*

⁵⁰ Панчук М. *Життя і чин Люби Гайовської-Руги (1923-1954 рр.) // Воля і Батьківщина. — 1996. — № 1. — С. 72.*

⁵¹ Мороз В. *Завершальний етап збройної боротьби ОУН і УПА на українських землях // Визвольний шлях. — 2004. — Кн. 8. — С. 90.*

Отож, діяльності Петра Федуна на посаді керівника пропагандистських служб ОУН, УПА та УГВР притаманний досить високий рівень організації. В умовах гострої нестачі кадрів він запровадив дієву систему вишколів — підготовки та підвищення фахового рівня пропагандистів. Це забезпечувало ефективне функціонування пропагандистського апарату ОУН і УПА попри складні умови боротьби, в яких український визвольний рух опинився в другій половині 1940-х — на початку 1950-х рр.

ЗАСТОСУВАННЯ РАДЯНСЬКИМИ СПЕЦСЛУЖБАМИ ДОПОМІЖНИХ ЗАСОБІВ У БОРОТЬБІ З ПІДПІЛЛЯМ ОУН ТА УПА

Протистояння між органами НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР) та підпіллям Організації Українських Націоналістів бандерівського спрямування — ОУН й Української Повстанської Армії — УПА, яке тривало в період з 1944 до 1955 р., вирізнялося особливою жорстокістю. Для боротьби проти українського визвольного руху чекісти застосовували не лише зброю, а й хитрість та підступність, використовуючи найновіші досягнення техніки. В міру своїх можливостей тим самим їм відповідали й українські підпільники.

Спробуємо проаналізувати найбільш показові допоміжні засоби проти українського визвольного руху, що їх використовували чекісти. Під допоміжними засобами розуміємо розшукових собак, отруйні речовини, міни та бомби, радіосинхронізаційну техніку, розвідку з літаків тощо.

На сьогодні ця тема мало вивчена, хоча частково відображена у працях Д. Веденєєва, В. Сергійчука, А. Русначенка та ін. Окремі документи, які містять інформацію з цієї теми, опубліковано у виданні «Літопис УПА» та інших збірниках документів.

Наша розвідка не претендує на вичерпний аналіз цієї теми. Метою публікації є проаналізувати показові випадки застосування органами держбезпеки УРСР допоміжних засобів у боротьбі з підпіллям ОУН і УПА.

Актуальність праці зумовлена необхідністю всебічного вивчення українського визвольного руху, у ній використано досі мало відомі дослідникам архівні документи українського підпілля та органів державної безпеки УРСР, які зберігаються у фондах Галузевого державного архіву (ГДА) СБ України.

ВИКОРИСТАННЯ СЛУЖБОВИХ СОБАК

Одним з успішних спеціальних методів, який використовували органи МГБ УРСР в боротьбі проти підпілля ОУН і УПА, було застосування службово-розшукових собак.

Слід зазначити, що практика використання собак із розшуковою метою має досить тривалу історію. Протягом кількох останніх століть розшукових собак використовувала поліція багатьох європейських країн. Досить згадати хоч би оповідання про Шерлока Холмса, події Першої світової війни, використання собак у німецькій армії у 1939-1945 рр. тощо.

Радянські спецслужби взяли до уваги світовий досвід. Цікаві результати його застосування викладено в довідці з успішного використання службово-розшукових собак проти підпілля за січень-квітень 1949 р. за підписом заступника міністра МГБ УРСР М. Попереки.

У довідці зазначено, що службово-розшукові собаки надавали значну допомогу у проведенні чекістсько-військових операцій із розшуку та ліквідації підпільників ОУН. Собак тренували спеціально вишколені військовослужбовці-інструктори, які відповідали за їх безпосереднє використання в бойових умовах. Під час розшукових операцій інструкторів із собаками використовували для виявлення бункерів та слідів підпільників.

Знаючи про це, підпілля ОУН видало спеціальну інструкцію про те, як уникати переслідування собак. У разі збройної сутички підпільники насамперед намагалися вбити службово-розшукову собаку або її інструктора. Солдати внутрішніх військ МГБ, які брали участь в операціях, дбали про охорону службово-розшукових собак та їхніх інструкторів, намагалися прикривати їх вогнем.

Станом на 1 травня 1949 р. за штатом у частинах військ МГБ Українського округу необхідно було утримувати 507 службово-розшукових собак. Реально ж у той період на території західних областей України використовували 444 службово-розшукові собаки, в тому числі в областях: Львівській — 91, Дрогобицькій — 63, Тернопільській — 69, Рівненській — 68, Станіславській — 119, Волинській — 34¹.

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки (ГДА СБ) України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 90. — Арк. 60.

За час від 1 січня до 1 травня 1949 р. у результаті застосування службово-розшукових собак органи МГБ знешкодили 52 підпільники, з яких 7 — захоплено живими, 22 — вбито, 23 — затримано.

Наведемо найхарактерніші випадки вдалого застосування службово-розшукових собак під час проведення чекістсько-військових операцій із ліквідації підпільників ОУН і УПА.

Так, 27 лютого 1949 р. о 23.00 пошукову групу 6-ї стрілецької роти (СР) 332-го стрілецького полку (СП) при підході до с. Йосиповичі Стрийського р-ну Дрогобицької (нині — Львівської) обл. обстріляно із засідки, внаслідок чого загинув рядовий зі складу пошукової групи, були поранені рядовий військ МВД та дільничний міліціонер, які перебували у складі наряду. Учасникам нападу вдалося безперешкодно втекти.

На місце події виїхав командир 6-ї СР 332-го СП із групою солдатів, інструктором служби собак мол. серж. Коноваловим та розшуковим собакою Джоєм.

Пущений на обшук місцевості собака виявив три сліди, які йшли в різних напрямках. Коновалов пустив собаку по одному із цих слідів. Опрацьовуючи його, собака пройшов полем 4 км і привів наряд на хутір Піддембіна Стрийського р-ну до будинку місцевого мешканця Плахти, де в підвалі будинку виявив сховище. У ньому під час збройної сутички було вбито три підпільники ОУН².

1 березня 1949 р. військова група 2-го стрілецького батальйону (СБ) 91-го стрілецького полку (СП) з інструктором служби собак мол. серж. Мельниковим та розшуковим собакою Дінкою проводила операцію із розшуку підпільників ОУН у лісовому масиві Старосамбірського р-ну Дрогобицької (нині — Львівської) обл.

О 9.30 ранку інструктор служби собак 4-ї стрілецької роти (СР) мол. серж. Мельников, йдучи попереду пошукової групи, пустив собаку Дінку обшукати місцевість. У результаті ретельного пошуку собака виявив криївку, у якій було 11 підпільників. На пропозицію здатися живими підпільники відкрили сильний вогонь з автоматичної зброї, зав'язалася перестрілка. Під час бою 10 учасників ОУН загинули, а одного захопили живим.

² ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 90. — Арк. 62.

Таким чином, внаслідок умілого використання розшукового собаки Дінки чекісти повністю знищили надрайонний провід ОУН³.

2 квітня 1949 р. пошукова група 86-го СП з інструктором служби собак мол. серж. Успенським та розшуковим собакою Рексом, здійснюючи пошук, виявила в одному з будинків мешканця села Трибухівці Бучацького р-ну Тернопільської обл. трьох підпільників ОУН та зав'язала з ними перестрілку. У результаті бою двох підпільників ОУН було вбито, а третій, поранений в руку, утік. Пущений на його переслідування собака Рекс пробіг близько одного кілометра, наздогнав підпільника й повалив його на землю. Підпільник не розгубився і вчинив збройний спротив, однак його вбили солдати наряду, які наздогнали його. Підпільник виявився керівником місцевої боївки ОУН⁴.

Успішне використання собак у боротьбі з підпіллям спонукало МГБ УРСР та внутрішні війська МГБ Українського округу до заходів, спрямованих на забезпечення ширшого використання службово-розшукових собак під час здійснення чекістсько-військових операцій із розшуку підпільників ОУН і УПА. Однак підпілля ОУН і УПА призвичаїлося до такого методу роботи чекістів і, знаючи про активне використання розшукових собак, застосовувало проти них свої заходи безпеки. Зокрема, щоб збити собаку зі сліду, підпільники посипали сліди перцем, змащували підшви взуття бензином, ацетоном й іншими сильнодіючими засобами. У разі безпосереднього зіткнення з чекістськими групами, які використовували розшукових собак, підпільники ліквідовували їх. Завдяки цим заходам безпеки доволі часто використання розшукових собак не приносило очікуваного успіху чекістам.

КОМБІНАЦІЇ З ПРИМАНКАМИ

Значно витонченішим методом боротьби з повстанцями були комбінації з приманками. Це особливий вид діяльності МГБ УРСР з метою розгрому підпілля ОУН і УПА. Аби спровокувати підпільників ОУН на збройні сутички та знищити їх із засідки,

³ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 90. — Арк. 61.

⁴ Там само. — Арк. 63-64.

Чекістсько-військова група Славського райвідділу УМГБ у Дрогобицькій області зі службово-розишкувим собакою перед операцією проти підпільників ОУН(б). 1951 р.

співробітники МГБ УРСР готували приманки — наприклад, цінний вантаж начебто без охорони, або імітували нечисленні військові групи.

Лише за час від 1 грудня 1945 р. до 15 січня 1946 р. районними відділами НКГБ по Львівській області було проведено 175 комбінацій із приманками. З них 44 виявилися успішними, а 131 — безрезультатна⁵.

Суть комбінацій із приманками добре видно з наведених нижче прикладів. 4 грудня 1945 р. в с. Юшкевичі Глинянського р-ну Львівської обл. скеровано групу працівників районного комітету КП(б)У та районного відділу НКВД, які залишилися там ночувати. Співробітники райвідділу НКГБ, знаючи, що підпільники спробують здійснити напад на цю групу, поблизу будинку, де вона ночувала, влаштували велику засідку.

⁵ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 90. — Арк. 25.

Вночі до будинку підійшли 4 озброєні підпільники ОУН. У результаті дій засідки їх усіх захоплено живими, а одного поранено⁶.

Тоді ж Бродівський районний відділ НКВД отримав дані, що на околицю лісу біля с. Монастирок іноді приходять підпільники ОУН. Співробітники Бродівського райвідділу НКВД влаштували неподалік засідку, а як приманку на околиці лісу залишили двох осідланих коней. Через кілька годин із лісу вийшов один озброєний підпільник, який помітив коней, що паслися неподалік, і зробив два постріли з гвинтівки в повітря, аби перевірити, чи немає нікого неподалік. Відтак із лісу вийшов ще один підпільник, після чого обидва пішли до коней, аби забрати їх. Бійці засідки затримали обох підпільників живими. Виявилося, що це були члени боївки ОУН Мар'яна Кравчука — «Малинового»⁷.

Поряд з успішними комбінаціями з приманками вистачало й невдалий. Так, у ніч на 9 грудня 1945 р. Львівський райвідділ НКВД під час проведення операції виявив схованку, було вбито 2 підпільники. Знаючи, що підпільники обов'язково повернуться до бункера, аби забрати й поховати загиблих, чекісти вирішили не чіпати трупів, а поряд із криівкою залишили добре озброєну засідку. Однак протягом 2-х днів до бункера ніхто не приходив, й операція з приманкою позитивних результатів чекістам не принесла⁸.

Куликівський райвідділ НКВД Львівської обл. отримав інформацію про те, що в ніч із 5-го на 6-е грудня 1945 р. в с. Блищеводи мають прийти 7 підпільників ОУН.

У зв'язку з цим до села скерували працівника районного комітету КП(б)У, який залишився там на ніч під прикриттям виставленої засади підрозділу внутрішніх військ НКВД.

Однак командир бригади внутрішніх військ НКВД, не поставивши до відома начальника райвідділу НКВД, наказав своїм бійцям знятися із засади й послав їх на іншу операцію, що й було виконано. Разом з бійцями із села пішов і працівник райкому КП(б)У.

Між тим, цієї ночі в село приходили підпільники ОУН і зранку безперешкодно повернулися до лісу⁹.

⁶ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 90. — Арк. 25-26.

⁷ Там само. — Арк. 27.

⁸ Там само. — Арк. 27-28.

⁹ Там само. — Арк. 28.

Іноді доходило до курйозів. Навесні 1950 р. чекістсько-військова група Межирицького райвідділу МГБ Рівненської обл. в одному із сіл влаштувала засідку для захоплення або знищення боївки районного провідника ОУН «Славка», який, за наявними у чекістів даними, мав прийти в село до своїх довірених осіб.

Однак засідку в перший же день розконспірувало місцеве населенням, бо солдати голосно розмовляли між собою.

Начальник райвідділу МГБ майор Успенко, який очолював засідку, десять днів просидів зі своїми бійцями в будинку, поки хтось із підпільників або їхніх прихильників не наклеїв на дверях записки такого змісту: «Група МГБ, не сидить даремно, ми все одно не прийдемо»¹⁰.

Комбінації з приманками, як бачимо, не завжди приносили успіх чекістам. До того ж методи радянських спецслужб невдовзі стали добре відомі місцевому населенню. Служба безпеки ОУН і УПА вимагала від підпільників максимальної уважності та спостережливості, щоб не стати жертвою операцій із чекістськими приманками.

ВИКОРИСТАННЯ ЛІТАКІВ, ВИБУХОВИХ ПРИСТРОЇВ

НКВД у боротьбі з підпіллям, починаючи з 1944 р., дедалі ширше застосовував різноманітні технічні засоби. В окремих виданнях з історії УПА згадано про те, що в 1944–1945 рр. органи НКВД під час проведення масових облав на вояків УПА активно використовували для їх виявлення авіацію, навіть бомбардували лісові масиви. Літаки також допомагали відшукати місця базування та перебування великих відділів УПА, навести внутрішні на них війська НКВД.

Згодом літаки використовували для боротьби з меншими відділами УПА. Зокрема, у доповіді МГБ УРСР про результати боротьби з підпіллям ОУН і УПА та його озброєними групами на території Української РСР за червень 1950 р. вказано, що підпільники влітку часто використовували для сховку хлібні посіви, що утруднювало їх розшук.

Зважаючи на те, що чекістсько-військові групи не здійснювали активних пошуків підпільників у хлібних посівах, аби не завдавати

¹⁰ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 90. — Арк. 277.

*Група співробітників Солотвинського райвідділу МГБ
Станіславської області після завершення чергової операції
з розшуку Миколи Твердохліба – «Грома». Квітень 1950 р.*

господарських збитків, підпільники стали часто переховуватися в них і потаємно пересуватися між населеними пунктами, уникаючи в такий спосіб сутичок і переслідувань з боку МГБ.

Зважаючи на таку ситуацію, органи МГБ Рівненської обл. стали застосовувати з розшуковою метою літаки ПО-2 і досягли значних успіхів. Зважаючи на це, МГБ УРСР орієнтувало управління МГБ всіх західних областей України використовувати цю тактику в боротьбі з підпіллям.

Лише в червні 1950 р. УМГБ по Рівненській, Тернопільській та Станіславській обл. було проведено 13 успішних операцій із застосуванням літаків. У результаті комбінованих дій літаків та чекістсько-військових груп у густих посівах було виявлено й ліквідовано 17 підпільників ОУН, у яких було вилучено 29 одиниць зброї та різні документи¹¹.

¹¹ ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 90. – Арк. 132.

Органи МГБ УРСР активно використовували в боротьбі з підпіллям ОУН і УПА вибухові пристрої та отруту, які вміщували в пошту чи особисті речі підпільників. Зазвичай такі міни й отруту виготовляли у спеціальних лабораторіях. Міни були порівняно невеликі, але містили потужний заряд, а отрута була сильно концентрована. Потім їх за допомогою особливо важливої агентури вміщували в підпільну пошту або речі підпільників із розрахунком на те, аби пристрої спрацювали через певний час, щоб не розсекретити агентів.

11 липня 1953 р. у Білогірському р-ні Хмельницької обл. заарештовано члена Проводу ОУН Василя Галасу — «Орлана», його дружину Марію Савчин — «Марічку» та їхнього бойовика Миколу Приймаса — «Чумака».

На слідстві В. Галаса розповів, що одного разу ледь не загинув від міни, яку співробітники МГБ помістили в підпільну пошту. Тоді він перебував у Цуманському лісі Рівненської обл. Пошта надійшла з півдня, тобто від Крайового проводу ОУН «Поділля».

Підпільники, серед яких був сам В. Галаса, М. Савчин, окружний провідник «Ат», бойовик «Колодка», цуманський районний провідник «Іван» та два зв'язкові, які принесли пошту, — «Дмитро» і «Чорний», розпалили в лісі вогнище й розташувалися навколо нього. Аби швидше розібратися з поштою, В. Галаса став читати перші листи й доручив «Ату» розпаковувати решту кореспонденції. «Ат» робив це на відстані приблизно 4-х метрів від нього. У той час, коли В. Галаса читав пошту, а решта підпільників відпочивали, несподівано пролунав потужний вибух. Як виявилось, в одному з пакетів, які відкривав «Ат», була міна. Від вибуху окружний провідник «Ат» загинув, М. Савчин та «Колодка» отримали серйозні поранення. В. Галаса, «Іван» та «Дмитро» отримали легкі поранення. Неушкодженим залишився лише бойовик «Чорний», який у цей час збирав дрова.

У результаті вибуху вся група підпільників опинилася у вкрай скрутному становищі: загинув окружний провідник; поранення отримали зв'язкові, які мали вести групу далі; не було чим промити рани; одяг був пошматований уламками міни; не було продуктів¹². З іншого боку, на думку М. Савчин, яку вона висловила у своїх

¹² ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 90. — Арк. 139-140.

спогадах «Тисяча доріг», їм ще пощастило: якби міна вибухнула в підземному бункері, то, найімовірніше, вони б усі загинули, а їхні тіла завалило б землею¹³.

Проаналізувавши цей випадок, В. Галаса дійшов висновку, що на одному з проміжних пунктів на підпільній лінії зв'язку діяли агенти МГБ (найімовірніше — самі ж підпільники, які під тиском МГБ погодилися на співпрацю) і саме вони за дорученням чекістів помістили міну в пошту й передали її далі. Розрахунок був простий: зважаючи на сувору конспірацію в підпіллі, ніхто навіть не знатиме, хто ж це зробив. Так воно й сталося.

Від отруйного газу, вміщеного в підпільну пошту, ледь не загинув Головний командир УПА В. Кук. Навесні 1951 р. член Проводу ОУН Петро Федун — «Полтава» через легального кур'єра передав лист до В. Кука, запакований у тюбик зубної пасти. Однак цього кур'єра виявили, і лист разом із паролями про дату й місце зустрічі потрапив до співробітників МГБ УРСР, які замінили його на інший, а сам тюбик начинили сильнодіючим отруйним газом.

Зустріч між справжнім кур'єром В. Кука та підставною особою із МГБ відбулася на вул. Академічній у Львові 16 квітня 1951 р., обмін листами успішно відбувся. В. Кук отримав тюбик із листом, перебуваючи в бункері. Коли він став відкривати тюбик, його запекли очі. Тоді він, зорієнтувавшись, у чому справа, одразу ж кинув тюбик на підлогу, разом зі своїми бойовиками вистрибнув на поверхню і не заходив назад, поки добре не провітрив бункер. Газ сильно вплинув на його зір, він став гірше бачити, але залишився живим.

Звісно, підпільники намагалися убезпечити себе від таких неприємностей. Оскільки це був далеко не перший випадок, коли співробітникам МГБ вдавалося начинити пакет із поштою ОУН отруйним газом або вибухівкою, В. Кук, П. Федун та Роман Кравчук — «Степовий», теж член Проводу ОУН, невдовзі дали вказівку керівникам підпілля розкривати всі пакети з організаційною поштою, яка прийшла через пункти зв'язку, таким способом: переходячи в укритті за деревами або в ямах, прив'язувати до пакета мотузку й так тягнути за неї, щоб пакет розірвався на безпечній

¹³ Савчин М. Тисяча доріг. Спомини / Літопис Української повстанської армії. — Т. 28. — Торонто, 1995. — С. 393.

відстані. Лише коли після цього нічого не траплялося, рекомендовано ознайомитися з поштою¹⁴.

Однак за допомогою подібної операції із препаруванням міні чекістам вдалося знищити заступника Крайового проводу ОУН «Москва», який діяв на території Волині, Івана Троцюка — «Верховинця».

У червні 1950 р. УМГБ по Волинській обл. від одного зі своїх агентів отримало інформацію про те, що його викликає на зустріч «Верховинець», який, крім іншого, просить також придбати батарею живлення для радіоприймача.

З метою знищення «Верховинця» співробітники УМГБ по Волинській обл. вирішили використати його прохання купити батарею живлення до радіоприймача для виготовлення міні-сюрпризу.

У Києві за сприяння управління 2-Н МГБ УРСР було виготовлено спеціальну анодну батарею з потужним зарядом вибухівки. Для запобігання провалу операції міну-сюрприз виготовлено з тим розрахунком, щоб вибух відбувся не відразу, а через кілька днів після того, як підпільники почнуть користуватися цією батареєю. Чекісти розраховували на те, що підпільники в цей момент перебуватимуть у підземному сховищі і від вибуху міні всі загинуть.

7 жовтня 1950 р. підпільники «Адам», «Конон» та «Андрон» із охорони Крайового проводу ОУН «Москва» забрали батарею живлення у своєї довіреної особи. Чекісти стали очікувати результатів своєї комбінації.

Певний час ніяких відомостей про долю «Верховинця» у чекістів не було. Але 18 січня 1951 р. в с. Золочівка Демидівського р-ну Рівненської обл. співробітники МГБ вбили керівника Крайового проводу ОУН «Москва» Івана Литвинчука — «Дубового». Серед іншого в нього виявили документи, які свідчили, що всі його спроби встановити зв'язок зі своїм заступником «Верховинцем» успіху не мали, і тому він вважав його загиблим.

Зважаючи на це, УМГБ по Волинській обл. вжило заходів для уточнення того, що сталося з «Верховинцем».

25 січня 1951 р. в ході заходів із розшуку «Верховинця» чекісти через своїх інформаторів отримали повідомлення про те, що в с. Радомишлі Луцького р-ну Волинської обл. в одному з бункерів у

¹⁴ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 16. — Арк. 304-305.

грудні 1950 р. начебто через необережність підірвалося кілька підпільників ОУН, серед яких були й керівники.

Цього ж дня у вказане село чекісти скерували агентурно-бойову групу, яка під виглядом СБ ОУН ініціювала розслідування даного випадку та з'ясування причин загибелі підпільників. У результаті вжитих заходів 27 січня 1951 р. бункер із трупами вбитих підпільників виявлено в садибі місцевого мешканця Олексія Корецького. Останній розповів, що дав згоду на побудову бункера під своїм будинком і переховував підпільників. 11 грудня 1950 р. підпільники перебували в бункері під його будинком і навіть запрошували його спуститися вниз і послухати разом з ними музику з радіоприймача. Однак невдовзі в бункері стався сильний вибух, у результаті якого «Верховинець», «Адам», «Конон» та «Андрон» загинули. О. Корецький боявся відповідальності перед радянською владою за переховування підпільників і тому не став нікого про це повідомляти¹⁵.

Слід зазначити, що підпільники ОУН і УПА також застосовували мінування для боротьби зі співробітниками МГБ. Вони мінували порожні бункери, лісові стежки, будинки і т.д. На таких прихованих мінах неодноразово підривалися чекісти.

У Підкамінському р-ні (тепер Бродівський р-н) Львівської обл. у 1949–1951 рр. діяла боївка «Панька», яка широко застосовувала в боротьбі з радянською владою міни, що збереглися з часів Другої світової війни. «Панько» замінував польову сумку, вручив її прихильниці ОУН та наказав занести в районний відділ МГБ. Коли чекісти відкривали її, пролунав вибух, однак жертв не було¹⁶.

«Панько» наклеїв на паркані в одному із сіл Підкамінського р-ну, де перебував заступник начальника місцевого райвідділу МГБ Літус, підпільну листівку. З іншого боку паркана він закріпив міну. Літус, виявивши листівку антирадянського змісту, намагався її зірвати, у результаті міна вибухнула й він загинув.

Під час подальшого розшуку «Панька» останньому вдалося знищити ще кілька автомашин і солдатів МГБ, мінуючи мости і дороги, але згодом чекісти вистежили та вбили «Панька»¹⁷.

¹⁵ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 90. — Арк. 72–79.

¹⁶ Там само. — Т. 61. — Арк. 296.

¹⁷ Там само. — Арк. 298.

ЗАСТОСУВАННЯ ОТРУТИ

Для боротьби з підпільниками ОУН і УПА співробітники МГБ УРСР застосовували спеціальні засоби, які дозволяли отруїти або знешкодити людину. Одним із них був засіб «Нептун-47» — хімічний препарат, якого непомітно підсипали в їжу і який майже не мав запаху та смаку. Звісно, що підпільники, яким підсипали такі засоби в їжу, навіть не здогадувалися про їх наявність. Після вживання отрути людина втрачала здатність пересуватися або засинала на 6-8 годин (або й більше).

Типовим прикладом використання засобу «Нептун-47» є чекіська операція із захоплення керівника Луцького окружного проводу ОУН Олександра Савири — «Яроша».

Чекісти знали про діяльність одного з найважливіших керівників підпілля на Волині ще з 1945 р., однак, незважаючи на всі вжиті заходи, тривалий час не могли виявити місця його перебування.

У 1953 р. співробітники органів держбезпеки УРСР залучили до співпраці мешканця одного із сіл Теремнівського р-н Волинської обл., який раніше мав контакт із підпільниками та надавав їм матеріальну допомогу*. Він особисто знав оточення О. Савири, і тому чекісти сподівалися, що рано чи пізно підпільники звернуться до нього по допомогу.

13 травня 1953 р. «А» повідомив Теремнівський райвідділ МГБ, що підпільники О. Савира — «Ярош» та надрайонний провідник Микола Стасюк — «Василь» перебувають у нього на обійсті в сараї. Оскільки чекісти хотіли захопити О. Савиру живим, щоб отримати від нього свідчення про діяльність підпілля та місця перебування його учасників, то вирішили застосувати для цього спеціальний засіб «Нептун-47».

Для захоплення «Яроша» та «Василя» господареві будинку, де вони перебували, конспіративно вручили «Нептун-47» із завданням застосувати його — розчинити в молоці й віддати підпільникам, як тільки стемніє. Аби уникнути розправи підпільників над господарем у разі виявлення спеціального засобу, неподалік від будинку засіла чекістсько-військова група, яка мала роззброїти й

* Зважаючи на чинне законодавство України, яке забороняє оприлюднювати справжні імена та псевдоніми агентури МГБ УРСР, назвемо його просто «А».

Чекістсько-військова група Дрогобицького райвідділу МГБ перед операцією з розшуку Дублянського районного проводу ОУН(б). 1949 р.

доставити в УМГБ захоплених учасників ОУН у разі, якщо вони після вживання «Нептуна» залишились би в будинку.

Дружина «А» влила препарат у молоко і, скуштувавши його, виявила, що молоко гірчить. Незважаючи на це, вона розлила молоко у два півлітрові горнятка й віднесла у стодолу підпільникам.

Перевірівши стодолу через півгодини, дружина господаря виявила, що підпільники випили молоко (в одному горнятку залишалося менше склянки) і зникли. Судячи з усього, «Ярош» і «Василь» помітили щось підозріле й намагалися якнайшвидше і якнайдалі втекти з місця події. При цьому їхній відхід залишився непоміченим як для господарів будинку, так і для чекістсько-військової групи, яка перебувала неподалік.

Хоча в документах цього не зазначено, але не виключено також, що господар будинку, вимушений під тиском обставин співпрацювати з органами МГБ, переживав про долю своєї родини й тому просто не захотів своєчасно повідомляти їх про застосування

Вийзд бійців внутрішніх військ МГБ в с. Жовтанці Львівської області на появу підпільників. 1950 р.

препарату, щоб не втрапити в перестрілку між отруєними підпільниками і чекістами.

Через 20 хвилин, коли, за розрахунками, підпільники вже мали перебувати під дією «Нептуна», по їхніх слідах пущено два службово-розшукові собаки. Однак жоден із них не зміг взяти слід.

У зв'язку з цим чекісти на місце подій кинули військовий підрозділ для оточення місця ймовірного перебування втікачів. При цьому враховували, що підпільники, будучи під впливом «Нептуна», могли пройти півтора-два кілометри, після чого перебували в безпомічному стані 5-6 годин. Це дозволило б співробітникам МГБ виявити їх до світанку.

Близько 6-ї години ранку 14 травня 1953 р. військовий секрет у складі трьох солдатів виявив обох підпільників ОУН, що лежали на полі за два кілометри від будинку, де їх отруїли. Побачивши, як до них наближається мол. серж. Ворков, підпільники піднялися і спробували втікати, причому один із них відкрив вогонь по солдатах. Солдати відкрили вогонь у відповідь, у результаті чого обидва втікачі були вбиті.

Таким чином, за допомогою використання спеціальної добавки в їжу чекісти вбили керівника Луцького окружного проводу ОУН та захопили цінні підпільні документи¹⁸.

Підпілля ОУН і УПА добре знало про те, що чекісти розробили спеціальні отруйні засоби, які вручають своїм інформаторам та агентам із завданням отруювати підпільників і захоплювати їх живими. У зв'язку із цим Служба безпеки ОУН розробила спеціальну інструкцію «Про снодійні засоби» щодо запобігання отруєнню підпільників. Інструкція датована серпнем 1951 р. Її доводили до відома всіх підпільників для впровадження в життя. Автором інструкції був підпільник «Т-48»¹⁹.

У документі вказано, що з часу приходу більшовиків у Західну Україну пріоритетним для них є питання ліквідації ОУН. На думку «Т-48», у 1951 р., коли світ був охоплений психозом «холодної війни», це питання стало ще гостріше, і тому воно є основним у всіх заходах радянської каральної системи.

Автор інструкції зазначив, що оскільки в чесній і відкритій боротьбі більшовики не в змозі добитися повної ліквідації українського підпільного руху, вони не соромляться найпідліших і віроломних засобів, аби лише досягти своєї мети. Вони почали використовувати хімію, доручаючи своїм ученим створювати снодійні засоби без запаху та смаку, які можна було б підмішувати в рідкі й сухі продукти, напої, тютюн.

«Т-48» підкреслив, що такі засоби чекісти видавали своїй агентурі разом із радіосигнальними апаратами, через які можна повідомити оперативному працівникові про отруєння підпільників. Завдяки застосуванню таких методів у полон неодноразово потрапляли живими навіть найбільш ідейні підпільники, які в іншій ситуації ніколи б не здалися живими ворогові²⁰.

Унаслідок ахоплення підпільників живими співробітники МГБ отримували подвійну користь.

По-перше, вони за допомогою захоплених ліквідували організаційні ланки підпілля.

¹⁸ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 90. — Арк. 19-21.

¹⁹ Там само. — Арк. 133-138. Можливо, «Т-48» — це керівник СБ Коломийського окружного проводу ОУН Роман Тучак — «Клим».

²⁰ Там само. — Арк. 133.

По-друге, здійснювали заходи з компрометації підпільного руху серед цивільного населення, вносили дезорганізацію в українські маси тим, що, мовляв, підпільники самі з'являються з повинною і видають людей, які їм допомагають.

В інструкції відзначено, що після захоплення підпільників жиними чекісти намагалися будь-якими засобами, в т.ч. катуваннями, дізнатися від них усі організаційні таємниці — таємні постої керівництва підпілля, розташування криївок, складів із продуктами, зв'язки з місцевим населенням. Звісно, що деякі підпільники не витримували таких допитів й видавали частково або повністю все, що знали.

Зважаючи на такі обставити, «Т-48» рекомендував вжити певних заходів для запобігання отруєння підпільників. Він зазначав, що підпілля не має будь-яких хімічних препаратів, які могли б допомогти протидіяти отруті, тому єдиним виходом для підпільників вважав надзвичайну обережність і ретельне вивчення людей, з якими доводиться працювати, а також ретельне вивчення методів боротьби чекістів.²¹

Зважаючи на зазначені обставини, «Т-48» зобов'язав усіх керівників та рядових учасників підпілля застосовувати такі застережні заходи:

1. Шукати контакти з новими людьми, які могли б переховувати підпільників. У підпільників частіше за все було так, що, перебуваючи на території, вони постійно брали продукти й переховувалися у своїх старих знайомих, а не шукали нових баз. «Т-48» рекомендував пам'ятати, що такі будинки часто бувають розконспірованими, а їхні господарі можуть бути завербованими й під тиском обставин можуть погодитися на все. Саме такі «старі бази» співробітники МГБ й використовували для отруєння і захоплення на них підпільників. Тому рекомендовано брати продукти в таких будинках, де ворог не розраховує на появу «хлопців з лісу».

2. Під час переходу та квартирування треба точно дотримуватися такого правила: усі підпільники однієї групи не мають права їсти одночасно: частина їсть, а інша частина має їсти не раніше ніж за годину. Цього привила «Т-48» рекомендував дотримуватися навіть у найбільш перевірених господарів.

²¹ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 90. — Арк. 134.

3. Отримуючи продукти, спочатку давати попробувати їх господарям, стежити за їхньою реакцією, а через годину їсти самим, причому так, як вказано в п. 2, тому що чекісти могли підсипати в їжу снодійне повільної дії.²²

4. Якщо затриматися в господарстві, щоб поїсти, неможливо через небезпеку, слід забрати продукти з собою, піти в надійне місце і їсти там. При цьому вжити заходів для замаскування напрямку відходу й перевірити, чи ніхто не йде слідом. У надійному місці та кож їсти не одночасно.

5. Під час піших переходів не можна пити води з криниць, які не мають стоку, оскільки вони можуть бути отруєні. Саме тому доволі часто підпільники пили воду зі струмків, які отруїти неможливо.

6. Людей, у яких доводиться брати продукти, попереджати про наслідки підсипання снодійного засобу та отрути — ліквідацію всієї родини та конфіскацію майна.

7. На запитання господарів «Чому всього не їсте?» ввічливо відповідати: «У продуктах може бути снодійний засіб, тому вимушені вчиняти так, хоча вам цілком довіряємо. Маємо наказ проводу і повинні його дотримуватися». Стежити за тим, щоб грубою відповіддю не налаштувати проти себе населення.

8. На території стежити за цигарками, оскільки були випадки, коли й вони були отруєні.

9. Якщо сталося так, що один підпільник вжив отруту або снодійне, а другий не їв, то цей другий має на місці організувати захист, перенести отруєного в надійне місце, а якщо йому це не під силу — організувати місцевих людей для перенесення підпільника. Місцевих мешканців відпустити лише після одужання отруєного. «Т-48» у разі отруєння рекомендував не витрачати ані хвилини, тому що агенти МГБ про отруєння повідомляють радіосигналом.²³

У разі переслідування й неможливості втечі отруєного слід застрелити, а про обставини події відразу ж доповісти керівникам.

10. На постоях у лісі слід усі продукти варити, а сало чи ковбасу пересмажити, щоб високою температурою знешкодити снодійні засоби.

²² ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 90. — Арк. 135.

²³ Там само.. — Арк. 136.

11. Коли з постою частина групи прямувала на територію, вона мала сказати решті, у кого буде харчуватися, щоб у разі неприємностей можна було швидко розшукати винних. Рекомендувалося домовлятися про запасні зустрічі в інших будинках на випадок загрози, а також про час повернення з території, щоб у разі небезпеки негайно йти з місця постою²⁴.

«Т-48» рекомендував дотримуватися обережності не лише на території, а й у підземних бункерах, оскільки були випадки, коли підпільники вживали їжу від людей, в господарстві яких містився бункер, після чого засинали і їх живими захоплювали чекісти, цьому питанню також приділено велику увагу:

1. Старатися по можливості, щоб постачання їжі в криївку не залежало від господарів, в обійсті яких вона міститься. Якщо господар подає воду, то її треба кип'ятити і вживати лише такою.

2. Якщо продукти в бункер постачає господар, то їсти всім разом не можна і слід дотримуватися тих самих заходів безпеки, що й на території.

«Т-48» вважав, що головним запобіжним заходом проти давання снодійного внутрішньою агентурою (підпільниками ОУН, яких завербували співробітники МГБ) має бути виключно «революційна пильність»²⁵.

ЗАСТОСУВАННЯ ОТРУЙНИХ ГАЗІВ ПІД ЧАС ЗАХОПЛЕННЯ ПІДПІЛЬНИКІВ У КРИЙКАХ

Співробітники МГБ УРСР застосовували отруту й у разі виявлення повстанських криївок. За допомогою отруйного газу та ракет, які кидали в бункери, чекісти намагалися захоплювати підпільників живими.

Типовим прикладом може бути операція із захоплення члена Проводу ОУН Петра Дужого та його підлеглих у с. Дев'ятники Дрогобицької (нині — Львівської) обл. Згідно із «Протоколом затримання» від 4 червня 1945 р. чекісти виявили у криївці повстанців, які відхилили пропозицію здатися. Тоді оперативний НКВД у

²⁴ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 90. — Арк. 137.

²⁵ Там само.. — Арк. 138.

криївку «кинули гранати та ракети. Від накопичених газів бандити почали задихатися, під сараєм сусіднього будинку почувся стогін. Внаслідок вжитих заходів із розкопок криївки звідти витягнуто 8 осіб, в тому числі 7 чоловіків та 1 жінку»²⁶.

Слід зазначити, що операції із захоплення підпільників у криївках часто призводили до втрат серед співробітників МГБ.

19 серпня 1945 р. (за іншими даними — 1944 р.) Миколаївський райвідділ НКГБ Дрогобицької (нині — Львівської) обл. проводив операцію з розшуку бункерів біля с. Розділ. У ній брало участь керівництво (полковники та майори) зі Стрия, начальник райвідділу НКГБ, офіцери та солдати — усього приблизно 50 осіб. Оточивши лісовий масив, у якому, за даними інформаторів НКГБ, мали бути криївки, вони розпочали прочісування.

Об 11-12 год. дня під час прочісування лісу один із червоноармійців помітив пеньок, зарослий мохом, збив його ногою і побачив, що під ним була дошка. Він негайно повідомив про це керівникові операції — полковнику. Той підійшов, уважно оглянув і покликав до себе керівників райвідділу МГБ, аби показати, як замаскована криївка. Далі чекісти відкрили вхід до криївки, і звідти пролунав постріл.

Після цього 10-15 бійців почали розкопувати криївку, а всі керівники операції відійшли на 20 метрів від цього місця. У цей же час військовослужбовці у зв'язку з відсутністю гранат почали палити соломі, щоб димом викурити підпільників. Несподівано на відстані 5 метрів від керівників операції відкрився другий вхід у бункер, замаскований мохом, з нього вистрибнув підпільник з автоматом. Полковники, майори та солдати, які брали участь в операції, кинулися тікати в різні боки. Підпільник відкрив вогонь і чергою з автомата вбив двох майорів НКГБ. Чекісти оговталися й відкрили вогонь у відповідь. Підпільник почав тікати, наштотхнувся на двох військовослужбовців, яких також убив з автомата, кинув гранату і,

* Тоді чекісти захопили Крайового референта пропаганди Петра Дужого — «Аркадія», представника ГК УПА Михайла Медведя — «Кременя», заступника крайового референта пропаганди Миколу Дужого — «Вирового», машиністку Марію Юрчак — «Марійку», охоронців «Гонтара» й Дмитра Сусика, господарчого «Ігоря» та власника будинку.

²⁶ ГДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 72362-ФП. — Арк. 7. Був опублікований у «Літописі УПА», канадська серія, том 26 (про УГВР).

користуючись незлагодженістю дій чекістів, — зник у лісі. Разом з ним з бункера вийшли та втекли ще двоє підпільників, зникнення яких через розгубленість майже ніхто з учасників операції не помітив.

Невдовзі криївку розкопали, з неї було вилучено велику кількість радянських грошей, три друкарські машинки, дві рації, документи, підпільну літературу тощо. За даними НКГБ, у цій криївці могли переховуватися керівники підпілля «Федір» та «Явір» (справжні імена та прізвища не встановлено)²⁷.

Отож, за допомогою отруйного газу, ракет або інших засобів чекістам іноді вдавалося захопити в криївках живими керівників українського підпілля. Однак ці операції не завжди були успішними. Досить часто підпільники в бункері розуміли, що їх намагаються отруїти або приспати газом, і, не бажаючи здаватися живими, — пускали кулю собі в скроню.

ЗАСТОСУВАННЯ РАДІОСИГНАЛІЗАЦІЙНИХ АПАРАТІВ «ТРИВОГА»

Радіосигналізаційні апарати «Тривога» співробітники МГБ використовували для зв'язку зі своїми найбільш цінними агентами, котрі працювали над виявленням підпільників ОУН і УПА.

Принцип роботи з цією технікою був такий. У будинку довіреного агента чекісти конспіративно встановлювали апарат «Тривога» порівняно невеликого розміру, зазвичай закопували або ретельно замасковували його. У разі появи підпільників у селі агентів досить було натиснути на одну кнопку, щоб передати сигнал, який отримував черговий у районному відділі МГБ на пульті. Після цього на місце події вирушала оперативно-військова група, завданням якої було захопити або знищити підпільників. За вмілого використання ніхто з місцевих мешканців навіть не здогадувався про наявність цього апарату в селі.

Практичне використання радіосигналізаційних апаратів «Тривога» дозволило чекістам вирішити одне з основних своїх завдань щодо швидкого та конспіративного зв'язку з агентурою. Застосу-

²⁷ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 90. — Арк. 162-163.

*Нарада співробітників МГБ на місцевості.
Івано-Франківська область, початок 1950-х рр.*

вання апаратів для подання сигналів про появу підпільників суттєво допомогло військовим підрозділам розшукувати їх. У тих управліннях та відділах МГБ, де правильно застосовували цю техніку, були досягнуті значні успіхи в боротьбі з ОУН і УПА²⁸.

Радіосиналізаційну техніку почали широко використовувати в західних та окремих східних областях України з червня 1948 р. За період 1948–1950 рр. за допомогою апаратів «Тривога» було виявлено та знешкоджено 136 керівників підпілля. Зокрема, в Станіславській (нині — Івано-Франківській) обл. чекісти виявили й знешкодили 69 провідників та учасників ОУН. За допомогою вмілого застосування радіотехніки знешкоджено таких керівників підпілля, як заступник провідника опозиційного Крайового проводу ОУН «Одеса» Святослав Титко — «Роман», керівник окружного проводу «Схід» «Дем'ян», керівник Демидівського районного проводу ОУН

²⁸ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 90. — Арк. 1.

«Ярослав», політичний референт Золочівського окружного проводу ОУН «Січковий» та інші²⁹.

Проводячи заходи з розшуку боївкарів СБ Бучацького районного проводу ОУН в Тернопільській обл., оперативні працівники місцевого райвідділу МГБ дізналися, що два учасники групи переховуються в с. Берем'яни.

У зв'язку з цим чекісти доручили своїм агентам, які мешкали в цьому селі, зайнятися розшуком інформації про місце перебування підпільників, а для швидкого та конспіративного зв'язку в їхніх садибах встановлено апарати «Тривога», причому один із них нової вдосконаленої моделі, для передавання закодованих сигналів.

Крім того, у с. Берем'яни в одному з господарств була конспіративно розміщена чекістсько-військова група, особовий склад якої пробув у засідці 11 днів. У розпорядженні групи також був апарат «Тривога».

На 12-й день по радіоапарату «Тривога» чекісти отримали закодоване повідомлення про те, що один з агентів помітив двох підпільників, які переховуються в селі в одному з будинків.

Прийнявши сигнал, чекістсько-військова група негайно виїшла на операцію, виявила підпільників і запропонувала їм здатися живими. Однак учасники СБ ОУН вчинили збройний спротив, відтак загинули³⁰.

Вигодський районний відділ МГБ Станіславської обл. отримав дані про те, що в с. Кропивник часто з'являються члени куща ОУН «Верх», «Сокіл» та інші.

Зважаючи на віддаленість цього села від райцентру, інформація про появу підпільників у райвідділ МГБ постійно надходила із запізненням, через що підпільники тривалий час безперешкодно уникали переслідування.

Для своєчасного інформування про перебування підпільників у селі в будинку одного з місцевих агентів МГБ 28 червня 1950 р. було встановлено апарат «Тривога».

Майже через місяць, 26 липня 1950 р., у райвідділі МГБ було отримано радіосигнал про появу підпільників у с. Кропивник. На

²⁹ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 90. — Арк. 66-67.

³⁰ Там само. — Арк. 1-2.

Чекісти УКГБ в Івано-Франківській області з мешканцями села Верхня Липиця Рогатинського району після віднайдення бункера, в якому був виявлений та вбитий підпільник «Петро». 1960 р.

цей сигнал негайно виїхала чекістсько-військова група, яка виявила та заблокувала будинок, де вони переховувалися.

Внаслідок проведеної операції члени куща ОУН «Верх» та «Со-кіл» загинули³¹.

Водночас співробітники управління 2-Н МГБ УРСР вважали, що поряд із позитивними результатами застосування радіосигналізаційної техніки й незважаючи на допомогу, надану управлінням МГБ в західних областях України, станом на кінець 1950 р. цінну апаратуру використовували незадовільно.

Начальник 4-го відділу управління 2-Н МГБ УРСР інж.-май. Александров зазначав, що станом на 14 січня 1951 р. із 1169 встановлених апаратів «Тривога» було прийнято 186 сигналів про появу підпільників у населених пунктах. Але з огляду на вайлуватість окремих начальників і співробітників райвідділів МГБ, із

³¹ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 90. — Арк. 4.

186 отриманих сигналів було реалізовано лише 52, при чому знешкоджено 136 підпільників³².

За період 1949-1950 рр. було офіційно зареєстровано 80 випадків запізньєн із виїздами чекістсько-військових груп на прийняті сигнали до місць появи повстанців, внаслідок чого упущено 193 підпільники, хоча про їхню появу інформатори МГБ своєчасно подавали радіосигнали.

Проведеною управлінням 2-Н МГБ УРСР у 1950 р. перевіркою було встановлено низку недоліків у використанні апаратів «Тривога», а саме:

1. З наявних у управліннях МГБ апаратів «Тривога» використовували не більше 25-30%, а решта техніки лежала на складах.

2. Апарати «Тривога» встановлювали лише в тих районах, де місцеві начальники райвідділів МГБ по-справжньому оцінили перевагу радіотехніки в оперативній роботі, самі вимагали в обласного керівництва цю техніку, а потім успішно її застосовували.

3. Керівники відділів 2-Н в обласних управліннях МГБ не змогли досягти того, щоб застосовувати радіотехніку передусім у тих районах, де підпілля ОУН діяло найсильніше. Наприклад, у 1950 р. апарати «Тривога» взагалі не застосовували в Деражнянському, Острозькому, Рівненському та інших районах Рівненської обл.

4. У багатьох випадках через невмілу роботу з агентами значну частину апаратів «Тривога» встановлено в недостатньо перевірених МГБ осіб (тобто — у прихильників підпілля), які по кілька місяців тримали апарати без жодних результатів, радіосигналів про появу підпільників не подавали й обманювали оперативників.

Лише в тодішній Дрогобицькій обл. у 1950 р. було встановлено близько 70 апаратів «Тривога», а результатів не було.

5. Чимало агентів, які під тиском обставин вимушені були погодитися співпрацювати з МГБ, вели подвійну гру. Зокрема, два агенти одного з райвідділів МГБ Львівської обл. тривалий час утримували у своїх будинках апарати «Тривога», а сигналів про появу підпільників не подавали.

Лише після того, як співробітникам МГБ з інших джерел стало відомо, що підпільники продовжують відвідувати села, в яких жили ці агенти, було вжито відповідних заходів. Чекісти зняли

³² ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 90. — Арк. 68.

апарати «Тривога» в агентів і пояснили їм, що апарати потребують ремонту, а замість знятих видадуть нові.

Через певний час агентів викликали на конспіративні квартири, де їм видавали макети під виглядом справжніх апаратів, які вони мали доставити до своїх будинків, встановити й законспірувати.

Коли агенти поверталися з макетами апаратів кожен у своє село, по дорозі в лісових масивах їх конспіративно заарештовували спеціально підготовлені агентурно-бойові групи МГБ, які проводили розслідування під виглядом СБ ОУН.

У результаті цих заходів чекісти встановили, що агенти співчували підпіллю й надавали йому допомогу.

6. Окремі начальники райвідділів МГБ формально підходили до виконання вказівок з Києва про активне використання радіосигналізаційної апаратури. Не завжди забезпечували надійне прийняття сигналів на приймальних пунктах. Зафіксовано випадки, коли сигнали подавали на відстань 15-20 кілометрів, через що надіслані для затримки учасників підпілля оперативники не встигали своєчасно прибути на місце подій. Не всі чекістсько-військові групи, які діяли в районах, використовували переносні приймальні апарати.

7. У практиці діяльності органів МГБ часто траплялися випадки, коли за прийнятими радіосигналами про появу підпільників чекістсько-військові групи виїжджали на місце події з великим запізненням і не встигали реалізувати інформацію. Лише в 1949 р. було зареєстровано 75 випадків запізнення з виїздами за радіосигналами чекістсько-військових груп на місця події. У результаті повільних дій начальників райвідділів та інших керівників операцій близько 200 підпільників змогли втекти від переслідування³³.

Зокрема, за липень та серпень 1950 р. лише у Львівській обл. було зареєстровано 8 випадків, коли інформатори МГБ своєчасно подавали радіосигнали про появу підпільників, але затримати їх із різних причин не вдалося.

2 липня 1950 р. надійшло повідомлення про появу підпільників у с. Зарудці Червоноградського р-ну Львівської обл., 23 липня 1950 р. в цьому ж районі із с. Завадів отримано інформацію про появу підпільників. 22 серпня 1950 р. із с. Стремінь Великомоствіського району Львівської області надійшов сигнал про появу підпільників,

³³ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 90. — Арк. 10-13.

а 23 серпня 1950 р. із с. Гумани-Заболотні Бузького району — про появу 13 підпільників. У всіх перелічених випадках чекістсько-військові групи МГБ виїжджали за радіосигналами із запізненням й пустили підпільників³⁴.

8. У деяких обласних управліннях технічні засоби давали нестійкий результат. Зокрема, в УМГБ по Станіславській обл. в 1949 р. було реалізовано 10 радіосигналів про появу підпільників, а в 1950 р. — лише один. На 1 січня 1951 р. із 40 наявних у резерві апаратів «Тривога» було встановлено лише 6, з них у грудні 1950 р. — лише три³⁵.

9. В УМГБ по Тернопільській обл. за весь 4-й квартал 1950 р. зовсім не проводили встановлення апаратів «Тривога», що свідчило про їх недооцінку керівництвом управління.

Зокрема, заступник начальника відділу 2-Н УМГБ по Тернопільській обл. Дубовий повідомив комісії управління 2-Н МГБ УРСР, що йому зовсім не потрібні апарати «Тривога», він і без них переб'є підпільників³⁶.

10. Іноді траплялися випадки порушення правил зберігання цілком таємних радіоапаратів. У Тернопільській області чекісти загубили й не знайшли один апарат. У Солотвинському районі Станіславської обл. через погане маскування підпільники виявили агента МГБ й апарат «Тривога» і викрали їх. Про цей надзвичайний випадок райвідділ навіть не повідомив керівництво, і його лише згодом виявили співробітники обласного управління³⁷.

Допущені недоліки в роботі з радіосигналізаційними апаратами можна пояснити ще й тим, що деякі начальники районних і міських відділів МГБ недооцінювали всього значення застосування радіотехніки в агентурно-оперативній роботі, не хотіли морочитися з цією технікою, боялися відповідальності за наслідки, якщо апарат потрапить до ненадійних людей.

У багатьох відділах 2-Н обласних управлінь, райвідділах та міськвідділах МГБ начальники мало популяризували радіосигналізаційну техніку серед оперативного складу. Багато оперативних

³⁴ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 90. — Арк. 13.

³⁵ Там само. — Арк. 69.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само. — Арк. 70.

Чекісти на привалі під час операції з розшуку підпільників

працівників навіть не були ознайомлені зі змістом директиви МГБ УРСР щодо її використання.

З іншого боку, позитивні приклади використання апаратів «Тривога» засвідчили, що добре підготовлені й чітко реалізовані заходи проти підпілля ОУН були цілком ефективним і своєчасним засобом для налагодження швидкого й конспіративного контакту з інформаторами.

Врешті, застосування радіосигналізаційних засобів за хорошої організації роботи надало відчутну перевагу чекістам, особливо в захопленні керівників підпілля, які були особливо ретельними в дотриманні правил конспірації³⁸.

У підсумку слід зазначити, що станом на 1951 р. усі УМГБ західних областей України були в достатній кількості забезпечені справними радіосигналізаційними апаратами «Тривога». Однак, на думку інженер-майора Александрова, усю цю цінну техніку та

³⁸ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 90. — Арк. 13-14.

наявний штат досвідчених радіоспеціалістів усе ж використовували незадовільно³⁹.

ВИСНОВКИ

Органи державної безпеки УРСР у боротьбі з підпіллям ОУН і УПА активно застосовували спеціальні й технічні засоби. Слід зазначити, що іноді вони приносили успіх чекістам, а іноді — ні.

Підпільники ОУН і УПА застосовували у відповідь контрзаходи з таким самим успіхом: іноді вдало, іноді — ні. Однак сили були нерівні, тому чекісти мали значну фізичну й матеріальну перевагу. Із кожним роком підпільників ставало все менше й менше.

Активне використання радянськими спецслужбами отрути, службово-розшукових собак та інших заходів було зумовлене надзвичайно жорстоким характером протистояння з ОУН і УПА та впертим спротивом українського підпілля, подолати який без цих засобів було практично нереально.

Керівники органів держбезпеки УРСР протягом 1944-1955 рр. надавали великого значення активному застосуванню та широкому впровадженню подібних методів роботи. Судячи зі збережених документів, кожне обласне управління НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ, райвідділи та їхній апарат були порівняно непогано забезпечені радіосигналізаційними апаратами, отрутою, службово-розшуковими собаками тощо. Якщо ж була відчутна нестача техніки, знаходили інші методи боротьби з підпіллям. Не всі операції були успішними, але поступово чекісти перемагали підпілля. Завдяки налагодженню роботи з переслідування підпільників та активному використанню додаткових засобів чекісти зуміли досягти значних успіхів у боротьбі з підпіллям і до середини 1950-х рр. повністю розгромили його.

Застосування спеціальних засобів є цікавою сторінкою боротьби радянських спецслужб із підпіллям ОУН і УПА, яка потребує від дослідників українського визвольного руху подальшого опрацювання.

³⁹ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 90. — Арк. 70.

ВАСИЛЬ ДЕРЕВІНСЬКИЙ

ПОЛЬСЬКЕ ПИТАННЯ В ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІЙ КОНЦЕПЦІЇ ОУН

Взаємовідносини між сусідніми національними спільнотами складалися й складаються під впливом різноманітних обставин — політичних, економічних, культурних тощо. Процес їхнього етнічного й політичного зміцнення нерідко призводив до зіткнення інтересів, на основі чого розгорталися збройні конфлікти. Їхній результат був різний — від ослаблення завойовницьких тенденцій до поневолення слабшої сторони. У другому випадку поневолювач спрямовував свої дії на довічне закріплення захоплених територій за собою. З огляду на це поневолений етнос або зникав, або ціною жертвованої боротьби залишався існувати та згодом відновлював незалежність.

Українсько-польські міжнаціональні відносини мають досить подібних рис світового етнонаціонального процесу. Особливо яскравим з цього огляду виявилось ХХ ст., коли два сусідні народи замість того щоб розвивати мирні добросусідські відносини, здійснювали жорстоку боротьбу між собою. Початок двадцятого століття був періодом активізації як українського, так і польського відродження. Однак польські лідери не обмежилися відновленням власної держави, а доклали зусиль до повалення Української й захопили українські землі, спричинившись тим самим до відновлення та загострення давнього українсько-польського антагонізму.

Знищення і поділ Української держави сусідніми країнами (СРСР, Польщею, Румунією і Чехословаччиною) призвели до створення українських визвольних структур по всіх українських землях. Спектр організацій, що постали в поневоленій Польщею частині України, був різноманітний: від легальних політичних партій до підпільних військових формувань, що сповідували еволюційно-парламентські або збройно-революційні методи відновлення

Української держави. З-поміж них безперечно першість займала Організація Українських Націоналістів (ОУН), що утворилася в 1929 р. шляхом об'єднання низки націоналістичних організацій. ОУН завдяки своїй активній революційній боротьбі з польською окупаційною системою була найбільш динамічною українською структурою, що поступово завоювала майже всі політично активні верстви Західної України, крім тих, що були прихильниками поміркованих ліберальних партій¹. Досить швидко знайшовши підтримку серед значної частини української громадськості, ОУН стала виразником її ідей і сподівань.

Здійснюючи визвольну діяльність переважно на західноукраїнських землях, ОУН значну увагу приділяла виробленню ставлення до Польщі. На Першому Великому Зборі ОУН ця проблема була однією з основних, значне місце ставленню до Польщі відводилося на сторінках підпільної преси ОУН, а також з цієї тематики виходили відповідні брошури.

Позиція ОУН щодо Польщі була детермінована насамперед тим, що ця країна спричинилася до ліквідації Української держави, здійснювала окупацію частини української території, виступала проти самовизначення українців, більше того, провадила асиміляційну колонізаторську політику щодо українців. Тож цілком логічно вектор визвольної боротьби ОУН спрямовувала проти Польщі як держави-загарбника. Суть цієї боротьби полягала в знищенні польського державно-політичного контролю над українськими землями, не претендуючи на етнічно польські території. Про створення Польської держави у власних етнонаціональних межах як найбільш оптимальної розв'язки українсько-польської проблеми зазначено в працях багатьох діячів ОУН, зокрема Миколи Капустянського, Ярослава Чемеринського².

Недвозначно ставилася ОУН до інших країн-загарбників України. Категоричним імперативом для цієї організації було «усунення всіх займанців з українських земель» і відновлення Української

¹ Лисяк-Рудницький І. *Націоналізм // Нариси історії нової України*. — Львів, 1991. — С. 65; Armstrong J. *Ukrainian nationalism 1939 — 1945*. — New York, 1955. — Р. 120-121.

² Капустянський М. *Збройна сила і українська національна революція*. — Саскатун; Саскачеван, 1936. — С. 34; Оршан Я. *Де стоїмо?* — Париж, 1938. — С. 15.

держави, що охоплюватиме «усі українські етнографічні терени»³. Усвідомлюючи фізичну неспроможність визвольної організації поневоленого народу одночасно активно боротися проти всіх окупантів, керівництво ОУН з тактичних міркувань визначилося, на яких напрямках необхідно постійно здійснювати рішучу боротьбу, а де — приховану діяльність на перспективу. Методологія цієї тактики базувалася на трьох засадах: активізація і зміцнення власних сил українського народу, пошук союзників на зовнішньополітичній арені й використання сприятливої політичної ситуації. Це також було відображено в постановах Першого Великого Збору ОУН, постановах інших Зборів і Конференцій та в працях членів ОУН⁴.

Розуміючи необхідність мати зовнішньополітичну підтримку з боку інших країн чи народів, ОУН виступила проти можливості отримання такої підтримки з боку так званих «історичних ворогів української нації», тобто тих країн, що здавна прагнули панувати чи панували на українських землях і протидіяли українській визвольній боротьбі. Адже, як зазначав один із провідних діячів ОУН Володимир Мартинець, тогочасні окупанти України не позбулися прагнень розширити межі свого територіального посідання ціною інших частин української землі. Кожний прояв українського національного руху, хоч би на чужій території, викликає занепокоєння решти окупантів. Тож вони завжди виступатимуть проти створення Української держави, навіть на незначній українській території, через загрозу втратити свою частку української землі. Так само їхня внутрішня політика щодо українських окупованих територій хоч здійснюється різними способами, усе ж має однаковий характер, бо спрямована на нехтування права українців на самовизначення та на знищення української національної свідомості⁵.

³ ОУН у світлі постанов Великих Зборів і Конференцій та інших документів з боротьби (1929-55 рр.): Зб. док. — Б. М. В., 1955. — С. 12-13.

⁴ Бандера С. Перспективи української революції.—Дрогобич, 1998. — С. 18-19; Дяків-Горновий О. Чому ми в нашої боротьбі ставимо на власні сили // Ідея і чин. — Нью-Йорк — Торонто — Мюнхен, 1968. — С. 90; Полтава П. Елементи революційного українського націоналізму // Літопис УПА. — Торонто — Львів, 1996, — Т. 24. — С. 456; Сіборський М. Націократія. — Париж, 1935. — С. 53.

⁵ Мартинець В. По конференції // Українська суспільно-політична думка 20 століття: Докум. і мат.: У 2 т. / Упоряд. Т. Гунчак, Р. Сольчаник. — Б. М. В., 1983. — Т. 2. — С. 287.

Тому ОУН засуджувала політику різних українських центрів і політичних партій, що шукали підтримки в цих країнах.

У 1920—30-х рр. визвольна боротьба ОУН була спрямована головним чином проти СРСР і Польщі. Хоча в постановах Першого Великого Збору ОУН від 1929 р. ще не було конкретизовано, проти кого ОУН першочергово розгорне свою боротьбу, її діяльність вказувала саме на ці країни. В ухвалах Римського збору ОУН було перераховано країни-займанці (більшовицька Росія, Польща, Румунія й Угорщина), однак не зазначено, проти кого з них першочергово бореться Організація⁶. Лише в Маніфесті ОУН від грудня 1940 р. було офіційно оголошено боротьбу ОУН проти СРСР як поневолювача України. Польщі в ньому не згадувано, оскільки боротьба з Польщею перестала бути актуальною для ОУН з усуненням її владного контролю з українських земель після 1939 р. Із тактичних міркувань взагалі не згадано Румунії та Угорщини.

Відсутність виразних визвольних акцентів у програмових документах ОУН не є свідченням невизначеності її позицій. Спрямованість основної діяльності Організації проти Польщі та СРСР випливає зі слів Провідника ОУН Євгена Коновальця. «Ми, — зазначав він, — стоїмо на фронті активної революційної підпільної боротьби проти Польщі й політичної боротьби проти Росії». Розгортання діяльності ОУН у Польщі було першим етапом її визвольної боротьби за незалежність України. Адже в провідних діячів ОУН було чітке усвідомлення, що соборна Українська держава може постати й закріпитися назавжди лише в тому разі, коли вона буде збудована на Дніпрі. Тож західноукраїнські землі трактовано як національно-визвольний плацдарм для широкомасштабного українського повстання. Через те боротьба з поляками мала оборонний характер й особливості її здійснення залежали від методів репресивних дій польської влади, але не виходили за межі самозахисту. Усі ж свої зусилля, за твердженням Є. Коновальця, ОУН спрямовувала проти більшовиків, готуючи проти них свій основний удар⁷.

⁶ *Постанови Римського Великого Збору ОУН // Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2. ч. / За ред. В. Ф. Панібудьласки. — Київ, 1997. — Ч. 2. — С. 263-272.*

⁷ *Военно-исторический журнал. — 1990. — № 11. — С. 55.*

Щодо інших «займанців України», тобто Румунії та Чехословаччини (до 1939 р.), ОУН намагалася здійснювати гнучку політику. Одностайно визнаючи їх окупантами українських земель, ОУН не організовувала проти них активної боротьби. Це стверджував Є. Коновалець, підкреслюючи, що «не розумно вести війну на всі фронти»⁸. Тому ОУН, здійснюючи боротьбу з основними своїми ворогами, тобто СРСР і Польщею, намагалася забезпечити принаймні нейтральне ставлення до українського визвольного руху з боку двох інших поневолювачів.

Якщо Румунія займала характерну антиукраїнську позицію на окупованих українських землях, то Чехословаччина дотримувалася ліберальнішого курсу, через що політика ОУН стосовно цих країн хоч і базувалася на спільному ґрунті нерадикалізування власних дій, але мала свої відмінності. Політика ОУН щодо Чехословаччини була винятковою, адже через її територію проходили лінії зв'язку між Проводом ОУН і Крайовим проводом ОУН, що діяв на західноукраїнських землях. Чехословаччина була для ОУН однією з опорних баз у боротьбі з Польщею. Тому ОУН із цих причин було потрібне принаймні нейтральне ставлення Праги до її боротьби проти Польщі. Крім того, Чехословаччина деякою мірою сприяла боротьбі українців так званою політикою «недобачання» їх діяльності через існування територіальних претензій до Польщі (частини м. Шлезька). Через це ОУН у здійснюваній етнонаціональній політиці прагнула особливо не акцентувати уваги щодо місця Закарпаття в Чехословаччині, однак спрямовувала свою діяльність на пришвидшення процесу зростання національної свідомості тамтешнього українського населення. У Румунії ж ОУН не мала такого вигідного для себе становища, тому її діяльність поряд із відвертою антиукраїнською політикою румунської влади була радикальнішою, спрямованою на усунення румунської окупаційної влади.

Майбутнє українських земель, що перебували під контролем Чехословаччини та Румунії, як вказував Є. Коновалець, мало б визначитися лише після утворення Української держави. Тоді

⁸ Врецьона Є. *Мої зустрічі з полковником // Євген Коновалець та його доба. — Мюнхен, 1987. — С. 480.*

Україна як суб'єкт міжнародного права змогла б підписати вигідні для себе мирні угоди про територіальний розподіл із сусідами.

У засадах етнонаціональної політики ОУН виразно наголошено, що визвольна боротьба Організації на західноукраїнських землях має чітку спрямованість — проти польської окупаційної держави, її окупаційної адміністрації та її колонізаторської політики, проте ОУН аж ніяк не здійснює боротьби проти польської національної спільноти. Тому акції-відповіді на жорстоку антиукраїнську колонізаторську політику польської влади мали цілеспрямований точковий характер. Так, найбільш радикальні дії ОУН — атентати (політичні вбивства) — не супроводжувалися численними жертвами серед мирного населення, їхньою метою були лише представники польської адміністрації чи українці, які провадили активну антиукраїнську діяльність. Широкомасштабні антиколонізаторські акції ОУН не передбачали фізичного знищення польських осадників, лише ліквідацію їхнього майна. Про те, що жодна українська політична організація, у тому числі ОУН, не розпалювала ненависті до поляків навіть після пацифікації 1930 р., зазначає польський історик Є. Томашевський⁹.

Усвідомлення необхідності українсько-польського примирення і співпраці існувало серед української спільноти. Помірковані українські політичні організації намагалися йти на переговори й компроміси з польською владою і політичними силами, та це не давало позитивного результату. Однак керівництво ОУН, усе ж відмовлялося провадити такі переговори та йти на компроміси з окупаційною польською владою, вважаючи її нелегітимною на українських землях та не схильною до поступок українцям (безрезультатні спроби легальних українських партій підтверджували це). У брошурі «Як і за що ми боремося з поляками» ОУН ґрунтовно розкриває суть своєї позиції щодо Польщі. У ній підкреслено, що польська влада ніколи не буде зважати на «порожні слова», «тільки перед нашою силою буде уступати Польща і тільки з нею будуть рахуватися другі держави»¹⁰. Тож ОУН, з огляду

⁹ Див: Гайдай О., Хаварівський Б., Ханас В. *Хто позжав бурю? Армія Крайова на Тернопіллі (1941–45)*. — Тернопіль, 1996. — С. 8.

¹⁰ Див.: Посівнич М. *Видання Крайової Екзекутиви ОУН 1931 р. // Український визвольний рух*. — Львів, 2003. — 36. 2. — С. 14.

на ту критичну ситуацію, в якій опинилися українці, здійснювала широкомасштабну боротьбу з польською окупаційною державою різними методами і засобами.

Однак попри таке ставлення ОУН до поляків на західноукраїнських землях існувала міжнаціональна напруга між українцями і поляками. Польська влада розглядала західноукраїнські землі, що становили 35 відсотків території тогочасної Польської держави та 30 відсотків її населення¹¹, невіддільною частиною Речі Посполитої й слухати не хотіла, щоб іти на якісь поступки українцям у визнанні їхніх прав на рідну землю, відкидаючи навіть вимоги національно-територіальної чи культурної автономії. Тому польська влада постійно грубо порушувала права українців, посилюючи напруження.

Колонізаційні дії окупаційного режиму виявлялися в неможливості для українців дістати державні посади в адміністрації краю, у зв'язку, на залізниці, у поступовому зменшенні українських шкіл чи переході на систему польсько-українських шкіл, у відмові відкрити український університет у Львові; у системі осадництва, за якою близько 200 тис. поляків-колоністів дістали землі й державну підтримку в провадженні сільського господарства на західноукраїнських землях; у стані православ'я на Волині та ін. Отож польська влада цілеспрямовано провадила діяльність на асиміляцію українців, вважаючи їх громадянами другого сорту. Відповідно серед польського загалу почали знову побутувати шовіністичні ідеї стосовно українців. Ці настрої влада свідомо чи несвідомо поширювала на всі верстви суспільства. Серед польської молоді зазначені тенденції підігрівалися тим, що влада неодноразово використовувала як хулігансько-погромницьку силу польські молодіжні організації в боротьбі з українським національним рухом. Тож не дивно, що певна частина польського населення була негативно налаштована до українців, не вважаючи їх корінним населенням Галичини і Волині.

Активне нагнітання напруги в польсько-українських відносинах посилювалося в кінці 1930-х рр. Безпосередньо її прояви пов'язані з подіями в Карпатській Україні. Державотворча діяльність

¹¹ Кульчицький В. С., Тищик Б. Й. *Історія держави і права України*. — Київ, 2001. — С. 223.

закарпатських українців та надана їм допомога з боку українців Галичини і Волині викликала хвилю антиукраїнської погроми і демаршів у Галичині. Підтримувані поліцією польські організації нищили українські установи, здійснювали фізичну розправу над українськими активістами, закривалися українські організації тощо. Апогеем антиукраїнського терору з боку польської влади й частини громадськості став період німецько-польської війни 1939 р. Одразу з її початком здійснено масові арешти української інтелігенції, політичних діячів, членів ОУН; багатьох із них відправлено в концтабір Береза Картузька. По всій Галичині прокотилася хвиля розправ над українцями, в яких брали участь військо, поліція, різні польські організації. Усе це мотивували тим, що українці є зрадниками Польської держави, а тому їхнім «зрадницьким» діям слід запобігти. Поляки стали перекладати вину за власні невдачі на безневинне мирне українське населення.

Таке ставлення, а особливо дії польської влади та суспільства щодо українців посилювали в їхній свідомості ворожість до Польської держави. Безпосередньо про це сказано у звіті міністерства внутрішніх справ про життя національних меншин на території Польщі, де зазначено, що характер настроїв українців до польської влади надзвичайно ворожий¹². Негативне сприймання польської влади і поляків-колоністів існувало й постійно підігрівалося протягом 1920—30-х років серед української спільноти діями окупаційного режиму. Саме зважаючи на такі настрої українських мас, як зазначає А. Русначенко, ОУН стала вдаватися до радикальних методів діяльності, а не через власну ідеологію чи міркування керівництва¹³. Перед початком і під час німецько-польської війни значна частина українців, подібно, як у перші роки польської окупації, почала ставитися до рішень польської влади як до таких, що їх не треба виконувати, хоч українські депутати польського сейму закликали захищати Польську державу, і багато українців воювало разом з поляками проти німців. Повстанська діяльність ОУН під час війни здебільшого була спрямована

¹² ДАЛО. — Ф. 1. — Оп. 52. — Спр. 700. — Арк. 14-18.

¹³ Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940—50-х роках. — Київ, 2002. — С. 143.

на захоплення зброї, а також охорону українського населення від репресивних дій поляків, що звинуватили українців у причинах власної поразки та вдалися до загального терору над цивільними українцями.

Іван Лисяк-Рудницький вважає: «Український націоналізм був протиросійський і притипольський не в сенсі ворожості до російського і польського народів, але тільки в сенсі природної й законної ворожнечі до російського і польського володіння над Україною. Українські націоналісти не мали претензій до територій, що не були заселені українцями. Але, обстоючи самотністю власної країни, вони неминуче мусили бути противниками Росії і Польщі, які панували над нею. Так само природною й законною була ворожість українського націоналізму до чужих колонізаторських елементів на Україні»¹⁴. Тобто український націоналістичний рух узяв за основу природне ставлення до явищ, спричинених окупацією.

Про ставлення до зовнішніх сил, у тому числі й до польського руху опору, було заявлено в постановах Другого Великого Збору ОУН, що відбувся у квітні 1941 р. У рішеннях Збору було зазначено: «Організація Українських Націоналістів вважає союзниками України всі держави, політичні угруповання та сили, що заінтересовані в розвалі СРСР та в створенні ні від кого не залежної Української Суверенної Соборної Держави»¹⁵. Про це ж йшлося в таємних інструкціях, що їх скерував Провід ОУН своїм низовим структурам напередодні німецько-радянської війни. У них наголошено, що «дальше відношення до тих держав [чиї війська прийдуть на територію України під час війни з СРСР. — В. Д.] залежатиме від того, як вони будуть трактувати і шанувати права і життєві вигоди України»¹⁶.

Така позиція ОУН вказувала на те, що вона основним ворогом незалежності України на той час вважала лише СРСР. Польський визвольний рух ОУН не прагнула бачити своїм ворогом, тому робила кроки до налагодження контактів із ним, однак ця справа не

¹⁴ Лисяк-Рудницький І. *Націоналізм // Нариси з історії нової України*. — Львів, 1991. — С. 65.

¹⁵ ОУН у світлі постанов Великих Зборів і Конференцій та інших документів з боротьби (1929–55 рр.): Зб. док. — Б. М. В., 1955. — С. 31.

¹⁶ Там само. — С. 52.

була з легких, адже серед польських провідних кіл зберігалися антиукраїнські тенденції.

Це знайшло відображення в постановах того ж Другого Великого Збору ОУН. Там висловлено прагнення ОУН розпочати з поляками взаємний діалог щодо умов співпраці, а передумовою поліпшення взаємовідносин між українцями й поляками мала стати «ліквідація протиукраїнських акцій з боку поляків»¹⁷. (Уже на початку 1940-х рр. на території західноукраїнських земель, що межували з польським етнічним масивом, деякі польські підпільні структури розпочали вбивати провідних українських діячів)¹⁸. Тому в постановах Збору було заявлено, що ОУН провадитиме боротьбу проти «акції тих польських угруповань, що змагають до відновлення польської окупації українських земель»¹⁹.

Незважаючи на існування шовіністичних тенденцій серед польського визвольного руху, ОУН намагалася розкрити безперспективність такої політики щодо України. Ця позиція ОУН базувалася на твердженні Д. Донцова, яке він висловив стосовно поляків: нація має жити майбутнім, а не ставати заручником минулого²⁰. Тобто ОУН наголошувала, що наявна загроза як для України, так і для Польщі з боку Німеччини й СРСР має привести до зближення визвольних рухів двох народів.

Більше того, пізніше в 1943 р., ОУН висунула ідею створення широкомасштабного фронту поневолених народів, що дозволив би збільшити їхні сили й політичну вагу. Позиція ОУН щодо створення такого фронту ґрунтувалася на тому, що поневолені народи об'єднує ідея здобуття незалежності, по-друге, становище поневолених народів не дозволяло жодному з них використати інший народ в загарбницьких цілях²¹. Тому члени ОУН заявляли, що лише спільною боротьбою українців, поляків, французів, народів СРСР

¹⁷ ОУН у світлі постанов Великих Зборів і Конференцій та інших документів з боротьби (1929–55 рр.). — С. 36.

¹⁸ Шанковський Л. Історія українського війська. — Київ, 1991. — С. 67.

¹⁹ ОУН у світлі постанов Великих Зборів і Конференцій та інших документів з боротьби — С. 36.

²⁰ Донцов Д. Підстави нашої політики. — Нью-Йорк, 1957. — С. 99.

²¹ Деревінський В. Рівноправність національних меншин гарантувалась // Віче. — 2001. — № 8. — С. 124.

за вільну Європу проти Гітлера і Сталіна можна здобути позитивний результат²².

Однак зміна політичного ставлення ОУН до Польщі не викликала відповідної реакції польського еміграційного уряду руху опору і загалу польської спільноти. Керівництво польського уряду й підпілля надалі вважало західноукраїнські землі польською територією, однак заявило, що існує можливість переговорів з українцями Наддніпрянщини (існувала ідея створення там Української держави), а не із західноукраїнських земель, адже з ними, тобто «громадянами Польщі», вести переговори не стане²³.

Не сприяло налагодженню українсько-польської співдії, попри існування в поляків ставлення до українців як до нерівноправної сторони та бажання надалі володіти західноукраїнськими землями, і те, що визвольні рухи двох народів заради власного визволення орієнтувалися на початку 1940-х років на різні зовнішньополітичні сили. Польський уряд і підпілля орієнтувалися на Велику Британію та згодом на альянтів, а ОУН — на Німеччину — як єдину ревізіоністську країну, що могла б спричинитися до радикальних змін у Східній Європі. Отож українсько-польські стосунки на той час і протягом 1940-х років залишилися складними й суперечливими. Саме ця їхня риса, за твердженням дослідника етнонаціональної проблематики О. Рафальського, до сьогодні перешкоджає історикам зробити цілісний і об'єктивний їх аналіз²⁴.

Питання ставлення до національних меншин, у тому числі до поляків, було порушено в інструкції «Боротьба і діяльність ОУН під час війни», що її Провід ОУН скерував своїм низовим структурам навесні 1941 р. У ній чітко зроблено наголос на налагодженні взаємовідносин з національними меншинами. Водночас зауважено, що слід із певним застереженням ставитися до росіян, поляків

²² Левицький Б. Національний рух під час Другої світової війни. Інтерв'ю // Діалог. — 1979. — Ч. 2. — С. 17.

²³ Partacz C. Proby porozumienia polsko-ukraińskiego na terenie kraju w latach II wojny światowej // Polska-Ukraina: trudne pytania. Materiały międzynarodowego seminarium «Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej». — Warszawa, 3-5 listopada 1999. — Warszawa, 2000. — Т. 6. — С. 19.

²⁴ Рафальський О. Друга світова війна. Етнонаціональний аспект // Віче. — 2001. — № 7. — С. 137.

та євреїв як до таких, що, будучи колонізаторським елементом на українських землях, вони у своїй більшості продовжують займати негативно-упереджене ставлення до українців, зокрема до ідеї відновлення Української держави. Через те інструкція зобов'язувала ставитися до них відповідно до їхнього ставлення до українського визвольної боротьби. Аби запобігти диверсіям з їхнього боку, рекомендовано не ставити осіб цих національностей на керівні посади в час відновлення української державної адміністрації*. Однак передбачено надавати національним меншинам різні функціональні посади в державно-господарському апараті²⁵.

Під час спроби відновити незалежність Української держави в 1941 р. ОУН, як провідна сила цієї діяльності, толерантно поставилася до польської національної меншини, що знайшло позитивний відгук з її боку. Однак польське підпілля було вкрай вороже налаштоване до постанови Української держави. Про це свідчить замах на прем'єр-міністра українського уряду, заступника голови Проводу ОУН Я. Стецька, вчинений польським підпіллям²⁶.

З огляду на це поліпшення українсько-польських стосунків на початку 1940-х рр. не відбулося. Навпаки, вони загострилися, що призвело до відкритої війни між двома визвольними рухами, внаслідок якої страждало українське й польське цивільне населення. Така ескалація українсько-польських відносин відбувалася на тлі намагань ОУН налагодити співпрацю з польським рухом опору. Зокрема, на Другій Конференції ОУН у квітні 1942 р. вкотре проголошено заклик до примирення. Наголошувалося «на політиці вилучення другорядних фронтів і на розгортанні боротьби тільки на головних вирішальних фронтах»²⁷. Керівники ОУН таким «другорядним фронтом» бачили боротьбу з поляками. А основним вектором спрямування своєї діяльності ОУН вважала боротьбу проти радянського і нацистського тоталітаризму, що був рівнозначно небезпечний як для українців, так і для поляків. У постановах Третьої

* Подібні застереження висловлювали й інші визвольні рухи в різні історичні періоди.

²⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3833. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 38.

²⁶ Там само. – Оп. 1. – Спр. 166. – Арк. 15.

²⁷ ОУН у світлі постанов Великих Зборів і Конференцій та інших документів з боротьби. – С. 62.

Конференції ОУН (лютий 1943 р.) знову повторено твердження про необхідність «ліквідації дрібних неістотних спорів» задля розгорнення спільної боротьби проти окупантів²⁸.

У постановах Другої Конференції ОУН зазначено, що українсько-польська співпраця має бути налагоджена «на платформі самостійних держав і визнання та панування права українського народу на Західноукраїнських землях»²⁹. Також було заявлено, що ОУН провадитиме боротьбу проти шовіністично налаштованих поляків, які, прагнучи зберегти польські впливи на території західноукраїнських земель, співпрацюють із німецькими окупантами. Адже ОУН знала, що польське підпілля посиляло своїх людей у німецькій окупаційній структурі, із яких пішли українці, аби зберегти польську присутність на цих українських етнічних землях, а далі ввести їх до складу відновленої Польської держави³⁰.

Проблемі польсько-українських відносин надавали значної ваги в тогочасній підпільній українській публіцистиці. При цьому згадані стосунки тлумачили як досить важливі як на той час, так і на близьку й далеку перспективу. Зокрема, редактор офіційзу ОУН «Ідея і чин» на його сторінках заявляв, що від розв'язання спірних питань між двома народами «залежить, чи в майбутньому укладі сил в Середній та Східній Європі Україна і Польща знайдуть належне місце»³¹. Розвиваючи далі цю думку, він доходить висновку, що відновлення державного існування поляків має прийти одночасно з таким відновленням в українців, бо існування Польської держави без існування Української чи навпаки буде недовготривалим, про що свідчить історія³².

В українській підпільній пресі з'являлися повідомлення (і небезпідставні), що основною перепорою на шляху нормалізації українсько-польських відносин є керівництво польського визвольного руху, яке розглядає українців і український визвольний рух через

²⁸ ОУН у світлі постанов Великих Зборів і Конференцій та інших документів з боротьби. — С. 83.

²⁹ Там само. — С. 69.

³⁰ Іллюшин І. Протистояння УПА і АК в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. — Київ, 2001. — С. 125.

³¹ Палідович М. (Л. М. Карпатський) До українсько-польських взаємин // Літопис Української Повстанської Армії. — Торонто; Львів, 1996. — Т. 24. — С. 271.

³² Там само. — С. 274.

призму довоєнних поглядів³³. Водночас з тим воно сподівається з допомогою західних союзників знову захопити українські землі, а тому не вважає українців за рівновартісного партнера. Крім того, польські підпільні структури спрямовували свою діяльність переважно проти українського визвольного руху, вважаючи його своїм головним ворогом³⁴.

Основними елементами, що були глибоко закорінені в психіці польського громадянства та його керівних кіл й заважали, за визначенням Миколи Палідовича, налагодити українсько-польські відносини, були такі: по-перше, заперечення прав українського народу на власну державу; по-друге, намагання тлумачити український народ як нездібний до власного національного життя, тому Польща має надавати йому опіку; по-третє, трактування українських земель як теренів своєї територіальної чи політичної експансії й, по-четверте, трактування української проблеми як своєї суто внутрішньої справи³⁵. З цього випливає, що керівництво польського руху опору вважало український його аналог як чисто деструктивне й антипольське явище.

Цікавим з цього огляду є зауваження польського історика Р. Тожецького. Він вказує на побутування серед польських керівних кіл підпілля трьох можливих варіантів вирішення українського питання: перший — заперечення існування українського народу як такого — аж до його переселення; другий — розв'язання українського питання в рамках Польської держави; третій — можливість створення автономії українців у складі Польської держави³⁶. Тобто знаходимо підтвердження думки М. Палідовича в словах польського історика.

Зважаючи на таку ситуацію, ОУН здійснювала заходи з «нароцування м'язів», аби змусити поляків зважати на український визвольний рух шляхом сили, оскільки переговори вони

³³ Прокоп М. (Садовий О. С.) *Куди прямують поляки? // Літопис Української Повстанської Армії.* — Торонто; Львів, 1996. — Т. 24. — С. 299.

³⁴ Палідович М. (Л. М. Карпатський) *До українсько-польських взаємин // Літопис Української Повстанської Армії.* — Торонто—Львів, 1996. — Т. 24. — С. 275.

³⁵ Там само. — С. 273.

³⁶ Torzecki R. *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej.* — Warszawa, 1993. — S. 212.

використовували як засіб для відтягування часу й паралізації дій українського підпілля. Про це, зокрема, заявив Василь Мудрий, колишній віце-маршалок польського сейму, голова Українського національно-демократичного об'єднання (найбільшої української партії, що існувала в 1920—30-х рр у Західній Україні), у газеті «Ідея і чин», підкреслюючи, що з поляками можна провадити мирні переговори лише тоді, коли в наших руках буде щонайменше така сила, як у них³⁷. ОУН, проголошуючи боротьбу з прибічниками польського шовінізму й експансіонізму, заявляла, що не оголошувала цілої польської меншини, яка жила в Західній Україні, своїм ворогом³⁸. ОУН заявляла, що на українській території можуть залишитися всі поляки, які цього хочуть. Це, зокрема, було проголошено в листівці, виданій на початку липня 1943 р. У ній зазначено, що «ми гарантуємо їм повну свободу, безпеку і всі права на рівні з українськими громадянами. Бо Українська держава ніколи не буде поневолювати свої національні меншини»³⁹.

Гарантуючи право всіх представників національних меншин мешкати на українській землі, ОУН, зрозуміло, вимагала від них лояльного ставлення до українського визвольного руху, що мало свідчити про бажання мирного співіснування з українцями в одній Українській державі. Тому закликала представників польської меншини не піддаватися на шовіністичні підбурювання імперіалістичної верхівки польського підпілля до боротьби з українським народом⁴⁰. Саме такі недружні дії до українців з боку польської верхівки, на думку діячів ОУН, призвели до напруження в українсько-польських відносинах. Адже спочатку офіційна польська влада зомбувала своїх громадян антиукраїнською пропагандою, а з ліквідацією Польської держави вже підпільна польська преса розгорнула істерію про так звану загрозу з боку українців для

³⁷ Мудрий В. (Борович Я. В.) *Україна і Польща* // *Літопис Української Повстанської Армії*. — Торонто; Львів, 1996 — Т. 24. — С. 196.

³⁸ Прокоп М. (Садовий О. С.) *Куди прямують поляки?* // *Літопис Української Повстанської Армії*. — Торонто; Львів, 1996. — Т. 24. — С. 305.

³⁹ Див: Siwicki M. *Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich*. — Т. II. — Warszawa, 1994. — S. 108-109.

⁴⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі—ЦДАГО України ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 41. — Арк. 54.

поляків. Тому не дивно, що поляки, які проживали на українських землях, були досить негативно налаштовані до українців. Зокрема в інформаційному звіті АК Львівського еміграційного уряду за грудень 1942 р. повідомлялося: «Ставлення до українців скрізь вороже. Немає жодної дискусії, у якій простежувався б хоча б якийсь політичний реалізм стосовно українців»⁴¹.

Через це ОУН докладала великих зусиль, аби розкрити полякам позицію українського визвольного руху й побороти в них негативне ставлення до українців. Про послідовну діяльність щодо анулювання польського фронту безпосередньо наголошував Голова Проводу ОУН Роман Шухевич Василеві Галасі, який мав здійснювати діяльність на крайньо західних українських землях, що межували з польським етнічним масивом⁴². У результаті зусиль українського підпілля в 1945 р. було досягнуто локального перемир'я з Армією крайовою (АК). Однак, як випливало з поглядів, що існували серед польського підпілля, — це було лише тимчасовим заходом, не схваленим вищим керівництвом АК і Лондонським польським урядом⁴³. Тому українське підпілля головну увагу звертало на вироблення позитивного ставлення до українців простих поляків. На це вказують різноманітні документи ОУН, зокрема інструкція «Думки до розмови українця зі своїм давнім шкільним товаришем»⁴⁴.

Отже, можна дійти висновку, що ставлення ОУН до поляків і ставлення поляків до українців на українській території було цілком різне. Звичайно, не всі польські політики дотримувалися негативних поглядів щодо українців. Однак протягом 1940-х років панівною була позиція належності західноукраїнських земель до Польщі, покарання українців за т. зв. «зраду» Польщі, виселення українців за її межі тощо. Відомий історик В. Косик

⁴¹ Див: Іллюшин. *Армія Крайова і українсько-польське протистояння в Західній Україні (1939–1945)*. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. — Київ, 2002. — С. 300; Цит. за Сергійчук В. *Трагедія Волині*. — Київ, 2003. — С. 15.

⁴² Інформація зі слів тодішнього заступника керівного провідника ОУН на Закарпатті з ідеологічно-пропагандивної роботи полковника УПА В. Галаси. Архів автора.

⁴³ В'ятрович В. *Спроби українсько-польського порозуміння в роки Другої світової війни: позиції сторін* // *Український визвольний рух: Наук. зб.* — Львів, 2003. — С. 136.

⁴⁴ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 3. — Спр. 7. — Арк. 78–79.

зазначає, що «під час війни більшість поляків поводитися на етнічних українських землях як національна меншина, що служить інтересам чужої для українців Польщі й за всяку ціну хоче зберегти українську територію у складі майбутньої Польської держави»⁴⁵. Підтвердження цього знаходимо в одному з документів радянських партизанів — доповідній записці Українському штабу партизанського руху наркому С. Савченку з 5.07.1943 р. У ній зазначено: «основні плани польських елементів в Західній Україні українські націоналісти оцінювали правильно. Поляки усілякими шляхами проникали в державний, адміністративний і торговий апарат німецької влади, намагаючись уже тоді створити для себе плацдарм, за наявності якого вони змогли б зберегти свої впливи в Західній Україні після розгрому гітлерівської Німеччини»⁴⁶. Отож не дивно, чому вони так негативно ставилися до українського визвольного руху, що намагався визволити з-під польського впливу ці землі. Навіть після того як їх зрадили союзники, а владу в Польщі захопили комуністи, керівники польського еміграційного уряду і підпілля не мали політичної волі домовитися з українцями. Серед польського загалу як у Польщі, так і в еміграції продовжувало існувати негативне ставлення до українців. Польська еміграційна громадськість не засудила проведення акції «Вісла», хоча в результаті її здійснення постраждали також поляки.

Підсумовуючи, варто зазначити, що ОУН у своїй етнонаціональній концепції, яка ґрунтувалася на принципах мирного співіснування між націями: рівності, співпраці та побудові незалежних держав на власних етнічних землях, — зайняла конструктивне ставлення до польського народу, відрізняючи польський загал від шовіністично налаштованих його представників. Як зазначає Г. Дичковська, «попри всю складність українсько-польських відносин, попри те, що під час воєнних дій не обходилося без провокацій, взаємного непорозуміння і навіть невинних жертв з обох боків, у площині ідеологічно-програмовій не знаходимо ні патологічної

⁴⁵ Косик В. *Польсько-українська трагедія під час Другої світової війни (1942–1944)* // *Український визвольний рух*. — Львів, 2003. — 36. 1. — С. 95.

⁴⁶ ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 227. — Арк. 70.

ненависті, ні шовіністичних надмірностей»⁴⁷. ОУН закликала всі народи, у тому числі й поляків, що були під загрозою або під контролем нацистського чи комуністичного тоталітаризму, до спільних дій заради визволення і створення незалежних держав, що мало б бути гарантією стабільності у світі. На жаль, «великопольські» тенденції польської верхівки завадили нормалізації українсько-польських відносин на початку 1940-х рр. та призвели до кривавого конфлікту.

⁴⁷ Дичковська Г. УПА і гуманізм // УПА і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940–50 рр.: Мат. всеукр. наук. конф., Київ, 25–26 серпня 1992 р. — Київ, 1993. — С. 46.

УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ НА ЗАКЕРЗОННІ В 1944-1947 РОКАХ

З першого погляду предмет дослідження в цій публікації досить точно окреслений географічними та хронологічними межами. Проте доцільно навести додаткові уточнення. Отож, характеризуючи діяльність українського визвольного руху на теренах Закерзоння, говоритимемо про південно-східні землі сучасної Польщі, які в структурі руху охоплювали Закерзонський край ОУН та відповідну йому 6-у Воєнну округу «Сян» групи УПА-«Захід». Надалі називатимемо ці терени, згідно з термінологією українського підпілля, Закерзонням.

Важливо обґрунтувати нижню хронологічну межу зазначеного періоду. За відправний пункт взято другу половину 1944 р., оскільки саме тоді розпочинається новий період в діяльності українського визвольного руху, в історії Польщі та українсько-польських взаєминах. У липні 1944 р. закінчується німецька окупація, і структурам ОУН та УПА доводиться діяти в нових умовах, що мало, як наслідок, зміну тактики. Тоді ж починається новий політичний період в історії Польщі: 21 липня 1944 р. в Москві створено Польський комітет національного визволення, що перебирає на себе владу на звільнених польських землях, 26-27 липня цей комітет підписує з радянським урядом угоду про встановлення кордону приблизно по лінії Керзона. Відповідно польський і український антирадянські рухи опиняються в приблизно однакових умовах, що спонукає їх до поступового зближення.

Зважаючи на перелічені вище аргументи, в цій публікації не йтиметься про польсько-українське протистояння на Холмщині навесні 1944 р., яке було безпосереднім продовженням взаємного протистояння обох народів, що охопило в 1943-1944 рр. Волинь і Галичину.

Діяльність ОУН, УПА на Закерзонні досить добре висвітлили як українські, так і польські історики¹. Мало того, порівнюючи

¹ Окремі розділи, присвячені цій тематиці, є практично у всіх оглядових роботах про УПА. Див. до прикладу: Мірчук П. *Українська Повстанська Армія 1942-1952*. —

з іншими періодами та теренами боротьби, можна сказати, що діяльність ОУН та УПА на Закерзонні вивчена найкраще. Ймовірно, причиною є передусім широка джерельна база для дослідження цієї проблеми. Закерзоння з цього огляду є винятком із загальної історії українського визвольного руху 1940-1950-х рр.: дослідник діяльності повстанців на цих теренах має можливість працювати з великою кількістю документів. Це сталося завдяки тому, що багато їх звідси ще під час тривання боротьби вдалося передати на Захід. Крім того, великий архів матеріалів було захоплено разом із командиром Воєнної округи «Сян» Мирославом Онишкевичем².

Через те стаття не міститиме переказу більш чи менш відомих фактів боротьби українських повстанців на Закерзонні, а радше буде спробою узагальнити їхню діяльність. При цьому особливу увагу буде приділено ролі цієї боротьби в загальному контексті розгортання українського визвольного руху та її місцю в українсько-польських відносинах.

Перш ніж безпосередньо перейти до аналізу особливостей діяльності ОУН та УПА на Закерзонні, слід розглянути специфіку

Мюнхен, 1953. — С. 160-193; Шанковський Л. *Українська Повстанча Армія // Історія українського війська 1917-1995*. — Львів, 1996. — С. 646-657; Русначенко А. *Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-1950-х рр.* — Київ, 2002. — С. 179-207; Киричук Ю. *Український національний рух 40-50 років XX століття: ідеологія і практика*. — Львів, 2003. — С. 254-266. Діяльність українського підпілля на Закерзонні також добре висвітлена й в польській історіографії. Найкращими роботами з цієї проблематики є книги: *Szcześniak A., Szota W. Droga do nikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce*. — Warszawa, 1973 та *Mołyka G. Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943-1948*. — Warszawa, 1999.

² Значна частина цих документів на сьогодні опублікована: *Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USSR. T. 1-2.* / Pod red. E. Misiły. — Warszawa, 1998-1999; *Літопис Української Повстанської Армії. Том 33. Тактичний відтинок УПА 26-ий «Лемко»: Лемківщина і Перемищина* / За ред. П. Й. Потічного та І. Лико. — Торонто-Львів: Літопис УПА, 2001; *Літопис Української Повстанської Армії. Том 34. Тактичний відтинок УПА 26-ий «Лемко»: Лемківщина і Перемищина*. — «Холодний Яр», «Бескид», «Верховина» / За ред. П. Й. Потічного та І. Лико. — Торонто-Львів: Літопис УПА, 2001; *Літопис Української Повстанської Армії. Том 39. Тактичний відтинок УПА 28-ий «Данилів». Холмщина і Підляшся. (Документи і матеріали)* / За ред. Петра Й. Потічного — Торонто-Львів, 2003; *Літопис Української Повстанської Армії. Том 40. Тактичний відтинок УПА 27-ий «Бастіон». Любачівщина, Томашівщина, Ярославщина*. / За ред. Петра Й. Потічного — Торонто-Львів, 2004.

її зародження. Загалом боротьба українських повстанців охоплювала територію Західної України, яка до 1939 р. були частиною Польщі. Саме тут протягом 1920–1930 рр. відбувалося становлення українського націоналістичного руху спочатку у формі підпільних організацій УВО та ОУН, а згодом — масової збройної сили УПА. З певністю можна сказати, що створення УПА було результатом подальшого розгортання визвольної боротьби: основний кадровий кістяк армії становили члени ОУН, котрі перейшли через підпільну діяльність у 1920–1930 рр., територію діяльності охоплювали структури ОУН, розбудовані в міжвоєнний час, врешті, масова підтримка населенням повстанського руху була результатом тривалої пропагандистської та організаційної роботи підпільників та популярності ОУН. Відповідно, інтенсивність і тривалість повстанської боротьби в окремих регіонах значною мірою залежала від ступеня розгалуженості структур підпілля ОУН.

Наведені загальні зауваги стосуються й особливостей розгортання боротьби ОУН та УПА на Закарпатті, територія якого була суттєво слабше, ніж сусідні, охоплена підпільною мережею ОУН. Своєрідним центром діяльності націоналістичного підпілля тут був Перемишль. Ще в 1920-х рр. постала структура Перемиської округи УВО, що потім стала основою відповідного територіального утворення ОУН³. Як побачимо, згодом саме Перемищина стане в 1945–1947 рр. найпотужнішим центром повстанського руху. Охопленість інших земель Закарпаття мережею ОУН була незначною, зокрема через лівацькі симпатії місцевого українського населення — переважно бідного й малограмотного селянства. Ситуація дещо змінилася в 1939–1941 рр., коли з-під радянської окупації почали масово прибувати члени ОУН та взагалі представники української інтелігенції. На короткий період ці землі стали епіцентром націоналістичного руху. Проте з початком німецько-радянської війни в 1941 р. більшість членів ОУН рушили на схід для розгортання діяльності. Таким чином, Закарпаття знову на деякий час опинилося на маргінесі розвитку українського визвольного руху. Щойно в 1943 р., коли діяльність ОУН і нещодавно створеної УПА починає територіально розростатися, звернено увагу також і на цю територію. У червні 1943 р. обласним провідником Перемищини призначено

³ *Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 33. — С. 7.*

Василя Галасу, який започаткував тут активну підпільну роботу⁴. І хоча ще наприкінці 1943 р. при Перемиській області, як і при інших областях ОУН, створено Воєнну округу «Сян»⁵, фактично творення військових відділів та бойової діяльності тут не відбувалося до переходу фронтів у липні 1944 р.

Дещо інакше процес становлення структур ОУН і УПА відбувався на півночі Закерзоння. Тут швидше, ніж на півдні, розпочалося збройне польсько-українське протистояння, яке спонукало керівництво визвольного руху перейти до розбудови збройних відділів. Спалах антиукраїнського терору на Холмщині спричинив створення самооборонних боївок. Згодом їх починають посилювати сотнями УПА із сусідніх теренів Волині та Галичини, паралельно творяться повстанські відділи з місцевого населення. Найбільшого напруження польсько-українська боротьба сягнула навесні 1944 р., коли постав так званий Холмський фронт. Тоді ж, у квітні 1944 р., утворюються перші збройні загони на Любачівщині. Влітку 1944 р. повстанські відділи Холмщини та Любачівщини перейшли фронт і розпочали діяльність у нових умовах.

Створення повстанських відділів у Надсянні розпочалося щойно в липні 1944 р. Безпосередньою причиною став не конфлікт з поляками⁶, а наближення фронту й підготовка українського визвольного руху до нових умов діяльності. Саме намагання уникнути репресій радянського режиму, мобілізації в Червону армію штовхало велику кількість українців, особливо тих, які відзначилися в антирадянській діяльності чи у співпраці з німцями, у повстанські лави. Ще однією причиною розбудови тут УПА стала концентрація біженців із Західної України, які з тих чи інших причин хотіли вступити до УПА⁷. Тому місцеве керівництво ОУН дало наказ своїм членам, які були в рядах української поліції, залишити станиці, перейти в підпілля й намагатися приєднатись до відділів УПА⁸.

⁴ Галаса В. *Наше життя і боротьба*. — Львів, 2005. — С. 40.

⁵ *Літопис Української Повстанської Армії*. — Торонто, 1986. — Т. 13: *Перемищина—Перемиський курінь*. Книга перша: *Денник відділу «Бурлаки»* (Володимира Шигельського). — С. XI.

⁶ На думку Г. Мотики, у цей час жертвами польсько-українського конфлікту стало до 200 українців. Див. Мотука Г. *Tak było w Bieszczadach...* — С. 158.

⁷ *Літопис Української Повстанської Армії* — Т. 33 — С. 101-102.

⁸ *Там само*. — С. 102.

Повстанські відділи тут творилися з неймовірною швидкістю: на вересень 1944 р. їх було вже одинадцять із загальною кількістю 1811 осіб⁹. Одним із основних організаторів був Василь Мізерний-«Рен», який, зв'язавшись із Головною Командою УПА, прозвітував про свою роботу. Можливо, несподівано для себе, він отримав таку відповідь: командування Повстанської армії, у зв'язку із переходом у більшовицьке запілля, не планувало творити нових відділів, навпаки, намагалося обмежити їх кількість до найбільш бойових одиниць, складених із вояків, які були готові до важких умов боротьби під більшовицькою окупацією. Ці зауваження базувалися на розумінні ґрунтовної відмінності нових умов повстанської боротьби від боротьби з німцями¹⁰.

Отже, керівництво визвольного руху не збиралося розбудовувати масової збройної сили на Закерзонні. Додатковим доказом є те, що, протягом тривалого періоду, аж до кінця 1945 р., відділи на цих теренах підпорядковувалися командуванню галицьких та волинських Воєнних округ («Буг», «Говерля» — УПА-«Захід», «Турів» — УПА-«Північ»). Очевидно, вважали достатнім утримання на цих теренах підпільної мережі ОУН.

Попри те новостворені сотні стали частиною структури УПА, пройшли необхідний військовий вишкіл і 24 вересня 1944 р., виконуючи наказ Головної команди УПА, двома групами рушили на схід для переходу фронту. На терени Закерзоння вони повернулися в листопаді-грудні 1944 р.

Протягом зими 1944–1945 рр. відділи УПА на Закерзонні не виявляли особливої активності через несприятливу для партизанської боротьби зимову пору, а також тому, що до січня 1945 р. ці терени були безпосереднім запіллям радянсько-німецького фронту, що виявилось у великій насиченості місцевості військами Червоної армії та НКВД. З лютого цього року посилено охорону радянсько-польського кордону, що призводить до відірваності структур визвольного руху на Закерзонні від його керівництва. Це змусило Провід ОУН у березні 1945 р. здійснити реорганізацію

⁹ Содоць П. *Українська Повстанча Армія, 1943–49. Довідник другий*. — Нью-Йорк, 1995 — С. 67.

¹⁰ Ріпецький М. *Історія куреня «Рена» // Літопис Української Повстанської Армії — Т. 33 — С. 112–113.*

місцевих клітин ОУН й об'єднати їх у самодостатню структуру Закерзонського краю на чолі із досвідченим підпільником Ярославом Старухом — «Стягом». А відділи УПА ще до жовтня не творили окремої структурної одиниці. Ймовірно, керівництво Повстанської армії й надалі вважало за недоцільну розбудову тут своїх структур.

Чинником, який змінив думку щодо необхідності існування збройної сили на Закерзонні, знову став польський терор. Навесні 1945 р. різні збройні польські формації (як підпільні, так і державні) атакували 78 українських місцевостей, жертвами чого стало від 2600 до 3900 осіб¹¹. У відповідь українські повстанці провели низку антипольських акцій. Розростання конфлікту було більш ніж імовірним, він міг набрати масштабів протистояння на Волині чи в Галичині в 1943-1944 рр. На заваді цьому стали переговори між представниками українського та польського підпілля та підписання угод про перемир'я і співпрацю в боротьбі з НКВД¹².

Завдяки підписаному перемир'ю на теренах Закерзоння протягом літа 1945 р. не тільки припинилося протистояння, але й було, по суті, заблоковано переселенські акції. Тому відпала потреба в існуванні сотень УПА, які переформовуються в Самооборонні кушові відділи (СКВ). Ще одним чинником, який вплинув на рішення, була загальна стратегія скорочення кількісного складу УПА, яку почали втілювати, за наказами Головної команди, із середини 1945 р.: існування великих повстанських відділів у повосенній дійсності було невиправданим, і їх почали розформовувати на дрібніші на всій території діяльності УПА.

Ситуація кардинально змінилася у вересні 1945 р. після рішення польської влади пришвидшити депортацію українців із Закерзоння з використанням військових сил. Для українців почався новий, насильницький етап переселення, а отже, новий етап у діяльності українського підпілля. Керівництво визвольного руху взяло на себе відповідальність за захист українського населення й припинення депортацій. Восени 1945 р. відбувається нова

¹¹ Motyka G. *Tak było w Bieszczadach...* — S. 240.

¹² Детальніше про переговори див.: Motyka G., Wnuk R. *Pany i rezuny. Współpraca AK-WiN i UPA. 1945-1947.* — Warszawa, 1997.

мобілізація відділів УПА. У жовтні їх об'єднують в окрему 6-у Воєнну округу «Сян».

З того часу можна говорити про остаточне формування структури українського визвольного руху на Закерзонні. Його основу становили три округи підпільної мережі ОУН. Найбільш розвинутою мережа була на півдні Закерзоння, де, відповідно, було створено Першу округу в складі трьох надрайонів; Друга округа в складі одного надрайону охоплювала Любачівщину; Третя, Холмська, округа складалася з двох надрайонів. Кожний із територіальних округ ОУН відповідав Тактичний відтинку УПА: перший — ТВ 26 «Лемко» (у складі двох куренів по чотири сотні в кожному), другий — ТВ 27 «Бастіон» (один курінь — чотири сотні), третій — ТВ 28 «Данилів» (один курінь — чотири сотні). Структури ОУН та УПА не тільки збігалися територіально, а й перетиналися функціонально: у складі кожного територіального проводу ОУН (окружного, надрайонного, районного) існувала військова референтура, яку очолював відповідного рівня командир УПА. ОУН через свої господарчі референтури готувала харчі та матеріальне забезпечення для УПА, Служба безпеки організації виконувала розвідувальні й контррозвідувальні функції для УПА, армія також користувалася організованою ОУН системою зв'язків. Структура визвольного руху на Закерзонні формувалася найпізніше з усіх охоплених рухом земель, що дозволило місцевому керівництву уникнути багатьох помилок і невдалих спроб розбудови, характерних для Волині чи Галичини. Відповідно, структура стала оптимальною для реалізації поставлених перед рухом завдань.

Отож, які завдання стояли перед українським визвольним рухом на Закерзонні? Передусім слід наголосити, що ніколи цим завданням не був мілітарний розгром Польщі. Українські повстанці досить реально оцінювали свої сили на Закерзонні й решті України, де вони також ніколи не ставили собі за мету розгром СРСР. Тому найголовнішим завданням визвольного руху протягом усього часу його існування і на всіх територіях була зміна свідомості місцевого українського населення, виховання його готовності до національної революції. Як слушно стверджує Євген Місило, «ішлося насамперед не так про мілітарну, як політичну маніфестацію волі до самостійної держави, незалежності українського народу з

розрахунком на те, що пролита кров колись принесе добрий плід»¹³. Саме тому головний наголос у структурі та діяльності визвольного руху посідала пропаганда: відповідні референтури були представлені практично на всіх щаблях керівництва, їхні працівники в ролі політвиховників працювали в УПА, своєю чергою перетворюючи вояків на носіїв пропаганди.

Іншим стратегічним завданням визвольного руху ОУН та УПА був захист населення від окупаційного терору. Це завдання було чи не найважливішим на Закерзонні й полягало в намаганнях завадити депортації українського населення. Саме для цього керівництво УПА пішло на розбудову повстанських відділів, при тому, що в той самий час, у другій половині 1945 р., на інших українських теренах відбувалося скорочення й часткова демобілізація УПА.

Особливе значення на теренах Закерзоння мали пропагандистські функції. Окрім загальних завдань: виховання населення, підтримки високого морального і бойового духу вояків УПА, — місцеві структури пропаганди намагалися поширити інформацію про український визвольний рух за межами українських етнічних теренів. Цю територію керівництво визвольного руху розглядало як «вікно у світ». В СРСР в умовах цілковитої інформаційної блокади не було жодної можливості маніфестувати свою боротьбу перед світом. Натомість такі нагоди ще залишалися в не до кінця «скомунізований» Польщі. Мало того, географічне розташування Закерзоння дозволяло здійснювати з його території пропагандистські акції в сусідній Чехословаччині, щодо якої можна говорити про наявність свободи преси до 1948 р.¹⁴

Оцінюючи діяльність структур пропаганди на території Закерзоння, слід вказати, що вони були дуже добре організовані. Незважаючи на брак людей, які б очолювали ці структури (згідно з А. Щесняком і В. Шотою, бракувало 13 референтів пропаганди в різного рівня проводах¹⁵), організація пропагандистської роботи була на високому рівні. Діяло кілька підпільних друкарень, які не

¹³ У своїх засадах УПА не мала вписаної капітуляції. Розмова з Євгеном Місилом, істориком, директором Українського Архіву в Варшаві // Вісник Закерзоння. — Ч. 7-9. — 2002. — С. 37.

¹⁴ Про ці акції детальніше див.: В'ятрович В. Рейди УПА теренами Чехословаччини. — Львів—Торонто, 2001.

¹⁵ *Szcześniak A., Szota W. Droga do nikąd* — S. 240.

лише передруковували підпільну літературу з України, а й готували власні видання. На сьогодні відомо сім місцевих періодичних видань¹⁶. Крім того, виходили окремі тематичні брошури, деякі з них англійською, німецькою, французькою мовами. Активна видавнича діяльність не припинялася до початку 1947 р.

Із географічного розташування випливала ще одна специфічна функція підпілля на цих теренах: забезпечення зв'язку між підпіллям в Україні та закордонними осередками українського націоналістичного руху. Допоки тут існувала структура підпілля — існував вкрай важливий для еміграції і Краю зв'язок. Тому втрата Закерзоння в 1947–1948 рр. була дуже болючою. Провід намагався за будь яку ціну створити тут підпільні ланки для зв'язку між Краєм і еміграцією. Згодом саме ці намагання використала польська служба безпеки, розбудовуючи легендовану мережу ОУН в Польщі під керуванням колишнього підпільника, а відтак польського агента Леона Лапінського-«Зенона»¹⁷.

Ще одним важливим для українського визвольного руху завданням, яке мало бути виконане саме на Закерзонні, було досягнення співпраці з польським антикомуністичним підпіллям, на той час одним із найсильніших антикомуністичних підпільних рухів. Керівники ОУН та УПА вважали, що польський народ по завершенні війни опинився в аналогічних з українськими умовах. У такій ситуації єдиним варіантом раціональної політики для антикомуністичних рухів обох народів мало стати об'єднання в боротьбі проти спільного ворога — СРСР. Можливий українсько-польський союз розглядали як початок створення широкого антирадянського фронту боротьби народів Центрально-Східної Європи в радянській зоні впливу¹⁸.

Закерзоння розглядали як своєрідний плацдарм для втілення в життя ідеї спільної українсько-польської антирадянської боротьби. Як зазначає Василь Галаса, у жовтні 1943 р. на нараді

¹⁶ Літопис Української Повстанської Армії. — Торонто, 1987. — Т. 16: Підпільні журнали Закерзонської України.

¹⁷ Про це див.: Nałagida I. *Prowokacja «Zenona»*. — Warszawa, 2005.

¹⁸ Про це детальніше: В'ятрович В. Польське питання в ідейно-політичних засадах ОУН(б) // Україна. Культурна спадщина, національна свідомість, державність. Україна у Другій світовій війні. Українсько-польські взаємини — Львів, 2005. — С. 288–303.

керівництва ОУН в с. Мелна на Рогатинщині йому як провідникові Перемиської області ОУН було дано завдання шукати порозуміння з польським підпіллям.¹⁹ Відразу виконати це було неможливо, однак це стало реальним у кінці 1944 — на початку 1945 рр. Для зміни ситуації у відносинах двох народів від імені українських повстанців поширювано різноманітні листівки-звернення до поляків²⁰, спеціальні пропагандистські брошури, здійснювано пропагандистські рейди на польські етнічні терени. Врешті, вдалося досягнути вже згадуваних домовленостей у с. Седлиськах (29 квітня 1945 р.) та с. Руді Ружанецькій (21 травня 1945р.). Показником рівня уваги до можливості співпраці з поляками є той факт, що переговори з українського боку провадив Юрій Лопатинський — делегат, якого призначив особисто Головний командир УПА. Переговори з Лондонським еміграційним урядом після війни провадив і Степан Бандера, який в одному зі своїх листів інформував Шухевича про те, що українська сторона готова для досягнення домовленостей відійти від етнографічного принципу визначення кордонів, замінивши його вільним самовизначенням населення спірних теренів²¹.

Досягнуті локальні домовленості спинили можливе розростання польсько-українського конфлікту навесні 1945 р. Наступного 1946 р. вдалося навіть провести спільну польсько-українську збройну акцію на місто Грубешів, яка, на жаль, не стала переломною: керівництво польського антикомуністичного руху не вважало за потрібне далі розвивати співпрацю. Зрештою, у другій половині 1946 р. діяльність польського антикомуністичного підпілля на теренах Закерзоння припинилася, а тому цей регіон втратив роль плацдарму створення нової моделі українсько-польських стосунків.

Відповідно до поставлених завдань, структури ОУН та УПА нараховували у своїх лавах кілька тисяч вояків та підпільників. Їх

¹⁹ Галаса В. *Наше життя і боротьба*. — С. 46-47.

²⁰ Роман Дрозд у своєму збірнику документів у розділі «Ставлення ОУН-УПА до Польщі і поляків » наводить за період 1945-1947 років шістнадцять різноманітних звернень до польського народу. (Drozd R. *Ukraińska Powstańcza Armia*. — Warszawa, 1998. — С. 138-206.) Це найбільша кількість звернень від імені українського визвольного руху до представників іншого народу.

²¹ Телеховський Ю. *Українсько-польські відносини: деякі факти та міркування щодо об'єктивної оцінки минулого* // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 2001. — № 2. — С. 4.

кількість змінювалася залежно від ситуації, особливо це залежало від кількості вивезених українців. У час найбільшого розмаху противисиленчої акції на межі 1945–1946 рр. у лавах УПА, за підрахунками польських дослідників, було орієнтовно 2400 вояків, через рік їх кількість скорочено до 1800²². Після мобілізації Самооборонних кущових відділів до УПА в їхніх лавах залишилося близько тисячі осіб, до підпільної мережі ОУН було залучено понад дві тисячі осіб. Отже, загалом у структурах підпілля було 5—5,5 тисяч за загальної кількості близько 600 тисяч українців. Тобто активними учасниками визвольного руху на Закерзонні було близько 1-го відсотка населення, інші тією чи іншою мірою підтримували його.

Кадрове наповнення структур підпілля зумовлювалася особливістю його формування. Довоєнна мережа ОУН на теренах Закерзоння була доволі слабкою, тому в її розбудові в наступні роки вирішальну роль відігравали члени ОУН з інших теренів, які становили в 1944–1947 рр. основу керівництва. Натомість абсолютну більшість рядового складу УПА та підпільної мережі становили місцеві мешканці, що було зумовлено характером діяльності, спрямованої на захист місцевого населення.

Рівень підтримки українцями Закерзоння повстанського руху не всюди й не завжди був однаковим. Зокрема, він був проблемним в окремих регіонах Лемківщини та Холмщини, частина мешканців яких мала прорадянську орієнтацію. Піком підтримки населення можна вважати період кінця 1945 — середини 1946 рр., адже це саме був час, коли польська влада розпочала насильницьке вивезення українців, а УПА виявилася єдиною організованою силою, що чинила цьому опір. Саме населення, яке не піддалося на вмовляння та погрози влади протягом вересня 1944 — вересня 1945 рр. і готове було залишатися далі на своїх землях, стало основою підтримки ОУН та УПА. У середині 1946 р. польській владі таки вдалося переломити хід депортацій, отожд населення, зрозумівши, що УПА не здатна цілком припинити їх, поступово зменшує свою підтримку повстанців. Особливо це стало відчутним у кінці 1946 р., коли припинилися переселення до УРСР. Значна частина українців, що залишилися на теренах Закерзоння, сподівалася на дозвіл

²² *Szcześniak A., Szota W. Droga do nikąd — S. 257–258.*

жити в межах Польської держави, а отже, намагалася бути лояльною до неї.

Про остаточне оформлення українського визвольного руху на Закерзонні, його структури та завдання можна говорити з кінця 1945 р. Тоді, коли на інших теренах відбувався поступовий процес згортання масової збройної боротьби, перехід на підпільні форми протистояння, тут, навпаки, за словами Гжегожа Мотики, починається «українське повстання»²³. Тому нижче детальніше розглянемо захист місцевого населення як найважливішу функцію ОУН та УПА на Закерзонні. Саме виконання цієї функції визначало тактику діяльності українського підпілля протягом 1945–1947 рр.

Безпосереднім поштовхом до «українського повстання» стало залучення військ до виселення українського населення. Реакція підпілля була блискавичною: уже 9 вересня 1945 р. вийшов відповідний наказ командування 6-ої ВО «Сян»: «Всюди, там, де будуть відповідні можливості, перевести боєві дії проти тих, які переводять виселення. Знищувати виселенчі комісії та всіх інших, які змушують до виселення».²⁴ Цим наказом започатковано справжню партизанську війну УПА: періодичні напади на військові гарнізони, виселенчі комісії, навіть на невеликі міста, нищення комунікацій (доріг, мостів, залізничних станцій, телефонного і телеграфного сполучення), підпалювання виселених українських сіл, аби їх не заселили поляки. При цьому акції здійснювали доволі великі військові з'єднання — сотні, а іноді й курені, які вступали у відверті наступальні бої з польським військом. Навіть польські комуністичні автори визнають, що понад півроку ініціатива в бойових діях повністю належала УПА, яка проводила активні наступальні операції. У квітні 1946 р. для протистояння українським повстанцям створено Операційну групу «Жешув». Поступове скорочення кількості українського населення, а отже, і можливостей підтримки повстанського руху стало особливо помітне влітку того ж року, коли польській владі врешті вдалося досягти перелому в боротьбі з підпіллям. Додатково негативно на можливості збройного підпілля вплинуло завершення переселень: починається поступове скорочення діяльності. Ще одним чинником були зміни в загальній

²³ Motyka G. *Tak było w Bieszczadach...* — С. 269–355.

²⁴ *Літопис Української Повстанської Армії*. — Т. 33. — С. 523.

тактиці визвольного руху. Керівництво ОУН-УПА після Великої блокади зими 1945–1946 р. і значних втрат розпочинає перехід із повстанських форм боротьби на підпільні. Станом на середину-кінець 1946 р. майже по всіх теренах, за винятком Карпат, відділи УПА було розформовано в невеликі боївки. Іншим винятком стало Закарзоння. Хоч керівництво цих земель й отримало відповідні інструкції, проте не вважало за можливе розформувати відділи УПА в цей момент. Очевидно, справді важко було говорити про розформування повстанських сотень, які ще кілька місяців тому повністю контролювали ситуацію, відкрито пересувалися тереном, були готові до відкритих фронтальних боїв із військом. Проблема полягала як в організаційній площині (як швидко переформувати повстанські загони в підпільну мережу, а повстанця, що звик відкрито воювати, — перевчити на підпільника), так і в психологічній: різке скорочення масштабів боротьби на фоні успішного завершення переселень для багатьох повстанців виглядало б капітуляцією. Заступник крайового провідника ОУН на Закарзонні Василь Галаса твердив з цього приводу: «Нам не можна було думати про скорочення кількості сотень в цій окрузі тому, що це була б психологічна помилка. Ми не могли сказати тому, хто сам добровільно зголосився служити, що чомусь-то він вже не потрібний»²⁵.

Місцеве керівництво визвольного руху лише частково виконало розпорядження — суттєво скорочено кількість бойових акцій підпілля (у червні 1946 р. їх було 63, у липні — 39, у серпні — 23), розпочато підготовку до зимівлі в криївках. Очевидно, подальша реформація структури УПА мала відбутися навесні 1947 р. Проте проведена польською владою акція «Вісла» не дозволила її реалізувати. Отож, повстанські сили, які становили десь дві тисячі вояків УПА і членів ОУН, змушені були протистояти двадцятьом тисячам вояків польського війська та корпусу безпеки. І те, що повстанці досі були структуровані у відділах числом близько ста вояків у кожному, дозволило польському війську легше розгромити їх. Адже ця кількість була не достатньою для того, аби чинити ефективний опір діям ворога, з іншого боку — вона була надто великою,

²⁵ *Стратегії 1945–1947 рр. на Закарзонні. Розмова з Василем Галасою-«Орланом», заступником провідника Закарзонського краю Ярослава Старуха-«Стяга» з політично-пропагандивної праці // Вісник Закарзоння. — 2002. — № 7–9. — С. 36–37.*

аби уникати зіткнень із ним. Польським силам вдалося завдати вирішального удару по структурах українського визвольного руху на Закерзонні: більшість повстанських відділів було розгромлено, тільки незначній кількості вояків вдалося прорватися на терени Чехословаччини чи УРСР, керівництво підпілля втратило зв'язок із підпільними ланками, 17 вересня 1947 р. в бою загинув крайовий провідник Закерзоння Ярослав Старух. Демобілізація УПА, яку оголосив командир ВО «Сян» Мирослав Онишкевич у вересні 1947 р., була вже явно запізнилою.

Українському визвольному рухові на Закерзонні по суті не вдалося переформатуватися на підпільні форми боротьби і продовжити свою діяльність після 1947 р. Окремі групи підпільників діяли до осені 1948 р., деякі з них навіть здійснили невдалі спроби продовжити діяльність на так званих «Зем'ях Одзисканих» у північно-західній Польщі, куди були виселені українці. На жаль, на Закерзонні не вдалося використати досвіду повстанських формувань Волині та Галичини, які зуміли після Великої блокади змінити свою тактику на підпільну й продовжити боротьбу ще протягом кількох років. Ймовірно, саме розмах боротьби УПА на Закерзонні в 1945–1946 рр. став на заваді швидкому переходові повстанців у підпілля.

Щоб підбити підсумки діяльності українських повстанців на Закерзонні, звернімося до статистичних даних. За 1944–1947 рр. від рук українських повстанців загинули 997 польських вояків, 603 члени партії, міліціонери, представники сільської адміністрації, 599 цивільних осіб²⁶. Причому найбільше вояків загинуло в 1946 рр., коли УПА досягла свого апогею розвитку на Закерзонні, тоді ж від її рук полягло 98 цивільних осіб. Більшість цивільних (368) загинуло в 1945 р., очевидно, в ході відплатних акцій українського підпілля після хвилі польського терору навесні того року²⁷. Акцентуючи увагу на кількості втрат цивільного населення протягом трьох років, Збігнев Ковалевський вказує, що за значно коротший період, 1945–1946 рр., від рук польського підпілля загинуло 536 цивільних осіб²⁸.

²⁶ *Szcześniak A., Szota W. Droga do nikąd* — S. 526–529.

²⁷ *Ibid.*

²⁸ Ковалевський З. Польське підпілля у повоєнній стратегії УПА // *Україна. Наука і культура*. — Вип. 26–27. — 1993. — С. 227.

Структура втрат і їхня динаміка яскраво засвідчують, що українське підпілля на теренах Закерзоння боролось не проти поляків, а проти комуністичної адміністрації, її військ та сил безпеки. Натомість з українського боку в період 1945–1948 рр., за підрахунками Гжегожа Мотики, загинуло 6–7 тисяч осіб, причому більшість із них — цивільні²⁹. Отже, польська комуністична держава воювала не тільки, а може, і не стільки проти українського повстанського руху, як проти українського населення загалом. Це чи не найкраще ілюструє здійснена в 1947 р. акція «Вісла», коли під приводом ліквідації УПА було повністю депортовано й розсіяно українську національну меншину.

Підсумовуючи діяльність ОУН, УПА на теренах Закерзоння, слід підкреслити кілька тез. Боротьба українських повстанців відбувалася тут за особливим, відмінним від решти українських земель, сценарієм. Відірваність від інших теренів, охоплених повстанським рухом, стала причиною оформлення місцевих структур ОУН-УПА в окреме територіальне утворення, що, незважаючи на зв'язок із загальним керівництвом, діяло досить автономно. Стратегія розгортання повстанських сил мала інший характер і хронологію. Якщо на теренах Волині, Галичини, Поділля чи Карпат кінець 1944 р. був піком діяльності УПА, то на Закерзонні в цей час лише розпочинається творення перших відділів. Із багатьох свідчень випливає, що керівництво визвольного руху не збиралося на початках розбудовувати на Закерзонні відділи УПА, а для реалізації пропагандистських завдань та утримання зв'язку достатньою була діяльність підпільної мережі ОУН, до того ж у кінці 1944 — на початку 1945 рр. було цілком зрозуміло, що мова не може йти про військову перемогу над СРСР чи її ставлениками в Польщі. Проте виселений терор змусив взяти відповідальність за захист населення й організувати опір. Тому, незважаючи на поступове згортання діяльності УПА на інших теренах, на Закерзонні вона починає розростатися. Етапні для Повстанської армії події, такі, як поступова реорганізація УПА в другій половині 1945 р. чи її часткова демобілізація в 1946 р., не зачепили закерзонських відділів. Навпаки, саме цей час є періодом найвищого розвитку місцевих відділів УПА: до весни 1947 р. вони діяли такими великими

²⁹ Motyka G. *Tak było w Bieszczadach...* — S. 481.

з'єднаннями, як сотні, що, зрештою, стало однією з причин їхнього розгрому загонами ОГ «Вісла». У результаті визвольний рух на Закерзонні не зумів здійснити переходу на підпільну тактику боротьби й продовжити своє існування після 1947 р.

Метою розгортання повстанського руху на Закерзонні був, передусім, захист місцевого українського населення. Крім того, діяльність УПА мала пропагандистську мету — поширити у світі інформацію про український визвольний рух. Закерзоння було важливим вузлом зв'язку між Проводом ОУН в Україні та на еміграції. Керівництво визвольного руху розглядало його також як можливий плацдарм для започаткування спільної українсько-польської антирадянської боротьби. Зважаючи на особливі обставини всередині Польщі (прихід до влади комуністів), у світі (небажання держав Заходу втручатися в події за «залізною завісою»), жодного із зазначених завдань українським повстанцям повністю виконати не вдалося. Попри те їхня завзята боротьба й захист українського населення стали однією з найяскравіших сторінок історії УПА.

Микола Посівнич

ВІДОЗВА «ДО МОЛОДИХ РОБІТНИКІВ, РЕМІСНИКІВ, СЕЛЯН, СТУДЕНТІВ ЧЛЕНІВ ОУН!»

Одним із найважливіших напрямів діяльності ОУН у 1930-х рр. стала боротьба з комуністичними впливами. Маючи фінансову підтримку з-за кордону в 1920-30 рр., Комуністична партія Західної України (КПЗУ) активізувала свою підпільну діяльність. У журналі «Розбудова нації» було зазначено, що ОУН буде поборювати ідеологію протилежних політичних угруповань і вживати рішучих заходів проти всіх ворогів, передусім проти своїх найбільш крайніх противників — «угодовців-хрунів» та «радянوفілів-ікроїдів»¹.

Політичну пропаганду як засіб боротьби проти більшовизму було розвинено до найширших меж. Як легальна українська преса, що перебувала під впливом ОУН, так і вся підпільна преса присвятили цій справі максимум уваги. Вони висвітлювали суть більшовизму й розкривали його як новітню форму «московського імперіалізму». Преса представляла західноукраїнських радянوفілів як національних запродавців, що своєю роботою допомагають Москві зміцнити панування на Східній Україні. Крім того, усі члени ОУН на Західноукраїнських землях (ЗУЗ) отримали вказівку якнайширше використовувати осередки «Просвіти», «Рідної школи» та інших легальних організацій, для того щоб за допомогою доповідей і дискусій ознайомити український народ із суттю й цілями більшовизму та радянوفільства, небезпекою, яку вони становлять для нації.

У період, коли Крайовим провідником був Степан Бандера, важливим аспектом діяльності ОУН стали антирадянські агітаційно-пропагандистські та бойові акції. У 1932-1933 рр., під час голодомору, організованого комуністичним режимом в Радянській Україні, ОУН проводила потужну роз'яснювальну антибільшовицьку кампанію, трактуючи загибель мільйонів українців УРСР

¹ С. В. [Ленкавський С.] *Внутрішня пропаганда // Розбудова Нації. — 1932. — № 7-8. — С. 174.*

як сплановану акції, за допомогою якої радянська влада прагне ослабити український народ. Крайова Екзекутива ОУН на чолі зі С. Бандерою доручила найліпшим оунівським пропагандистам виголосити в усіх студентських осередках спеціальні доповіді. Користуючись мережею легальних українських товариств й організацій, ОУН у зазначений час провела політичну кампанію, спрямовану на викриття злочинних дій СРСР. Ця акція оунівців ударила по радянських позиціях у Західній Україні. Боротьбу за допомогою усного й друкованого слова доповнювали акти індивідуального терору щодо комуністів. Оунівці переслідували не лише високопоставлених радянфілів, а й прибічників цих ідей серед представників різних верств населення. Про це ставало відомо всій околиці й зацікавлювало навіть тих, хто був байдужий до того, хто такі советофіли-комуністи і чим вони можуть зашкодити українцям. У декількох місцевостях, де КПЗУ мала сильні позиції, дійшло до масових сутичок, зокрема на Дрогобиччині, у Яворівщині та інших районах².

На знак протесту проти штучного голодомору 1932-1933 рр., влаштованого радянською владою, 22 жовтня 1933 р. Микола Лемик вчинив замах на високопоставленого чиновника й розвідника НКВД Алексея Майлова, який працював у радянському консульстві у Львові. Актентат було здійснено з наказу С. Бандери³. 12 травня 1934 р. відома активістка ОУН Катерина Зарицька заклала бомбу під редакцію газети «Праця»⁴. З наказу С. Бандери Ярослав Карпинець виготовив у Кракові спеціальні повітряні балони для переправлення й розкидання оунівських відозв і летючок над прикордонними областями Радянської України. Також було виготовлено два радіоприймачі для зв'язку з організаційними кур'єрами⁵.

Саме за рекомендацією С. Бандери Євген Коновалець доручив Іванові Мітринзі — «Сергію Орелюку» — «Бирону» організаційний зв'язок зі Східною Україною. І. Мітринга очолив референтуру

² Мірчук П. *Нарис історії ОУН / За ред. Ленкавського С., Штикала Д., Чайківського Д.* — Мюнхен — Лондон — Нью-Йорк, 1968. — С. 451.

³ Науменко К. *Генеральне консульство СРСР у Львові // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.* — Львів, 2000. — Вип. 7. — С. 397.

⁴ *Центральний державний історичний архів України у місті Львові.* — Ф. 371. — Оп. 1. — Спр. 74. — Арк. 10; Там само. — Спр. 75. — Арк. 147.

⁵ Климишин М. *В похіді до волі.* — Торонто, 1975. — Т. 1. — С. 85.

з «підсовєтських» справ (згодом його призначено спеціальним референтом із соціальних питань*) і діяв окремо від основної мережі ОУН. Він особисто підібрав у референтуру помічників, безпосередньо контактував із Є. Коновальцем. Працівники референтури переправляли нелегальну літературу в радянську Україну й отримували звітти потрібну інформацію⁶.

Під впливом комуністичних репресій в УРСР та активної діяльності ОУН свої позиції різко почала втрачати КПЗУ. З її рядів почали масово виходити національно свідомі українці, унаслідок чого у складі партії стали переважати поляки та євреї. Розмах антикомуністичної діяльності ОУН у Західній Україні в 1929–1935 рр. приголомшив комуністичну партію, і вона не намагалася чинити активного спротиву. Щойно після масових арештів оунівців у 1934–1935 рр. комуністи, заохочені натиском польської влади й поліції, вирішили завдати націоналістам удар у відповідь. Яскравим прикладом цієї боротьби є відозва Комуністичного союзу молоді Західної України (КСМЗУ) «Друзі! Товариші» від грудня 1935 р., де йдеться про події, які відбувалися під час Варшавського процесу над Степаном Бандерою і товаришами (18.XI.1935–13.I.1936). У завуальованій формі молоді комуністи з національних позицій прагнули завоювати симпатії українського суспільства й очолити визвольний рух проти Польщі. У цій унікальній листівці її автори по суті були вимушені визнати членів ОУН борцями за свободу. «Молоді робітники, селяни, студенти, — читаємо тут, — Ви йшли до ОУН, йшли з думкою боротьби за незалежну Україну, за Україну без «без хлопа й пана», про яку співав, за яку боровся наш великий бунтар Шевченко й тисячі безіменних борців».

Документ є досить цінним свідченням того, як трактував діяльність ОУН її основний суперник по підпіллю в Західній Україні.

Документ зберігається в приватному архіві колекціонера Віталія Манзуренка у Львові. Надрукований на газетному папері розміром 16,5x25 см.

* З другої половини 1930 рр. члени цієї референтури згуртувалися навколо видавництва «Дешева книжка».

⁶ Бойко Ю. Націоналізм на східноукраїнських землях у добі Коновальця // Євген Коновалець та його доба. — Мюнхен: Видання фундації ім. Є. Коновальця, 1974. — С. 611 — 612.

Пролетарі всіх країн, єднайтеся!

**КОМУНІСТИЧНИЙ СОЮЗ МОЛОДІ ПОЛЬЩІ
(СЕКЦІЯ КОМ. ІНТЕРНАЦІОНАЛУ МОЛОДІ)
КОМУНІСТИЧНИЙ СОЮЗ МОЛОДІ ЗАХ. УКРАЇНИ.**

До молодих робітників, ремісників, селян, студентів членів ОУН!
цілого молодого покоління Західної України!

ДРУЗИ! ТОВАРИШІ!

Варшавський трибунал судить 12 діячів О. У. Н. за вбивство ката Перацкого.

Протягом усього процесу окупант день-у-день топче національну гідність українського народу. Від люті піняться прокурори на звук українського слова. Не вільно підсудним зізнавати рідною мовою. Ні слова сказати ані боронитись. Нашу мову вигнано з судової салі, безправно, насильно.

Суд сам «зізнає», зі слідчих актів відчитує зізнання. За що-будь карами сипле, поліцаї волочать зі салі. Їх в'язнено в кайдани законаних.

Польський окупант промовчує співпрацю ОУН з Гітлером в ім'я злочинного польсько-німецького воєнного союзу. Зате спільно з Гітлером використовують процес проти Литви й Чехословаччини. Хочуть шлях промостити до нападу на ці народи й Радянську Україну.

Підсудним шибениця грозить. Кат вже суче стрички, а ключники ключами бряздують** щоб на довгі роки замкнути тюрму.

Ні! Цьому не бути! Бо кара смерті на підсудних — це нові репресії й знущання над українським народом. Це жорстокіші розбої й дике безправ'я над нами. Чи треба казати, як страждаємо, мучимось? Як без праці, без шкіл наша молодь вин родовлюється [винародовлюється. — М.П.], в злиднях і темряві поневіряється. Як переслідується нашу мову й пісню, а культуру нівечиться. Як заперто нас в лях панської неволі, країна кровю й слізми стікає. Чи треба казати?

Й тому польський окупант не сміє судити! Не сміє судити той, що залізним бичем панує на нашій рідній землі, а свавільно душить власний народ. І тому всі станьмо проти намірів і плянів шайки гнобителів!

Хто проти окупації, за національні свободи — хто проти реакції, насилля, за поступ, культуру — хто проти злочинної війни, за мир — той стоїть проти окупаційного суду, за оборону підсудних.

Ні! Окупант не має права судити, судити діяльність О.У.Н., право судити за українським народом.

Члени О. У. Н.

Ви маєте найперше право до цього. Беріть слово! Судіть!

Молоді робітники, селяни, студенти — ті всі «малі люди», про яких говорив Мигаль, — Ви йшли до ОУН, йшли з думкою боротись за незалежну Україну, за Україну без «без хлопа й пана», про яку співав, за яку боровсь наш великий бунтар Шевченко й тисячі безіменних борців.

А ОУН Ваші чисті бажання й прагнення згальовила, збездарила. Зв'язалася з гітлерівським катівством і чорною реакцією та Вас, що про волю думали, зробила виконавцем ворожих українській нації сил. Вашу совість ОУН сплямила мордами, погромами українських селян. Що Ви робили в 1934 р.? Тоді, коли червона Волинь кровю стікала, несучи геройсько прапор визвольних боїв, Ви на приказ проводу стріляли й били селян, робітників, комуністів. Завіщо? Кому в користь? Чи возвольним змаганням українського народу, чи окупаційним бандитам? Судіть!

Ваш провід, Коновалець, Сушко, Ярій посилають членів УВО-ОУН на Радянську Україну. Про це згадав Спольський. І там Ваші висланники на службі Гітлера, разом з петлюрівцями на службі ІІ штабу польської дефензиви, там палили, шкодили, нищили колгоспи, трактори — плоди творчої праці українського народу. А тут — на Західній Україні — Ви організовуєте скажену нагітку проти Радянської України разом з усією угодовською Ундо-зрадою. Можете не погоджуватись на радянський лад. Але хто організовує антирадянську нагітку, той в один ряд стає з Гітлером і польським окупантом, той організовує війну чужих грабіжників. Кому в користь? Чи за самостійну, соборну Україну, чи за колонію польських панів і гітлерівських баронів? Судіть!

Ви думали, що індивідуальний терор є засобом боротьби. Але це банкрутує. Бо не можна замінити масової боротьби народних мас револьверовим замахом одиниці.

На такій ідеології, на такій роботі зроджуються Малюци, Спольські, Мигалі. Рoste деморалізація, ренегатство, провокація.

Сміло гляньте правді в очі! Хай той процес буде для Вас і всіх незабутньою наукою. Хай наукою назавжди буде те, що Гітлер Лебеда видав під шибенецю й опльовує Ваших бойовиків, коли Ваш провідник Ярій далі в Берліні торгує з Гітлером нашими земляками. Провірте свою думку й погляди! Вийдіть з сліпого кута, в який ОУН Вас всадила. Мигаль, ренегат — лізе в багно ундівської угоди. Зате Ундо його виславлює. Але не для Вас туди шлях, не для Вас, що хочете визволення. **Разом з народом ставайте, усіма поступовими, революційними силами боронім підсудніх!**

Тисячі українських, польських і жидівських робітників, селян, інтелігенції — комуністи, соціялісти, демократи, поступові люди праці й думки — перші кинули грімкий протест проти смерті на підсудних на вічах у справі амнестії. Бо окупаційний суд, коли шибениці готує, думає про шибениці для українського народу.

Спільною зненавистю до спільного ворога запалені — спільно боронімся: за допущення української мови в суді, за свободу внесків і запитів для оборонців і підсудніх, проти кар і репресій, за усунення поліції зі салі розправ, за допущення всіх свідків оборони, за відчитання тайних документів і архіву про співпрацю ОУН з Гітлером і І відділу генеральним штабом.

Запротестуймо могутнім голосом проти кари смерті! Не даймо підсудніх під стричок окупаційних катів. Геть катівські руки!

Організовуймо спільні ЗІБРАННЯ, НАРАДИ, ВІЧА! По всіх організаціях і товариствах, по РОБІТНИЧИХ ГРОМАДАХ І КАМЕНЯРАХ, по ПРОСВІТАХ, РІДНИХ ШКОЛАХ, СОКОЛАХ, ЛУГАХ, КЛЮБАХ СПОРТОВИХ, по ФАБРИКАХ І ПРОФСПІЛКАХ, по містах і селах, по всій нашій Західній Україні!

Висилаймо протестаційні резолюції й телеграми до ВАРШАВСЬКОГО СУДУ, до МІНІСТЕРСТВА СПРАВЕДЛИВОСТІ!

Організовуймо ПОХОДИ й ДЕМОНСТРАЦІЇ до ГМІН і СТАРИСТВ!

Хай народня хвиля протестів запалює єдиним вогнем гніву й змагань у **ФРОНТІ МОЛОДОГО ПОКОЛІННЯ** за національні права й свободи, за освіту, й мир, проти дикої реакції і неволі, за незалежність українського народу!

ВИЖЧЕ ПРАПОР НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ БОЇВ!

**ЦЕНТРАЛЬНИЙ КОМІТЕТ
КОМУНІСТИЧНОГО СОЮЗУ МОЛОДІ
ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ.**

Львів, грудень 1935.

НАЦИСТСЬКІ ОКУПАЦІЙНІ ПОРЯДКИ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ КРІЗЬ ПРИЗМУ НАРОДНОПІСЕННОЇ САТИРИ

На сьогодні для читачів доступна значна кількість історичних джерел і досліджень, з яких можна почерпнути правдиві відомості про стосунки між гітлерівським Райхом та українським Рухом Опору, що його представляли ОУН та УПА. Серед них вагоме місце посідає і фольклор. Має цілковиту слушність відомий історик і фольклорист Григорій Дем'ян, коли стверджує, що «для дослідника суспільно-політичної думки українців того часу ... повстанський фольклор був, є і назавжди залишиться невичерпним і незамінним достовірним джерелом. Без його використання жодна наукова праця про визвольну боротьбу 1940–1960-х років ніколи не буде повноцінною і об'єктивною»¹.

У повстанському фольклорі яскраво засвідчено вороже, зневажливе ставлення українських народних мас до німецько-нацистських загарбників. У сотнях пісень знаходимо осудливе сатиричне змалювання гітлерівської окупації у всіх її формах і проявах².

У цій статті пропонуємо на прикладі аналізу лише одного мотиву простежити, як народний митець майстерно викриває й дошкульно висміює німецьку окупаційну дійсність в українському селі.

Уснопоетичну сатиру про змалювання, так би мовити, господарських буднів нацистської окупації слід виділити в окрему тематичну групу. У цих піснях народ влучно зауважував і майстерно викривав, висміював різноманітні принизливі, ганебні й навіть комічні явища та ситуації, до яких довело українців німецьке поневолення, і в такий спосіб викликав зневагу й ненависть до агресорів, мобілізував чинити їм опір.

Однією з досить поширених пісень цієї групи є пісня на мотив «мелять жорна». Цей твір важко назвати за першим рядком, тому

¹ Дем'ян Г. Повстанські пісні як історичне джерело // «Муза і меч»: національний рух у фольклорних та літературних джерелах: Збірник наукових праць. — Львів, 2005. — С. 130.

² Див.: Дем'ян Г. Українські повстанські пісні 1940 – 2000-х років (історико-фольклористичне дослідження) — Львів, 2003. — 581 с.

що більшість із його зразків починаються цілком по-різному. У нашому розпорядженні є понад десяток різною мірою відмінних між собою варіантів та видозмін, які походять з різних місцевостей Західної України.

Звісно, що це далеко не всі зразки, які побутували в роки німецької окупації й досі відомі в народному середовищі. Проте їх таки вистачає, аби не лише широко розкрити ідейно-художній зміст, а навіть спробувати простежити генезу мотиву, починаючи від його зародження, розвитку — аж до розгалуження на видозміни й, нарешті, до самозаперечення через набуття якісно нового змісту. Прикметно, що всі ці трансформації відбулися у надзвичайно короткий, стислий термін — усього впродовж трьох-чотирьох років. Це у свою чергу засвідчує надзвичайно гостру актуальність аналізованого мотиву, а також особливо інтенсивне й масове побутування текстів.

Такий аналіз дасть змогу побачити, як різнобічно й проникливо народ у своєму поетичному слові змальовує й осмислює один із моментів нацистського грабіжництва. Водночас це демонструє надзвичайний творчий потенціал широких мас, їхню здатність навіть в екстремальних фізичних і моральних обставинах гітлерівського поневолення інтенсивно продукувати оригінальні високохудожні зразки фольклору.

Зіставляючи наявні зразки текстів, на основі певних логічних міркувань можна спробувати визначити, який із них найближчий до умовного першоваріанта. Власне, йдеться про те, у якому з них мотив побутує у своєму першовитоку. На нашу думку, найбільш імовірно, таким є запис із Калущини:

Пише ляндрірт до Гітлера,
Да до Гітлера, да гей.
Мелять жорна, як холера,
Да як холера, да гей.

Приспів:

Приказ острый: жорна здай.
Там плачуть малі діти,
Там жорнують дві кобіти,
Крутять жорна вправо, вліво,
Щоб їсти ся не хтіло, да гей.

Гітлер йому відписує,
Да відписує, да гей,
Що він жорна сконфіскує,
Да сконфіскує, да гей.

Приспів

Поліція ся довідала,
Да довідала, да гей,
Лиш самогон попивала,
Да попивала, да гей.

Приспів³.

Тут бачимо досить безпосереднє, фактографічне й ще не надто ускладнене поетичним вимислом відображення історичного факту конфіскації німецькою окупаційною владою у селян жорен. Єдиною художньою фікцією тут виступає листування ляндвірта й Гітлера. Але й воно, у принципі, виступає в народному сприйнятті як традиційна й закономірна форма спілкування на відстані. У цьому зразку домінантними є інформаційна й комунікативна функції мистецтва, основним завданням яких є передовсім повідомити якийсь узагальнений факт. Уже навіть із цієї прямої констатації злиденного існування народу випливає однозначно негативне й зневажливе трактування німецьких окупантів.

Водночас кожне художнє явище ставить перед собою завдання значно ширші й важливіші, ніж просте відображення дійсності. На основі узагальнення й типізації воно у притаманний тільки йому спосіб вдається до концептуального аналізу цієї дійсності, осмислення її на рівні світоглядних ідей, оцінки в масштабі філософських категорій.

Звідси в подальшому розвитку, як вказують наявні тексти, найповнішого вираження й найбільшого поширення мотив набув у зразках, один з яких зафіксовано на Яворівщині. Його для ознайомлення і як основний наочний матеріал для аналізу наводимо тут повністю:

На Україні біда чорна, да біда чорна, да гей,
На Україні мелять жорна, да мелять жорна, да гей.

Приспів:

Приказ: розстріл, жорна здай!
Там мелять жорнівками, там кидають жміньками,
Жорнівка вправо, вліво, щоб їсти ся не хтіло, да гей.

³ *Фольклор Вітчизняної війни / За ред. акад. Ф. Колесси. Матеріал зібраний в західних областях УРСР: Львів., Дрогоб., Станиславів., Терноп. фольклорною експедицією Львів. обл. Будинку нар. творчості. Упорядкувала А. Н. Мацкевич, літ-редактор П. Козланюк. — Львів. Обл. Будинок нар. творчості, 1945. — С. 31-32.*

Приказ: розстріл, жорна здай!

Пише Сталін до Гітлера, да до Гітлера, да гей,
Жорна мелять як холера, як холера, да гей.

Приспів

Гітлер ему відписує, да відписує, да гей,
Що всі жорна сконфіскує, да сконфіскує, да гей.

Приспів

А як прийде ляндвірт грубий, да ляндвірт грубий, да гей,
То за жорна виб'є зуби, да виб'є зуби, да гей.

Приспів⁴.

Значну популярність цієї пісні в минулому та й добре збереження у народній пам'яті ще до сьогодні можна пояснити тим, що за змістом вона є не стільки політичною, скільки побутовою. У ній не знаходимо якихось безпосередніх політичних категорій, які близькі й зрозумілі передовсім обмеженій частині суспільства з високою свідомістю. Жорна — це побутова річ тогочасних найширших верств населення — селян. Ще однією причиною популярності є те, що згадана пісня — це безпосередній і правдивий опис реальної дійсності.

Поетична сила й привабливість цього твору криється в тому, що тут завдяки оригінальному мистецькому вирішенню художня й життєва правда зливаються і йдуть в унісон. Слухачеві не потрібно жодних ні емоційних, ні інтелектуальних зусиль, аби сприйняти цю правду. У тексті немає жодної складної образності, лише повна безпосередність, що робить сприйняття твору легким і швидким.

Проте, на нашу думку, основна поетична оригінальність цієї пісні полягає в широкому використанні в ній особливої форми сатири — самосатири. Люди сміються самі з себе, і сміються в ситуації, в якій випадало б плакати. Але для тогочасного пригніченого емоційного стану поневоленого суспільства плачу було вже досить, суспільний організм потребував сміху. Тут бачимо ситуацію, що її окреслила Леся Українка поетичною формулою: «Щоб не плакати, я сміялась». У цій ситуації сміх як фізіологічний процес є благотворним чинником для виснаженого війною, горем, сумом, плачем психоемоційного стану людини.

⁴ Записав Є. Луньо 0.04.1995 р. у с. Наконечне Друге Яворівського р-ну від Лучки Катерини, 1932 р. н. — Домашній архів Є. Луня.

Але цей сміх є водночас і соціальним явищем, він виконує тут функцію самосатири. Цей сміх не є жартівливий, як може видатися на перший погляд. Не мають рації ті науковці, що відносять цю пісню до жартівливих. Тут маємо хоча й лагідну, делікатну, але сатиру. Люди сміються самі з себе, висміюють своє жалюгідне становище. А це означає, що, по-перше, вони усвідомлюють усю його ганебність, принизливість і гнітючість, і, по-друге, — не хочуть з ним миритися. Отже, ця самосатира — це своєрідний, але дуже дієвий спосіб мобілізувати людей на протест. Прикметно, що чи не найважливішим ідейно-змістовим пунктом цієї пісні є постановка питання й відразу відповідь на нього — на який саме протест, проти кого слід виступати.

Щоб зрозуміти, чому актуальним було саме це питання, варто бодай коротко проаналізувати тогочасне суспільно-політичне становище українського селянства. Почати варто із ще одного запитання: чому українське селянство так дало себе винищити голодомором? Не тому, що воно не мало фізичної сили до боротьби, а тому, що у своїй великій масі стало жертвою московсько-комуністичної політтехнології під назвою «комунізм». Морально чисте аж до наївності, воно, на жаль, дало себе одурити видумкою про соціальну справедливість і достаток.

Голодомор і репресії отверезили українські селянські маси, але вже було пізно. Уже не було сили стати на боротьбу з московством. Тому-то з початком німецько-радянської війни багато хто хотів бачити в німцях визволителів від комуністичної неволі. Саме цим багато вчених пояснюють факт, що за перших три місяці війни в полон здалося кілька сотень тисяч радянських солдатів.

Головною ідеєю аналізованої пісні є твердження, що нацистська Німеччина — це такий самий ненависний ворог, як і комуністична Росія. І виражено цю ідею в майстерній поетичній формі. Спочатку перед нами постає вдало розгорнена образна картина голоду в Україні під час німецької окупації. Основним атрибутом цього є жорна. Уже сам факт розмелювання збіжжя на цьому примітивному й непродуктивному знарядді говорить, що німці довели народ до важкого й жалюгідного становища. Це, своєю чергою, викликає почуття зневаги й ненависті до грабіжників.

У пісні жорна виступають образом-знаком й образом-символом, який нищівно вдаряє по облуді нацистської пропаганди. Цей невеличкий ручний пристрій для розмелювання в домашніх умовах

незначної кількості збіжжя вже в кінці XIX — на початку XX ст. почав виходити з ужитку. Виробництво борошна фактично стали повністю перебирати на себе млини, причому не лише вітряні чи водяні, а й парові та навіть електричні. Жорна селяни зберігали на окремі непередбачувані випадки життя, як-от: стихійне лихо, переднівок, неврожай, війна — за народним означенням — «на чорну годину». І ось тепер масове активне застосування жорен у поетичний спосіб розвінчує й дошкульно висміює облудність геббельсівських міфологем про звільнення від комуністичного пекла й впровадження в Україні «нового європейського порядку», ширення «вищої німецької культури». Гітлерівське так зване «визволення» поряд із московсько-комуністичним поневоленням у народнопоетичному сприйнятті через посередництво образу жорен постає якраз як найбільше лихо, «найчорніша година», що спіткала Україну у XX ст.

З історичних джерел відомо, що вже в серпні-вересні 1941 р. цивільна окупаційна адміністрація розпочала неймовірну експлуатацію сільського господарства України. Робилося це шляхом збереження колгоспів, правда, у дещо іншій формі й під іншою назвою — громадянські господарства, громгоспи, німецькою мовою — ляндвіртшафти. Про рівень визискування селян свідчить той факт, що 85 відсотків усього постачання Німеччини продуктами з окупованих радянських територій припадає на Україну⁵. Усі млини були націоналізовані, практично все збіжжя насильно забирали як натуральний податок, так званий контингент. Єдиним знаряддям, аби змолоти бодай трохи борошна, були жорна. Проте, аби дочиста «викачати» в селян збіжжя, німецька влада стала відбирати й знищувати жорна.

Цю «війну» німців проти жорен, що вже сама по собі виставляє їх на сміх, пісня передає в дуже оригінальній образній формі: шляхом поетичного вимислу зазначено, що Гітлерові порадив це зробити Сталін. Таке художнє вирішення, окрім того, що влучно передає інформацію, також генерує потужні емоції, що дошкульно й дотепно виражають зневажливе ставлення до двох поневолювачів України. Художній вимесл про дружбу й співпрацю двох тиранів, коли вони не на життя, а на смерть воюють один з одним, створює могутній ефект комізму, який щедро продукує сатиричний сміх на

⁵ Субтельний О. *Україна: історія* / Пер. з англ. Ю. І. Шевчука. Вст. ст. С. В. Кульчинського. — К., 1991. — С. 405-406.

їхнє обопільне знеславлення й приниження. Водночас цей художній прийом оригінально відкриває типологічну спільність обох імперій у безжалісному винищенні української нації.

Залучення особи Сталіна до образної картини про «війну» німців із жорнами поряд із художньою вмотивованістю виправдане й з ідейно-змістового боку, адже Сталін першим почав жажливо експлуатувати й фізично знищувати українське селянство, а гітлерівська влада фактично продовжила нелюдську політику першого. За попередні десятиліття образ Сталіна з його індустріалізацією, колективізацією, репресіями в українському фольклорі встиг набути потужного негативного трактування — за законом художнього уподібнення цей негатив також переміщується й на образ Гітлера.

Московська пропаганда змальовувала Сталіна як «великого вождя, батька, вчителя всіх народів». І ось ця пісня надзвичайно дошкульно глузує як зі самого Сталіна, так і всієї московської пропаганди, вказуючи, кого саме він вчив і чого вчив. Так само принизливо й кумедно виглядає Гітлер як учень і послідовник Сталіна.

Цим самим знову стверджено викривальну думку, що німецький напад на Радянський Союз — це ніяке не визволення від більшовизму, а лише заміна одного окупанта й визискувача іншим. Народ проникливо підкреслює історичну правду: німці послуговуються цими самими методами й формами експлуатації, що й московська комуна.

Цікаву й досить вагому ідейно-змістову роль у пісні відіграє образ листа. Найперше слід взяти до уваги, що у традиційному народнопоетичному світосприйнятті значення листа є особливо вагомим. Він є художнім уособленням писемного слова, письма, документа як певної світоглядної й культурної цінності. У фольклорних творах нерідко замість просто щось комусь сказати — пишуть листа. Він є свідченням, з одного боку, серйозності, вагомості спілкування, а з іншого — його очевидності й беззаперечності.

В аналізованій пісні лист виступає не лише відомою й зрозумілою народів формою комунікації на відстані, а й згідно з приказкою «Написав пером — не витягнеш і волом» є незаперечним документальним підтвердженням, очевидно, ідеологічних взаємин між двома офіційно смертельними ворогами Сталіном і Гітлером. Він також свідчить, що їхнє спілкування приязне, дружнє, адже в

народному сприйнятті листи писали тільки до найближчих і найдорожчих осіб. Це знову ж таки репрезентує двох тиранів у комічному ракурсі.

У варіанті з Гуцульщини вказано, що до Гітлера пише Крігер — німецький комендант тодішнього Станіславава:

Пише Крігер до Гітлера,
Та до Гітлера, да гей,
Що йдуть жорна як холера,
Та як холера, та гей⁶.

У такий спосіб народ глузує з місцевих представників окупаційної влади.

Зневажливе висміювання нацистських поневолювачів впливає й з образу грубого лядвірта, тобто начальника громгоспу. Він тут — типовий образ німецького окупаційного адміністратора. Його різко негативну інтерпретацію підкреслено лише двома художніми штрихами. Спершу сказано, що він грубий. У творі несатиричному лексема «грубий» має значення емоційно нейтральне; йдеться лише про розмір, більший від нормального, середнього. Сатиричний же характер твору надає цьому слову психоемоційної експресивності негативного, заперечувального змісту. Отже, епітет «грубий» у потужному поетичному полі цієї пісні далі закономірно асоціативно розгортається у значення «непривабливий, нездоровий, незграбний, розлізлий, огидний, потворний». У подальшому художньому освоєнні все це асоціативне гніздо сприймається як комічне, таке, що викликає зневажливий сміх.

Художній потенціал образу лядвірта посилюється ще й тим, що його не можна вважати перебільшеним поетичним вимислом, тобто він не має ознак штучності, а виводиться із правдивого відображення дійсності. Цей реалізм пояснюється тим, що до тилової окупаційної адміністрації досить часто залучали осіб, які через свої фізичні вади, хвороби (повнота — видима ознака цього) були непридатними до військової служби.

Про те, що комічний образ грубого лядвірта почерпнутий із реальної дійсності і як типове художнє узагальнення свого часу

⁶ Записав Г. Дем'ян 30.04.1992 р. у м. Львові від Іванюка Михайла, 1929 р. н. — Домашній архів Г. Дем'яна.

він став особливо поширеним у народному середовищі, свідчить уміщена в повстанському сатиричному журналі «Український перець» за листопад 1943 р. карикатура «Наочний доказ». На ній намальовано прив'язаного до дерева потворно грубого, жирного лядвїрта, що його зловили упівці. Картину супроводжує підпис: «Командир до стрільця: Бережіть, друже, пильно цього здорового й гладкого лядвїрта. Ми це стерво законсервуємо і здамо в паноптикум на доказ, як німці «визволяли» Україну з хліба, сала, масла та яєць»⁷.

Зазначимо, що прикметник «грубий» має тут два значення. У прямому розумінні воно характеризує нацистського чиновника як фізично непривабливого, а навіть і потворного. У переносному значенні — він жорстокий і бездушний садист у поводженні з людьми. Фізична і моральна звироднілість лядвїрта видається особливо дошкульним приниженням для гітлерівців на тлі нацистської ідеології про вищість і досконалість німецької раси.

Інший яскравий штрих — «вибив зуби». Якщо вище йшлося про непривабливий вигляд (а вигляд, як відомо, інколи може бути оманливим, помилковим), то тепер йдеться про моральну потворність німецького управителя. Це духовний покруч, садист, адже він без найменших причин знущається з мирного населення. Він піднімає руку на жінку, ставлячи їй у вину те, що вона хоче врятувати від голодної смерті себе і свою сім'ю.

Як узагальнений образ, лядвїрт у пісні водночас виступає практичним репрезентантом й ілюстратором усієї аморальної людиноненавистницької ідеології німецького нацизму. Своїм вчинком, що є типовим і знаковим у трактуванні німцями поневолених народів, зокрема українців, він переконливо розвінчує й висміює поширену нацистську ідеологему про вищість і культурність німецької раси. Цим він ще раз засвідчує духовну деградацію, до якої привела німецький народ ідеологія і практика нацизму.

Кепкування з німецької окупаційної влади простежується також у твердженні, що, незважаючи на жорстокі репресії, німцям таки не вдалося досягти мети — жорна таки мелють. У вже згаданому гуцульському варіанті кінцівка така:

⁷ Літопис УПА. Нова серія. — Т. I. Видання Головного Командування УПА. — Київ, Торонто, 1995. — С. 281.

Жорна мелять, камінь гуде,
Та камінь гуде, та гей.
Борітеся! Воля буде,
Та воля буде, та гей⁸.

За допомогою художнього паралелізму в цих рядках майстерно втілюється ідея непокірності й заклику до опору.

Глузування з гітлерівських поневолювачів виявляється також і в оптимістичній бравурній мелодії цієї пісні. Її запозичено з відомої, сповненої героїчним пафосом пісні про постання Закарпатської України: «В Закарпатті радість стала». На перший погляд ця мелодія видається не цілком доречною для відображення такого сумного й навіть трагічного явища. Проте героїко-оптимістична настроєвість мелодії виконує тут дуже значну функцію. Руйнуючи гнітючість і песимізм ситуації, вона вселяє в людей силу духу й спонукає до протесту.

Ідейну силу й художню досконалість сатиричного наповнення аналізованої пісні засвідчує й значна її варіативність. В одному зі зразків відкрито висміяно німецьке «визволення» і при цьому примножено картини грабіжницьких діянь окупантів:

А як німці «визволяли» та «визволяли», та гей!
З нас кожухи постягали та постягали, та гей!
Приказ строгий: вправо глянь!
Там скачуть карі коні,
Там грають скоростріли,
Б'ють шаблями вправо, вліво,
Щоб серце не боліло, та гей!
Як німці нас «визволили», та «визволили», та гей!
Ставку м'яса наложили та наложили, та гей!
Приказ строгий...
Ти, німото — біда чорна та біда чорна, та гей!
Замкнув млини, побив жорна, та побив жорна, та гей!
Приказ строгий...⁹.

Досить цікавої й оригінальної видозміни аналізований мотив набув у пісні із Золочівщини. Цьому творові варто приділити більше уваги, тому подаємо весь його текст:

⁸ Записав Г. Дем'ян 30.04.1992 р. в м. Львові від Іванюка Михайла, 1929 р.н. — Домашній архів Г. Дем'яна.

⁹ В Закарпатті радість стала // Визвольний шлях. — 1999. — Кн. 7 (616) — С. 839.

На Україні біда чорна: чумай, чумай-да. (2 р.)
В кожній хаті мелять жорна, тра-ля-ля-ля-ля.
Крутять жорна вправо, вліво, чумай... (2 р.)
Щоб їстися не хтіло, тра-ля...
А ті жорна, що мололи, чумай... (2 р.)
Гестаповці покололи, тра-ля...
Ходить Гітлер над рікою, чумай... (2 р.)
Носить жорна під пахою, тра-ля...
Ходить Гітлер по діброві, чумай... (2 р.)
Забирає всі корови, тра-ля...
Ходить Гітлер по долині, чумай... (2 р.)
Забирає кури, свині, тра-ля...
Ти, Гітлеру, ти жебраку, чумай... (2 р.)
Поцілуй ня міцно ... тра-ля...¹⁰

Ідейно-тематичною особливістю цієї пісні є те, що в ній основним об'єктом висміювання стає Гітлер. Саме на його особу спрямована вся гострота сатиричного вістря. Це своєю чергою свідчить про досить високий рівень суспільно-політичної свідомості народу, який у своєму фольклорі дає історично правильний аналіз ідейно-політичних реалій. Цей текст цілком вмотивовано трактує Гітлера як концептуально основного призвідця й винуватця німецької грабіжницької політики стосовно українських селян.

Водночас сатира набирає особливої ваги завдяки об'ємності й колоритності художнього образу Гітлера, виведення його в наростаючій динаміці викривальної й зневажливої сили. Якщо в інших варіантах і різновидах мотиву Гітлер лише дає наказ відбирати селянам жорна, то тут він сам особисто виконує це завдання. Таке художньо вимислене трактування Гітлера представляє його в особливо зневажливому, комічному ракурсі як керівника держави та нацистського фюрера, цебто вождя. У нього за асоціативною логікою образної картини або немає підлеглих для виконання рутинного розпорядження, або він настільки нікому не довіряє навіть примітивної справи, якою в масштабах держави, що воює, є відбирання в людей жорен. І в першому, і в другому випадку як сам Гітлер, так і вся його влада виставлені на осміяння за алогічність і неспроможність.

¹⁰ *Фольклор Вітчизняної війни / За ред. акад. Ф. Колесси. Матеріал зібраний в західних областях УРСР: Львів., Дрогоб., Станиславів., Терноп. фольклорною експедицією Львів. обл. Будинку нар. творчості. Упорядкувала А. Н. Мацкевич, літ-редактор П. Козлянюк. — Львів, 1945. — С. 30-31.*

Для посилення комічності образу фюрера в тексті не сказано прямо, що він конфіскує жорна, а змальовано, як він носить їх під пахвою. Така картина трактує Гітлера і як певною мірою позбавленого здорового глузду, бо тільки несповна розуму людина може без потреби носити такий тягар під пахвою. До того ж показано як недомка особу, що на цей час очолює одну з найпотужніших країн світу.

Не менш смішним і жалюгідним змальовано Гітлера, коли він також особисто займається збиранням контингенту, забирає селянам живність. Тут пісня трансформує хоча й негативного, але політичного діяча світового рангу в дрібного безсоромного грабіжника й цим самим дошкулюно кпить з нього.

У процесі подальшого нарощування образу Гітлера сатиричним наповненням українські селяни називають його жебраком. Само по собі слово «жебрак», якщо його вжити в прямому значенні стосовно особи, яка з об'єктивних причин — каліцтво, кволість, старість — змушена прохати на прожиття, викликає навіть співчуття. Водночас у народній культурі воно сповнене різко негативною і зневажливою семантикою, коли його вживають у переносному значенні стосовно осіб, які не мають соціальних і моральних підстав прохати чи із суб'єктивних причин — через лінощі, пияцтво тощо — опустилися до жебрацького стану. Таке ж ставлення до людей, які живуть у достатку і при цьому безсоромно зазіхають на добро інших. Саме в цьому сповненому презирства й огиди значенні слово «жебрак» народ вжив для вираження свого ставлення до Гітлера. Сатиричну семантику образу підсилює ще й асоціативно присутній у психоемоційному полі тексту ефект різкої контрастної опозиції між розгорнутим нацистською пропагандою культом Гітлера як діяча найвищого політичного масштабу і змальованням його як жебрака — особи із соціального і морального дна.

І, нарешті, вершиною сатиричного висміювання Гітлера, найбільш дошкульним і нищівним глузуванням із нього є зухвала пропозиція поцілувати українського селянина в с... . У народній вульгарній субкультурі вислів «поцілувати когось в с...» є вираженням чи не найбільшого знеславлення й приниження. Його надзвичайний сатиричний потенціал полягає у функціонуванні одночасно у двох значеннях — як прямому, так і переносному.

У народному середовищі цей вульгаризм зазвичай побутував у крайніх, обмежених культурним табу обставинах, його адресували

особам рівного собі чи нижчого суспільного становищ, «вводили в дію» як останній аргумент, як вияв цілковитої й абсолютної негачії та зневаги. В окремих екстремальних випадках цей вираз міг виринути й толеруватися як вмотивований у сфері відкритої культури. Це передовсім траплялося в сатирі на чужинецьких загарбників.

У відомому листуванні запорожців із турецьким султаном, що ґрунтується на народній сміховій традиції, кульмінацією осміяння ворожого правителя є слова: «... день у нас такий же, як і у вас, поцілуйте в с... нас!»¹¹ З цієї самою метою — аби якомога дошкульніше поглумитися з одного із найбільших грабіжників і мучителів українського народу Гітлера — цей гротескний художній засіб цілком вмотивовано вжито і в аналізованому творі. Цей та інші подібні вульгаризми також наявні й у фольклорній сатирі на московсько-комуністичних окупантів.

Висококультурний український народ соромився допускати у свій поетичний світ огидні слова, але в окремих моментах порушував ці принципи — коли виникала потреба засвідчити свою абсолютну зневагу й огиду до тих ворогів, що несли йому страждання, руїну і смерть.

Окремою видозміною аналізованого мотиву є пісня із Калуцини «Гей гу! Що за рух»¹². Це спроба внести щось свіжого, оригінального в опрацювання цієї тематики. Хоча з художнього боку твір не надто досконалий, очевидно, не встиг зазнати відповідного шліфування в народному середовищі, він ще раз засвідчує актуальність порушеної в мотиві проблематики, а також вказує на творчий динамізм і масові прояви фольклорного осмислення нацистської окупаційної дійсності.

Цей текст прикметний тим, що спрямовує свій гнів і зневагу на гестапо. Як видно із варіанту, що його ми віднесли до первинних, жорна конфісковувала поліція — і це відповідало реальній дійсності. В останній пісні по жорна приходить гестапо. Це твердження не

¹¹ Нудьга Г. Листування запорожців з турецьким султаном як літературна пародія // Нудьга Г. На літературних шляхах (Дослідження, пошуки, знахідки) — Київ, 1990 — С. 323.

¹² Фольклор Вітчизняної війни / За ред. акад. Ф. Колесси. Матеріал зібраний в західних областях УРСР: Львів., Дрогоб., Станиславів., Терноп. фольклорною експедицією Львів. обл. Будинку нар. творчості. Упорядкувала А. Н. Мацкевич, літ-редактор П. Козланюк. — Львів, 1945. — С. 30-31.

узгоджується з історичною правдою, а є художнім вимислом. Річ у тім, що гестапо, як політична жандармерія, займалася не побутовими справами, а політичними. У народному середовищі гестапо було знане своїми жорстокими садистичними репресіями проти оунівського підпілля.

І ось, аби більш ефективно затаврувати звіряче нутро гестапівців, народний митець цілком вмотивовано розгортає його на тлі вже готового популярного мотиву про жорна. Такий творчий прийом також дозволяє підсилити гнівне осудження цих ворогів негативним психоемоційним потенціалом, що витворився в попередніх текстах.

У пісні зроблено дуже слушне узагальнення, що гестапівці не лише забирають жорна, а передовсім жорстоко б'ють, катують старого діда:

Жорна меле як холера, (2 р.)

А гестапо діда б'є.

Дід в гестапа аж проситься,

А гестапо й не хреститься.

Жорна меле, дід кричить, (2 р.)

Як у колесі пищить.

Врешті-решт жорна забирають для Гітлера, також арештовують і діда, а ще питають, де його відірвані жорнами пальці.

Такі натуралістичні сцени страждань ні в чому не винної похилої віком людини викликають ненависть до нацистських поневолювачів, налаштовують чинити їм спротив, безжально їх знищувати.

Популярність цієї пісні завдяки її потужній ідейно-тематичній наповненості та довершеній художній формі спричинилася до ще однієї цікавої її трансформації. Після того як Німеччина зазнала поразки й ідейний зміст пісні у зв'язку з кінцем нацистської окупації об'єктивно почав втрачати свою актуальність, твір не припинив існування, а переакцентував об'єкт висміювання. Виникає варіант, в якому викрито московсько-комуністичну дійсність:

На Вкраїні земля чорна,

Ой земля чорна, да гей!

Кричить москаль — здавай жорна,

Да здавай жорна, да гей!

.....

А як прийшов москаль грубий,

Да москаль грубий, да гей!

Повибивав людям зуби,
Да людям зуби, да гей!...¹³.

Якщо в первинних варіантах для викриття німецької окупаційної дійсності застосовувано прийом уподібнення її з радянською колгоспною дійсністю 1930-х років, то тепер маємо колгоспні реалії повосенні, з другої половини 1940-х — початку 1950-х років. Ідейний зміст наведеного зразка полягає в тому, що під час війни сталінська пропаганда хоча й неофіційно, але досить виразно натякала, що в разі, якщо народ жертвовно воюватиме й здобуде перемогу, режим піде йому на деякі поступки: буде надано релігійну свободу й скасовано колгоспну систему.

Щодо релігії, то Сталін у 1943 р. дещо лібералізував ставлення до неї, але фактично це було повторено досвід Петра I: поставлено церкву й священників на службу московсько-комуністичній імперії. А щодо колгоспів, то жодних поступок так і не було. Цього й не могло статися, бо це прямо загрожувало існуванню імперії, яка економічно трималася на дармовій праці в'язнів ГУЛАГу і колгоспних селян.

Отож, наведений вище зразок не є простою випадковою переробкою, а глибокоідейним і гостроактуальним твором, що з усією силою сатиричної правди звинувачує радянську владу за те, що, незважаючи на особливий внесок і величезні жертви українського селянства для перемоги над нацизмом, його й далі залишають у такому ж колгоспному рабстві, яке панувало в 1930-х роках і за німецької окупації.

Як показав здійснений аналіз, пісню на мотив «мелять жорна», без сумніву, слід віднести до найкращих уснопоетичних творів антинімецької сатири. Характерно, що в ній народ не просто змальовує у викривальному, зневажливому ракурсі німецьку окупаційну дійсність, а й дає глибокий і правдивий суспільно-політичний аналіз цієї дійсності. У цьому тексті виразно спрацьовує така художньо-концептуальна функція мистецтва, як аналіз об'єктивної дійсності. Прикметно, що народ розглядає суспільство крізь призму історизму, тобто сучасний момент подано в розгорнутому причиново-наслідковому зв'язку з минулим, а також розкрито уявлення про майбутнє.

¹³ Записав Є. Луцьо 21.10.1996 р. у с. Залужжя Яворівського р-ну від Манько Ганни, 1932 р.н., 8 кл.; Чмари Тетяни, 1931 р.н., 7 кл.; Ціпівко Катерини, 1933 р.н.; Компричовської Анастасії, 1924 р. н., 6 кл. — Домашній архів Є. Луця.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

В'ЯТРОВИЧ Володимир — кандидат історичних наук, директор Галузевого державного архіву Служби безпеки України, голова вченої ради ЦДВР.

ДЕРЕВІНСЬКИЙ Василь — кандидат історичних наук, доцент кафедри політичних наук Київського національного університету будівництва і архітектури.

ЗАБІЛИЙ Руслан — науковий співробітник Центру досліджень визвольного руху, молодший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

ЩУК Олександр — кандидат історичних наук, науковий співробітник Галузевого державного архіву Служби безпеки України.

ЛУНЬО Євген — старший науковий співробітник Інституту народознавства НАН України.

МАРЧУК Володимир — кандидат історичних наук, заступник директора Державного архіву Рівненської області.

НІКОЛАЄВА Наталія — кандидат історичних наук, науковий співробітник Київського національного університету ім. Т. Шевченка.

ПАГІРЯ Олександр — студент Київського національного університету ім. Т. Шевченка.

ПОСІВНИЧ Микола — науковий співробітник Центру досліджень визвольного руху, молодший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, президент благодійного фонду «Літопис УПА» ім. В. Макара.

СТЕФАНІВ Василь — науковий співробітник Центру досліджень визвольного руху, аспірант кафедри історії, теорії та практики культури Національного університету «Львівська політехніка».

ЩУР Юрій — науковий співробітник Запорізької обласної інспекції з охорони пам'яток історії та культури, аспірант кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету.

Історія боротьби народу за визволення є основою національної ідеї кожної держави. Саме на ній базується система суспільних цінностей та орієнтирів. Минуле українського народу, особливо його визвольну боротьбу, протягом довгих років замовчували та спотворювали тоталітарні режими. Тому надзвичайно гострою є потреба нового, неупередженого погляду на історію українського визвольного руху.

Апогей спротиву українців припадає на XX століття — його найяскравішим виявом є боротьба Організації Українських Націоналістів та Української Повстанської Армії впродовж 1920—1950-х рр. На жаль, сьогодні діяльність цих структур залишається найменш дослідженою ділянкою в українській історіографії.

Вивчення найрізноманітніших аспектів боротьби українців за національну та соціальну свободу є головною метою Центру досліджень визвольного руху.

Сьогодні Центр досліджень визвольного руху — це:

- єдиний спеціалізований науковий центр досліджень проблематики ОУН і УПА;
- центр розроблення та впровадження програм популяризації національно-визвольної боротьби ОУН і УПА;
- консультативна діяльність, надання установам, організаціям та зацікавленим особам інформації, експертних оцінок, що стосуються проблематики визвольного руху;
- унікальний архів документальних, усних, речових, фото- та відеосвідчень про національно-визвольну боротьбу ОУН і УПА.

ЦДВР об'єднує багатьох істориків із різних куточків України та з-поза її меж, які досліджують проблематику визвольного руху українського та інших народів.

Центр має власне періодичне видання — науковий збірник «Український визвольний рух», публікує наукові розвідки, спогади та документи.

ДІЯЛЬНІСТЬ ЦДВР

Проведені наукові конференції:

«Третій фронт в Західній Україні. 1939—1947» (спільно з Науковим товариством ім. Т. Шевченка).

«Організація Українських Націоналістів: до 75-ліття створення»

«Боротьба народів Центральної та Східної Європи з тоталітарними режимами в ХХ ст.» (спільно із Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Кам'янець-Подільським державним університетом ім. І. Огієнка, Центром українознавства Київського національного університету ім. Т. Шевченка, Міжнародною благодійною установою Центр національного відродження ім. С. Бандери).

«До 60-тої річниці Української Головної Визвольної Ради» (спільно з Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України).

«Український визвольний рух 1920-х — 1950-х років: проблеми теорії та методології досліджень».

«Євген Коновалець на тлі доби» (спільно зі Львівською обласною державною адміністрацією).

«Український визвольний рух 1920-х — 1950-х років: актуальні проблеми дослідження» (спільно з Інститутом суспільних досліджень та Дніпропетровським національним університетом).

«Роман Шухевич — провідник українського визвольного руху» (спільно зі Львівською обласною державною адміністрацією, Львівською обласною радою, Українським інститутом національної пам'яті, Львівським національним університетом ім. І. Франка та Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України).

Виставка **«Скрижалями українських теренів»** (спільно з Молодіжним осередком вивчення руху ОУН-УПА при Києво-Могилянській академії).

Виставка **«Українська Повстанська Армія: історія нескорених»** (спільно зі Львівською обласною державною адміністрацією та Світовим комітетом відзначення 65-ї річниці створення УПА).

ВИДАННЯ ЦДВР

Армія безсмертних. Повстанські світлини / Ред. В. В'ятрович та В. Мороз — Львів: Видавництво «Мс», 2002. — 212 с.

Галаса В. Наше життя і боротьба. — Львів: Видавництво «Мс», 2005. — 272 с.

Петренко Р. Слідами армії без держави. — Київ—Торонто: Українська Видавнича Спілка, 2004. — 272 с.

Чайківський Б. «Фама». Рекламна фірма Романа Шухевича. — Львів: Видавництво «Мс», 2005. — 104 с.

Порендовський В.-І. У кігтях СТЕПЛАґУ (Кенгір 1949-1954). Спогади. — Львів: Видавництво «Сполом», 2006. — 144 с., іл.

Варшавський акт обвинувачення Степана Бандери та товаришів / Упор. М. Посівнич. — Львів: Видавництво «Мс», 2005. — 200 с., іл.

Кук В. — «Леміш». Колгоспне рабство. — Львів, 2005. — 264 с., іл.

В'ятрович В. Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи. — Львів: Видавництво «Мс», 2006. — 144 с., іл.

Стасюк О. Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН (1941—1953 рр.). — Львів, 2006. — 384 с., іл.

Ремесло повстанця. Збірник праць підполковника УПА Степана Фрасуляка — «Хмеля» / Ред. і упоряд. Р. Забілий. — Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2007. — 424 с., іл.

Українська Повстанська Армія. Історія нескорених / В. В'ятрович (відповід. ред.), Р. Грицьків, І. Дерев'яний, Р. Забілий, А. Сова, П. Содоль. — Львів, 2007. — 352 с.

Український визвольний рух. — Львів: Видавництво «Мс», 2003. — Зб. 1 — 208 с.

Український визвольний рух. — Львів: Видавництво «Мс», 2003. — Зб. 2: Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни. — 194 с.

Український визвольний рух. — Львів: Видавництво «Коло», 2004. — Зб. 3: До 75-ліття Організації Українських Націоналістів. — 304 с.

Український визвольний рух. — Львів, 2005. — Зб. 4: Боротьба народів Центрально-Східної Європи проти тоталітарних режимів в ХХ столітті. — 272 с.

Український визвольний рух. — Львів: Видавництво «Мс», 2005. — Зб. 5. — 240 с.

Український визвольний рух. — Львів: Видавництво «Мс», 2006. — Зб. 6. — 272 с.

Український визвольний рух. — Львів: Видавництво «Мс», 2006. — Зб. 7. — 312 с.

Український визвольний рух. — Львів, 2006. — Зб. 8. — 312 с.

Український визвольний рух. — Львів, 2007. — Зб. 9. — 320 с.

Український визвольний рух. — Львів, 2007. — Зб. 10: До 100-річчя від дня народження Романа Шухевича. — 352 с.

Український визвольний рух. — Львів, 2007. — Зб. 11. — 264 с.

УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ

Науковий збірник

№ 12

Відповідальний редактор

Руслан ЗАБІЛИЙ

Літературний редактор

Галина НАКОНЕЧНА

Дизайн обкладинки:

Ольга САЛО

Макет і верстка:

Віктор МАРТИНЮК

Відповідальна за випуск

Ярина ЯСИНЕВИЧ

Центр досліджень визвольного руху

м. Львів, вул. Козельницька, 4

тел./факс: (032)2994515

cdvr_lviv@yahoo.com

history@upa.in.ua

www.cdvr.org.ua

www.upa.in.ua

Реєстраційне свідоцтво від 27.01.2006 р.

Серія ЛВ №741

Засновник ЦДВР

Віддруковано в друкарні

ПП «Добрий друк»